

Orð og tunga

26

Ritstjórar – Editors

Ellert Þór Jóhannsson og Jóhannes B. Sigtryggsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
<http://www.arnastofnun.is/>
ellert.thor.johannsson@arnastofnun.is og johannes.b.sigtryggsson@arnastofnun.is

Ráðgefandi ritnefnd – Editorial Board

Anna Helga Hannesdóttir, prófessor emerítus – professor emeritus
Ari Páll Kristinsson, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Ágústa Þorbergsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Ásta Svavarsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Camilla Wide, Turkuháskóla – University of Turku
Erla Erlendsdóttir, Háskóla Íslands – University of Iceland
Finnur Friðriksson, Háskólanum á Akureyri – University of Akureyri
Guðrún Kvaran, prófessor emerítus – professor emeritus
Gunnar Ólafur Hansson, Háskólanum í Bresku Kólumbíu, Vancouver
– The University of British Columbia, Vancouver
Kristján Árnason, prófessor emerítus – professor emeritus
Liisa Deth Theilgaard, Kaupmannahafnarháskóla – The University of Copenhagen
Margrét Jónsdóttir, Háskóla Íslands – University of Iceland
Silvie Cinková, Karlsháskóla, Prag – Charles University in Prague
Svavar Sigmundsson, rannsóknarprófessor emerítus – research professor emeritus
Veturliði G. Óskarsson, Uppsalaháskóla – Uppsala University
Zakaris Svabo Hansen, Fróðskaparsetri Færeyja – University of the Faroe Islands
Pórsteinn G. Indriðason, Björgvinjarháskóla – University of Bergen

Orð og tunga er ritrýnt tímarit sem Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum gefur út árlega. Birtar eru fræðilegar greinar, á íslensku og ensku, sem lúta að máli og málfræði. Sérstök áhersla er lögð á greinar um orðfræði, orðabókfræði, nafnfræði, íðorðfræði og málræktarfræði. Greinarnar eru ritrýndar af a.m.k. tveimur ónefndum sérfræðingum auk ritstjóra. Auk hinna fræðilegu greina er hluti tímaritsins helgaður ritdómum og smágreinum.

Orð og tunga is a peer-reviewed journal, published annually by The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies. It contains articles in Icelandic and English on language and linguistics, in particular on lexicology, lexicography, onomastics, terminology, and language policy and planning studies. The articles are peer-reviewed by at least two anonymous reviewers besides the editor. In addition to peer-reviewed articles, *Orð og tunga* contains a small section with book reviews and shorter papers.

Orð og tunga

26

Ritstjórar

Ellert Þór Jóhannsson og Jóhannes B. Sigtryggsson

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum

Reykjavík 2024

© Höfundar og Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 2024.

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, án skriflegs leyfis höfunda og útgefanda.

ISSN 1022-4610
eISSN 2547-7218

<https://doi.org/10.33112/ordogtungu.26>

Umbrot: Bessi Aðalsteinsson
Prófarkalestur: Svanhildur María Gunnarsdóttir
Hönnun kápu: Björg Vilhjálmsdóttir
Prentun og bókband: PrentmetOddi ehf.

Efnisyfirlit

Formáli ritstjóra	vii
Ritryndar greinar:	
Ingunn Hreinberg Indriðadóttir og Þórhallur Eypórsson: „Að slepptu tjillinu“. Sjálfstæður forsetningarliður með lýsingarhætti	1
Martina Huhtamäki og Väinö Syrjälä: <i>Íslenska til alls – næstan.</i> Det lingvistiska landskapet i ett litet isländskt köpcentrum	29
Veturliði Óskarsson og Þorsteinn G. Indriðason: <i>Að snarbatna,</i> <i>steingleyma og dauðleiðast. Samtímaleg og söguleg</i> <i>athugun á áhersluforliðum með sögnum í íslensku . . . . .</i>	57
Margrét Jónsdóttir, Veturliði Óskarsson og Þorsteinn G. Indriðason: <i>-an- á undan viðskeytinu -legur í íslensku:</i> Tilraun til túlkunar	95
Sigurður R. Helgason: <i>Óðinn á Íslandi í ljósi mannanafna og</i> <i>örnefna . . . . .</i>	125
Smágreinar:	
Svavar Sigmundsson: <i>Hvað er burn í burnirót? . . . . .</i>	149
Aðalsteinn Hákonarson: <i>Opinber stafrænn örnefnagrunnur:</i> <i>skráning og hnitsetning örnefna og örnefnastýring . . . . .</i>	155
Aðalsteinn Hákonarson: <i>Skjólborg og Skjaldborg – Högni og</i> <i>Högn – Sundhnúkagígar eða Sundhnúkagígar . . . . .</i>	161
Þórdís Úlfarsdóttir og Halldóra Jónsdóttir: <i>Íslensk-pólsk veforðabók . . . . .</i>	179

Ásta Svavarsdóttir: **Ritmálssafn Orðabókar Háskólans.**

Samtíð og saga 185

Ritfregnir 211

Formáli ritstjóra

Nú í upphafi vetrar færum við ykkur, lesendur góðir, nýtt hefti tímaritsins *Orðs og tungu*. Tímaritið kemur nú út í 26. sinn en er nokkuð seinna á ferðinni en undanfarin ár vegna óviðráðanlegra orsaka. Helga Hilmisdóttir sem setið hefur í stól ritstjóra síðastliðin ár hverfur af vettvangi en í hennar stað kemur Jóhannes B. Sigtryggsson rannsóknardósent sem er dyggum lesendum tímaritsins eflaust að góðu kunnur enda hafa birst eftir hann fjölmargir fróðleiksmolar á síðum þess undanfarin ár.

Í þessu 26. hefti *Orðs og tungu* er víða komið við í þeim fræðum sem falla undir áherslusvið tímaritsins. Ekkert sérstakt þema var að þessu sinni og því fjölbreytt úrval greina sem bera grósku í fræðastarfi gott vitni. Í heftinu eru fimm ritrýndar greinar sem eru nokkuð ólíkar en greina frá markverðum rannsóknum í málvísindum og nafnfræði. **Ingunn Hreinberg Indriðadóttir** og **Þórhallur Eypórsson** fjalla um sjálfstæða forsetningarliði með lýsingarhætti þar sem þau rannsaka slíkar setningargerðir bæði í sögulegu og samtímalegu ljósi. **Martina Huhtamäki** og **Väinö Syrjälä** skoða í ítarlegri og fróðlegri grein mállandslag í verslanamiðstöð á Akureyri. Mállandslag hefur verið félagsmálvísindafólki víða um lönd hugleikið á undanförunum árum en lítill gaumur hefur verið gefinn að því í íslensku samhengi til þessa. **Veturliði Óskarsson** og **Þorsteinn G. Indriðason** beina sjónum að herðandi forliðum sem eru mjög algengir í íslensku, einkum í töluðu máli en einnig rituðu, en hafa lítið verið rannsakaðir af fræðimönnum. Höfundar fjalla ítarlega um þessa liði og samspili þeirra við sagnorð af mismunandi gerðum. Athuganir þeirra eru byggðar á fjölda dæma frá ýmsum tímum. Veturliði og Þorsteinn eru einnig meðhöfundar **Margrétar Jónsdóttur** í annarri grein í þessu hefti þar sem tekin er fyrir ákveðin afleiðsluorðmyndun, þar sem orðhlutinn *-an-* kemur fyrir á undan lýsingarorðsviðskeytinu *-legur*. Þau draga þar fram

marginn fróðlegt um eðli *-an-* í nútímaíslensku með samanburði við eldri málstig og skoða merkingu *-an-* í *-anlegur*. Síðasta ritrýnda greinin er svo umfjöllun **Sigurðar R. Helgasonar** um hvernig Óðinsheiti hugsanlega birtast í mannanöfnum og örnefnum. Niðurstöður athugana hans á örnefnum benda til að leifar Óðinsdýrkunar kunni að leynast víðar hérlendis en fræðimenn hafa talið til þessa auk þess sem Austurland virðist skera sig úr þegar kemur að dreifingu örnefna sem tengjast heiðnum sið.

Í heftinu er einnig að finna fimm óritrýndar smágreinar. Í fyrstu greininni hefur **Svavar Sigmundsson** rannsakað og tekið saman fróðleik sem tengist orðinu eða orðhlutanum *burn* í samsetta orðinu *burnirót*. **Aðalsteinn Hákonarson** fjallar annars vegar í yfirlitsgrein um örnefnastýringu í tengslum við skráningu og hnitsetningu örnefna í opinberum örnefnagrunni og í annarri grein frá þremur athugunum vegna fyrirspurna um örnefni í grunninum. Í þeirri fjórðu reifa svo **Þórdís Úlfarsdóttir** og **Halldóra Jónsdóttir** nýjasta tvímála orðabókarverkefni Árnastofnunar sem er íslensk-pólsk orðabók. Ljóst er að mikil þörf er á slíku hjálpargagni og spennandi að sjá hvernig staðið er að verkinu. Að lokum gerir **Ásta Svavarsdóttir** grein fyrir *Ritmálssafni Orðabókar Háskólans*, þróun þess og stöðu í dag. Að endingu má finna ritfregnir um valin útgefin rit sem lesendur tímaritsins kynnu að hafa áhuga á.

Við viljum þakka höfundum greina í 26. hefti *Orðs og tungu* fyrir ánægjulegt samstarf. Eins og tíðkast hjá flestum fræðilegum tímaritum fylgir *Orð og tunga* þeirri reglu að ritrýnar njóta nafnleyndar. Við getum því ekki nefnt þá með nafni sem tóku að sér að leggja fræðilegt mat á þær greinar sem bárust en sendum þeim hér með þakklætiskveðjur fyrir ómetanlegt framlag. Þá þökkum við þeim sem sitja í ráðgefandi ritnefnd tímaritsins fyrir þeirra störf. Bessi Aðalsteinsson fær bestu þakkir fyrir að annast enn sem fyrr umbrot og samskipti við prentsmiðju og kápuhönnuð og Svanhildur María Gunnarsdóttir fyrir framúrskarandi prófarkalestur.

Ellert Þór Jóhannsson og Jóhannes B. Sigtryggsson ritstjórar

Ingunn Hreinberg Indriðadóttir
og Þórhallur Eypórsson

„Að slepptu tjillinu“

Sjálfstæður forsetningarliður með lýsingarhætti

1 Inngangur

Í íslensku nútímamáli kemur fyrir setningagerð þar sem forsetningin *að* stýrir nafnlið í þágufalli og lýsingarhætti nútíðar eða þátíðar. Við köllum þetta fyrirbæri sjálfstæðan forsetningarlið með lýsingarhætti (skammstafað SFL)¹. Við sýnum fram á að til eru tvær aðaltegundir þessarar setningagerðar, hér eftir nefndar Tegund 1 og Tegund 2. Tegund 1 er með lýsingarhætti nútíðar (1a) og Tegund 2, sem samanstendur af tveim undirtegundum, 2a og 2b, er með lýsingarhætti þátíðar (1b, c).

(1) a. Tegund 1: *að öllum sjáandi* ‘á meðan allir sjá/sáu’.

¹ Við þökkum ritstjórum og tveim nafnlausum yfirlesurum *Orðs og tungu* kærlega fyrir gagnlegar ábendingar sem og áheyrendum á ýmsum ráðstefnum og málþingum þar sem efni þessarar greinar hefur verið kynnt. Sérstakar þakkir fær Einar Freyr Sigurðsson fyrir skarplegar athugasemdir, einkum um kafla 3.5. Dæmin sem notuð eru í greininni eru flest raundæmi sem höfundar söfnuðu með leit í ýmsum vefmiðlum. Dæmum um SFL í fornu máli var einnig handsafnað úr fornritum. Dæmi sem enga tilvísun hafa sömdu höfundar sjálfir út frá samþærigum raundæmum og eigin máltilfinningu nema annað sé tekið fram. Í dæmunum í þessari grein er SFL oftast hafður innan hornklofa.

- b. Tegund 2a: *að viku liðinni* ‘þegar vika er/var liðin, eftir viku’.
- c. Tegund 2b: *að athuguðu máli* ‘þegar málið hefur/hafði verið athugað’.

SFL er sjálfur hlutlaus með tilliti til tíðar, eins og víxlin milli nútíðar og þátíðar í umorðun dæmanna í (1) gefa til kynna; tíðasamband (e. *temporal relation*) verknaðanna/atburðanna tveggja ræðst af tíð sagnar í móðursetningu og endurspeglar horf (e. *aspect*) SFL gagnvart móðursetningunni, eins og nánar verður rætt í kafla 3.6.

Í nútímaíslensku virðist nafnliðurinn yfirleitt vera í þágufalli (raunar eru fáein dæmi um þolfall á eldri nútímaíslensku eins og síðar er nefnt) eins og í dæmunum í (1), en í fornnorrænu kemur þolfall einnig fyrir með lýsingarhætti þátíðar, eins og í (2), en ekki með lýsingarhætti nútíðar (Þórhallur Eyþórsson 1995:161).

- (2) myndi-g-a ek lostig [at liðinn fylki] jöfr ókunnan armi verja.
 ‘Ég myndi ekki viljug vefja ókunnan konung örmum eftir að konungur (minn) er dauður.’ (Helga kviða Hjörvarðssonar 42)

Lýsingarháttur þátíðar sýnir fullt samræmi í falli, tölu og kyni við nafnlið í fornmáli og nútímaíslensku, sbr. dæmi (1b,c) og (2). Lýsingarháttur nútíðar er hins vegar ekki beygður í nútímaíslensku, t.d. *vitandi* sem er eins í öllum föllum (3a) en sýnir samræmi í fornnorrænu, með aðgreiningu í karlkyni eintölu andspænis aukaföllum, t.d. *fnorr. lifandi* (nf.et.) / *lifanda* (aukafall et.) (3b). Sjálfstæðu forsetningarliðirnir í þessum dæmum merkja ‘að því er ég veit’ (3a) og ‘á meðan ég lifi’ (3b).

- (3) a. Ég notaði brioche brauð í þessi frönsku eggjabrauð.
 Slíkt er ekki til á Íslandi [að mér vitandi].
 b. ... mun ek þetta nafn eigi upp gefa [at mér lifanda].
 (Heimskringla 73 (ONP))

Málfræðihlutverk nafnliðarins í SFL samsvarar frumlagi í setningum með sögn í persónuhætti, ýmist frumlagi í germyndarsetningum (Tegund 1 og Tegund 2a) eða þolmyndarsetningum þar sem frumlagið er þá „undirliggjandi“ andlag (Tegund 2b). Dæmi um setningar með sögn í persónuhætti sem samsvara SFL-setningunum í (5) eru sýnd í (4).

- (4) a. Allir sjá þetta
 b. Vikan líður.
 c. Mál var athugað (sbr. germynd: Einhver athugaði mál).

Vegna samsvörunar nafnliðanna við frumlög í setningum með persónubeygðri sögn köllum við nafnliðinn í SFL frumlag en eðli nafnliðarins hefur ekki verið greint með afgerandi hætti áður. Eitt af meginmarkmiðum greinarinnar er að prófa frumlagseðli nafnliðarins eins og lýst verður í kafla 3.5 þar sem við könnum hvort unnt sé að sýna fram á með sjálfstæðum hætti, þ.e. með frumlagsprófum og greiningu á sambandi nafnliðarins við lýsingarháttinn, hvort viðkomandi aukafallsliðir í SFL séu í raun frumlög. Áður, í kafla 3.4, sýnum við að orðaröðin í SFL er ýmist sögn-nafnliður eða nafnliður-sögn; síðari orðaröðin virðist skyldubundin ef nafnliðurinn er fornafn, t.d. *að honum liðnum* (en ekki **að liðnum honum*) ‘þegar hann er dáinn’, sem kann að styðja þá túlkun að nafnliðurinn sé frumlag.

Setningafræðilega gegnir SFL hlutverki atviksaukasetningar, nánar tiltekið tíðaraukasetningar, eins og gefið er til kynna með umorðuninni ‘á meðan, þegar, eftir að’ í dæmunum í (5).

- (5) a. Bjarni rændi bankann [að öllum sjáandi].
 ‘Bjarni rændi bankann á meðan allir sáu.’
 b. Komdu aftur [að viku liðinni].
 ‘Komdu aftur þegar vikan er liðin.’
 c. Við tókum ákvörðun [að athuguðu máli].
 ‘Við tókum ákvörðun eftir að málið hefur verið athugað.’

Við ítrekum það sem nefnt var að framan að tíð setningarliðarins ræðst af horfasambandi hans gagnvart móðursetningu (sjá kafla 3.6).

SFL hefur aldrei verið mjög algeng setningagerð í íslensku en kemur þó fyrir þegar í fornnorrænu og hefur verið til í málinu allt til þessa dags, eins og nánar verður vikið að í 2. kafla (sbr. umfjöllun hjá Þórhalli Eyþórssyni 1995:156–163, 1997, Þórhalli Eyþórssyni og Ingunni Hreinberg Indriðadóttur 2018 og Ingunni Hreinberg Indriðadóttur og Þórhalli Eyþórssyni 2024). Stuttlega er fjallað um fyrirbærið í norrænni setningafræði Nygaards (1905, sjá einnig Jakob Jóh. Smára 1920) en að öðru leyti hefur það ekki fengið mikla athygli í skrifum um íslenska og norræna setningafræði. Ekkert er minnst á þessa setningagerð hjá Faarlund (2004) og setningafræðihandbækur

Höskuldar Þráinssonar (2005, 2007) þegja líka þunnu hljóði um hana.

Í þessari grein setjum við fram greiningu á SFL í nútímaíslensku sem smásetningu (e. *small clause*). Þá skoðum við virkni og notkunarsvið SFL í íslensku nútímamáli, þ.e.a.s. hvort hann lifi aðeins í föstum orðasamböndum við formlegar málaðstæður eða hvort hann sé virk setningagerð sem er einnig notuð í óformlegu máli. Spurningarnar sem reynt verður að svara í greininni má draga saman með eftirfarandi hætti:

- Hvert er eðli og hlutverk SFL í íslensku?
- Hvert er notkunarsvið SFL? Er eingöngu hægt að nota hann við formlegar málaðstæður eða finnst hann líka í óformlegu málsniði? Er hann bundinn við föst orðasambönd eða er hægt að mynda nýja sjálfstæða forsetningarliði?

Höfundar gerðu ítarlega leit að dæmum um SFL í nútímaíslensku í ýmsum vefmiðlum. Markmiðið með þeirri leit var að fá tilfinningu fyrir virkni og notkunarsviði SFL í nútímaíslensku. Leitin var að mestu gerð sumarið 2016 en dæmum hefur verið bætt við reglulega síðan þá. Til þess að fá betri yfirsýn yfir setningagerðina og kortleggja notkun og dreifingu hennar er þó nauðsynlegt að ráðast í töluvert umfangsmeiri rannsókn sem höfundar eru byrjaðir að vinna að (sjá Ingunni Hreinberg Indriðadóttur og Þórhall Eyþórsson 2024).

Helstu niðurstöður rannsóknarinnar sýna að SFL lifir góðu lífi í íslensku nútímamáli, þótt hann sé vissulega fremur sjaldgæfur eins og hann virðist líka hafa verið til forna. Að vísu er Tegund 1 af SFL, með lýsingarhætti nútíðar, mjög takmörkuð enda bundin við frekar fáar áhrifslausar sagnir og áhrifssagnir sem notaðar eru áhrifslausar, eins og fjallað er um í kafla 3.1. Aftur á móti er Tegund 2 algengari, bæði 2a með germynd og 2b með þolmynd. Niðurstöðurnar sýna að notkunarsvið SFL er að mestu bundið við formlegt málsnið en er þó engan veginn óþekkt í óformlegu máli (sjá dæmi í 3.3). Setningagerðin er enn að einhverju leyti virk, a.m.k. Tegund 2b, þrátt fyrir að flest dæmi um hana séu bundin við föst orðasambönd.

Í 3. kafla skoðum við eðli og hlutverk SFL og færum ýmis rök fyrir skilgreiningu okkar á setningagerðinni sem smásetningu (3.5). Við sýnum fram á að í SFL úthlutar forsetningin *að* falli til nafnliðarins og lýsingarháttarins og hún er því ekki tíðaraukatenging. Engu að síður gegnir SFL hlutverki tíðaraukasetningar en er hlutlaus með tilliti til tíðar og við leggjum til að það sé vegna þess að hana skorti

tíðarþátt. Niðurstöður okkar um þetta atriði sýna að horf (e. *aspect*) tengir verknaðina í SFL og móðursetningu, eins og vikið verður að sérstaklega í kafla 3.6.

Skipulag greinarinnar er sem hér segir: Í 2. kafla gefum við stutt sögulegt yfirlit yfir SFL í fornnorrænu og hvernig hann er frábrugðinn setningagerðinni í nútímaíslensku. Auk þess segjum við frá hliðstæðum setningagerðum í nokkrum skyldum tungumálum, bæði innan og utan germönsku. Í 3. kafla setjum við fram ítarlega lýsingu og greiningu á SFL í nútímaíslensku. Þar er fjallað um tegundir setningagerðarinnar, notkunarsvið hennar, virkni og setningafræðileg einkenni. Við færum rök fyrir skilgreiningu okkar á setningagerðinni sem smásetningu með tilstyrk frumlagsprófa og sýnum fram á sagnfyllingarsamband nafnliðarins og lýsingarháttarins (3.5). Loks fjöllum við um eiginleika SFL með tilliti til tíðar og horfs (3.6). Í 4. kafla eru niðurstöður teknar saman og fáeinar almennar ályktanir dregnar af þeim.

2 Þróun og greining SFL

Í þessum kafla förum við stuttlega yfir sögu sjálfstæðs forsetningarliðar með lýsingarhætti (SFL) í fornnorrænu og segjum frá því hvernig hann er frábrugðinn setningagerðinni í nútímaíslensku. Auk þess fjöllum við um sambærilegar setningagerðir í nokkrum skyldum tungumálum, bæði innan og utan germönsku málafjölskyldunnar.

2.1 Fornorræna

Tegundir 1 og 2 af SFL koma fyrir í fornnorrænu (fornvesturnorrænu), þ.e. forníslensku og fornorsku. Aðeins eru heimildir um lýsingarhátt nútíðar með þágufallsnafnlið, en lýsingarháttur þátíðar kemur fyrir bæði með þolfalls- og þágufallsnafnliðum. Forsetningin *at* í fornnorrænu er sama orð og *að* í nútímaíslensku.² Eins og fram hefur komið sýnir lýsingarháttur nútíðar mismunandi beygingarendingar í nefnifalli eintölu andspænis aukaföllum í karlkyni eintölu, t.d. *nf.et. komandi vetr* en *þgf.et. komanda vetri* í (6c). Nokkur dæmi eru sýnd hér á eftir (tekin frá Nygaard 1896:157–161, 1905:128, 241, 250; sjá einnig Þórhall Eypórsson 1995:156–163, 1997).

² Auk forsetningarinnar *að* koma aðrar forsetningar fyrir í SFL, t.d. *eftir*, *með*, *af*, *á* og *í* (Nygaard 1896:160–161, 1905:250, Jakob Jóh. Smári 1920:165, 171).

- (6) a. [at upprennandi sólu]
 ‘þegar sól er/var að renna upp’ (Hárbarðsljóð 58)
 b. [at uppvesandi sólu]
 ‘á meðan sól er/var á lofti’ (Gulaþingslög 266)
 c. [at komanda vetri]
 ‘næsta vetur’ (Konungsskuggsjá 9)
 d. [at mér lifanda]
 ‘á meðan ég lifi’ (Prøver 197)
 e. Ef maðr er veginn í öldrhúsi [at brennanda eldi] eða í dags ljósi.
 ‘á meðan eldur brennur’ (Gulaþingslög 157)

Lýsingarháttur þátíðar sýnir samræmi við meðfylgjandi nafnlið í falli, tölu og kyni. Í dæmunum hér fyrir aftan (Nygaard 1905:128, Þórhallur Eypórsson 1995:161) er samræmi við þágufall í kvenkyni eintölu annars vegar (7a) og karlkyni fleirtölu hins vegar (7b).

- (7) a. [at upprunninni sólu]
 ‘þegar sól er komin á loft’ (Hómilíubók 82)
 b. Nú er maðr veginn í öldrhúsi [at slokknum eldum].
 ‘eftir að eldar eru slokknaðir.’ (Gulaþingslög 157)

Þar að auki var SFL með þágufalli og lýsingarhætti þátíðar algengur að fornu í föstum orðasamböndum, t.d. *at svá göru* ‘þegar svo hafði verið gert, eftir það’, *at svá búnu* ‘þegar þetta hafði orðið, eftir það’, *at svá mæltu* ‘þegar svo hafði verið mælt’. Þessi orðatiltæki finnast enn í nútímaíslensku, að minnsta kosti tvö þau síðastnefndu (*að svo búnu*, *að svo mæltu*), en þau koma þó helst fyrir við býsna formlegar málaðstæður, aðallega í ritmáli. Í slíkum dæmum er iðulega enginn nafnliður og þá stendur atviksorð (*svo*) í hans stað. Í sumum tilvikum virðist vera frjálst val á milli þess að hafa nafnlið með eða atviksorð (*að því búnu/mæltu* – *að svo búnu/mæltu*). Þetta er skiljanlegt í ljósi þess að þessar setningagerðir samsvara þolmyndarsetningum sem geta ýmist komið fyrir með frumlagsnafnlið eða með ósögðu frumlagi, t.d. *Það* (þ.e. *eitthvað*) *er mælt* – *Svo er mælt*. Þannig kann ósagður nafnliður í SFL sem er líklega frumlag að styðja frumlagstúlkun nafnliðarins í SFL enn frekar (sjá kafla 3.5).

Dæmi um SFL með lýsingarhætti þátíðar sem samræmist nafnlið í þolfalli virðast vera mjög sjaldgæf, jafnvel í fornnorrænu þar sem

aðeins örfá dæmi um þolfall koma fyrir í eddukvæðum. Dæmi úr forn máli um þessa setningagerð var sýnt í (2b); tvö önnur er að finna í (8) (Þórhallur Eyþórsson 1995:161).

- (8) Gef ek þér, Guðrún, / gull at þiggja, / fjöld alls féar, / [at þinn föður dauðan], hringa rauða, / Hlöðvés sali, / ársal allan / [at jöfur fallinn].

‘Ég gef þér, Guðrún, að þiggja gull, fjölda alls fjár, eftir að faðir þinn er dauður; rauða hringa, sali Hlöðvés, allan ársal, eftir að konungur er fallinn.’ (Guðrúnarkviða II 25)

Nýleg rannsókn á sögulegri þróun SFL hefur leitt í ljós dæmi með þolfalli allt fram á 19. öld sem þýðir að þessi setningagerð hefur lifað talsvert lengur í málinu en áður var talið, en dæmin eru þó ekki ýkja mörg (Ingunn Hreinberg Indriðadóttir og Þórhallur Eyþórsson 2024). Höfundar hafa ekki fundið dæmi um SFL með þolfalli í íslensku samtímamáli en áhugavert væri að kanna það nánar.

Hugsanlegt er að þágufallið hafi bolað þolfallinu burt snemma vegna þess að þágufallið var með einhverju móti „sjálfgefið“ (e. *default*) aukafall í sjálfstæðum setningagerðum. Þessi þróun kann að hafa orðið undir áhrifum af „lærðum stíl“ í fornnorrænu (Nygaard 1896, 1905:128, 240, 250; sjá einnig Þorleif Hauksson og Þóri Óskarsson 1994:203, 232, 363), sem kynni að benda til þess að alhæfing þágufallsins hafi, að minnsta kosti óbeint, átt rót að rekja til þýðinga úr latínu. Rökin fyrir þessari skoðun á áhrifum af lærðum stíl eru meðal annars þau að setningagerðina er að finna í textum sem eru að öllum líkindum ekki sprotnir úr norrænni bókmenntahefð heldur eru fremur undir áhrifum erlendra, einkum latneskra, lærdómsrita sem fjalla t.d. um trúarleg og fræðileg efni (Nygaard 1905:238).

- (9) [at týjanda guði]
‘þegar guð hjálpar’ (Hómilíubók 55, 13)

Hugmyndin væri þá að setningagerðin hafi á einhvern hátt orðið til fyrir áhrif sjálfstæðs sviptifallsliðar (lat. *ablativus absolutus*) í latínu (sjá frekari umfjöllun í kafla 2.2). Sjálfstæði forsetningarliðurinn í (9) samsvarar latneska aukafallsliðnum *deo auxiliante* ‘þegar guð hjálpar’ (sbr. Cleasby og Vigfússon 1874:647). Hins vegar kemur þessi setningagerð einnig fyrir í textum sem eru að öðru leyti ekki dæmigerðir fyrir lærðan stíl, t.d. eddukvæðum, innlendum lögbókum og frásagn-

artextum eins og Heimskringlu (Nygaard 1905:238).

- (10) Ok er byskup spyr þat, sá er þar réð fyrir, hittir hann konung ok spyr, ef þat er satt, at hann vill kvángast [at lifandi dróttningunni].
 ‘... að hann vill kvongast á meðan drottningin er lifandi.’
 (Heimskringla 700, 31)

Með hliðsjón af ofansögðu verður SFL að teljast „upprunaleg“ forn-norræn setningagerð (Þórhallur Eyþórsson 1995:156 o.áfr., 1997) þó að notkun hans hafi ef til vill styrkst, ef svo má segja, í þýðingum úr latínu og lærðum textum sem skrifaðir eru undir áhrifum frá þeirri tungu. Þess má geta að sjaldgæf tilvik um sjálfstæða aukafallsliði án forsetningar koma fyrir í fornorrænu, einkum í trúartextum (11).

- (11) Þá má **hvárki** þeira sér til forræði leita [báðum **þeim** lifandum].
 ‘Þá má hvorugt þeirra leita sér til forræðis á meðan bæði eru lifandi.’
 (Eiðsifaþingslög, Kristinn réttir hinn forni 22, Nygaard 1905:128)

Skortur á forsetningum í þessum formgerðum bendir sterklega til þess að þær séu myndaðar eftir sjálfstæðum aukafallsliðum í latnesku frumtextunum.

Hér hefur komið fram að SFL er forn setningagerð í íslensku. Í kafla 2.2. verða skoðaðar sambærilegar setningagerðir í nokkrum skyldum tungumálum, bæði innan og utan germönsku málafjölskyldunnar.

2.2 Sambærilegar setningagerðir í skyldum málum

Sjálfstæðar setningagerðir með lýsingarháttum, aðallega án forsetningar, koma fyrir í eldri indóevrópskum málum, t.d. latínu (lat. *ablativus absolutus* ‘sjálfstæður sviptifallsliður’), forngrísku (sjálfstæður eignarfallsliður), fornkirkjuslavnesku (sjálfstæður þágufallsliður) og fornindversku, þ.e. í vedískri sanskrít (sjálfstæður staðarfallsliður o.fl.). Rétt eins og í fornorrænu er lýsingarhátturinn sambeygður nafnliðnum í þessum málum (sbr. latneska hugtakið *participium coniunctum* eða lýsingarháttur þátíðar sem samræmist hliðstæðum nafnliði). Því hefur verið haldið fram með gildum rökum að rætur þessa fyrirbæris liggja aftur í frumindóevrópsku (Ruppel 2013).

Dæmið í (12a) sýnir sjálfstæðan sviptifallslið í latínu og (12b) sjálfstæðan eignarfallslið í grísku (sjá Þórhall Eyþórsson 1995:156 o.áfr., Ruppel 2013:7). Bæði eru dæmin með lýsingarhætti nútíðar og samsvara alveg norræna orðalaginu *að upprennandi sólu*, að undanskilinni forsetningunni sem ekki er að finna í þessari setningagerð í klassísku málunum. Loks sýnir dæmið í (12c) sjálfstæðan sviptifallslið með lýsingarhætti þátíðar í latínu (Ruppel 2013:1).

- (12) a. [sole oriente]
 sól.abl rísa.lh.nt.abl.
 ‘þegar sól er/var að rísa’
- b. [hēliou anateilontos]
 sól.ef. rísa.lh.nt.ef.
 ‘þegar sól er/var að rísa’
- c. [his confectis rebus]
 þessir.abl útkljá.lh.þt.abl. hlutir.abl.
 ‘þegar þessir hlutir höfðu verið útkljáðir’

Því má skjóta inn hér að í indóevrópskum fornálum eru líka til setningagerðir með forsetningu. Þar á meðal er *ab urbe condita*-setningagerðin í latínu (‘frá stofnun borgarinnar’) (Ruppel 2013:27) sem á sér hliðstæður í öðrum indóevrópskum málum, einkum forngrísku.

- (13) [ab urbe condita]
 af borg.abl stofna.lh.þt.abl
 ‘frá því að borgin var stofnuð, frá stofnun borgarinnar’

Þótt þessi setningagerð sé merkingarlega nokkuð frábrugðin SFL í fornorrænu og samsvarandi forsetningarlausum formgerðum í öðrum tungumálum er hún áhugaverð vegna þess að forsetning (lat. *ab* ‘frá’) stjórnar sviptifalli (*ablativus*) á nafnlið og lýsingarhætti þátíðar sem samræmist honum; í nefnifalli merkir lat. *urbs condita* bókstaflega ‘borg(in) stofnuð’.

Auk fornorrænu er SFL einnig að finna í öðrum forngermönskum málum: austurgermönsku (gotnesku) og vesturgermönsku (fornháþýsku, fornfrísnesku og fornensku). Sérstaklega er athyglisvert að í gotnesku er til nákvæm hliðstæða við Tegund 1 þar sem lýsingarháttur nútíðar stendur með forsetningunni *at* (sem orðsifjafræðilega er sama orð og forsetningin *at* í fornorrænu og *að* í nútímaíslensku). Þessi formgerð kemur fyrir bæði með þágufalli og þolfalli. Eftirfarandi

dæmi sýna þessa setningagerð með nafnlið í þágufalli (Þórhallur Eyþórsson 1995:159).

- (14) [at sunnin þan urrinnandin]
að sól.þgf þá rísa.lh.nt.þgf.
'þegar sól er/var að rísa' (Mk 4:6)
- (15) [at urrinnandin sunnin]
að rísa.lh.nt.þgf. sól.þgf.
'þegar sól er/var að rísa' (Mk 16:2)
- (16) [at wisandin kindina Swriais Kureinaiau]
að vera.lh.nt.þgf. landstjóri.þgf. Sýrland.ef Kýreníus.þgf.
'þegar Kýreníus er/var landstjóri á Sýrlandi' (Lk 2:2)

SFL kemur aðeins einu sinni fyrir í gotnesku með nafnlið í þolfalli og lýsingarhætti nútíðar (Þórhallur Eyþórsson 1995:159).

- (17) [atmaurgin þan waurþanana]
að morgunn.þf. þá verða.lh.nt.þf
'þegar morgnaði/morgnar' (Mt 27:1)

Þrátt fyrir að SFL sé notaður í dæminu í (17) til að þýða sambærilega setningagerð í grísku, þ.e. sjálfstæðan eignarfallslið, sýnir forsetningin *at* sem og hliðstæðan í fornnorrænu og íslensku að setningagerðin hlýtur að vera upprunaleg gotneska. Á hinn bóginn eru engin dæmi um Tegund 2 með lýsingarhætti þátíðar í gotnesku. Það bendir til þess að annaðhvort hafi þessi tegund verið nýjung í fornnorrænu eða að gotneska hafi glatað setningagerð sem hún hafði áður. Miðað við hliðstæðar setningagerðir með lýsingarhætti þátíðar í fjarskyldari tungumálum (t.d. latínu og grísku) virðist seinni möguleikinn líklegri.

Fornvesturgermönsku tungumálin, fornháþýska, fornfrísneska og fornenska, hafa sömu setningagerð þótt þau noti aðra forsetningu (*be/bi* 'að, hjá, með'). Að því er virðist eru aðeins heimildir um lýsingarhátt nútíðar með þágufallsnafnliðum í fornvesturgermönsku (sbr. Þórhallur Eyþórsson 1995:162, með tilvísun í Behaghel 1928).

- (18) [bi sinemu fateru lebendemu]
hjá sinn.þgf. faðir.þgf lifa.lh.nt.þgf.
'á meðan faðir hans er/var lifandi' (fornháþýska)

- (19) [bi slepandere thiade]
 hjá sofa.lh.nt.þgf. þjóð.þgf.
 ‘á meðan fólkið sefur/svaf’ (fornsaxneska)
- (20) [be þe lifigendum]
 hjá þú.þgf. lifandi.lh.nt.þgf.
 ‘á meðan þú ert/varst lifandi’ (fornenska)

Sú staðreynd að fornnorræna og gotneska notast báðar við *at* í SFL en fornvestergermönsk mál hafa annað orð (*be/bi*) er áhugavert smáatriði sem gæti skipt máli fyrir mállýskuskiptingu í forngermönsku. Ólíklegt er að gotneska og fornnorræna hafi haft áhrif hvor á aðra á sögulegum tímum og því er sennilegt að forsetningin *at* sé sameiginlegur forn arfur í gotnesku og fornnorrænu. Forsetningin *be/bi* væri þá hugsanlega nýjung í vesturgermönsku þar sem önnur orðmynd hefur komið í stað hinnar upprunalegu myndar *at*. Loks má nefna að í gotnesku og fornvestergermönskum málum eru einnig dæmi um sjálfstæðar setningagerðir án forsetningar, líkt og í fornnorrænu. Þau eru mjög líklega til komin vegna erlendra áhrifa og í gotnesku eru áhrifin fyrst og fremst úr grísku en í vesturgermönsku úr latínu.

Í þessum kafla höfum við stuttlega rakið sögu SFL í fornnorrænu og fjallað um sambærilegar setningagerðir í nokkrum skyldum tungumálum, bæði innan og utan germönsku málafjölskyldunnar. Ljóst er að SFL er upprunaleg fornnorræn setningagerð sem er ekki fengin að láni úr erlendum tungumálum, þótt notkun hans hafi ef til vill styrkst í þýðingum úr latínu og lærðum textum sem skrifaðir eru undir áhrifum frá þeirri tungu. Í kaflanum sögðum við einnig frá því hvernig SFL í forn máli er frábrugðinn setningagerðinni í nútímaíslensku en lýsing og greining á henni er einmitt viðfangsefni næsta kafla.

3 Greining á SFL í íslensku nútímamáli

Eins og áður segir kemur sjálfstæður forsetningarliður með lýsingarhætti (SFL) enn fyrir í nútímaíslensku, rétt eins og í fornnorrænu, þótt útbreiðsla hans kunni að hafa breyst að einhverju leyti í tímans rás. Niðurstöður þessarar rannsóknar benda til þess að Tegund 1 af SFL með lýsingarhætti nútíðar sé sjaldgæfari í nútímaíslensku en Tegund 2. SFL með lýsingarhætti þátíðar er hins vegar tiltölulega

algengur og má jafnvel segja að hann hafi töluverða virkni.³ Í nútímamáli kemur aðeins þágufall fyrir í þessari setningagerð, bæði með lýsingarhætti nútíðar og þátíðar; hins vegar er svo að sjá að þolfall, sem áður gat kom fyrir með lýsingarhætti þátíðar, sé horfið. Í næstu undirköflum rýnum við nánar í hverja tegund SFL fyrir sig og eðli setningagerðarinnar í íslensku nútímamáli.

3.1 Tegund 1 í íslensku nútímamáli

SFL af Tegund 1 birtist með lýsingarhætti nútíðar af sögnum í germynd sem geta ýmist verið áhrifslausar (21) eða áhrifssagnir (22).

- (21) Þegar líður að kosningum líta stjórnmalamenn einatt yfir farinn veg og tíunda hverju hafi verið áorkað [að líðandi kjörtímabili].
- (22) Það er auðvitað oft þannig að hagsmunaaðilar koma að vinnu við gerð frumvarpsdraga en þá er það gert [að öllum sjáandi], til dæmis með skipan nefndar um gerð slíkra draga þar sem helstu hagsmunaaðilar eiga fulltrúa.

Þó að þessi setningagerð sé möguleg með lýsingarháttum áhrifssagna, sem virðast vera algengari í þessari setningagerð en áhrifslausar sagnir, leyfir hún ekki að andlagið sé með í formgerðinni, eins og sést af muninum á (23a) og (23b).

- (23) a. Nemandinn svindlaði á prófinu [að kennaranum vitandi].
- b. *Nemandinn svindlaði á prófinu [að kennaranum vitandi það].

Þetta þýðir að setningagerðin er aðeins möguleg með áhrifslausum sögnum og með áhrifssögnum sem notaðar eru eins og áhrifslausar sagnir. Í þessu samhengi er vert að taka fram að Tegund 1 leyfir aðeins sagnir sem hafa þema- eða skynjendafrumlög, eins og sagnirnar í dæmum (21)–(23).

Nokkrar sagnir koma aðeins fyrir í lýsingarhætti nútíðar, til dæmis forskeyttu lýsingarhættirnar *fjarverandi*, *viðverandi* og *ásjáandi*. Með öðr-

³ Nýleg rannsókn höfunda á sögulegri þróun SFL bendir reyndar til þess að Tegund 1 hafi alltaf verið sjaldgæfari en Tegund 2 (sjá Ingunni Hreinberg Indriðadóttur og Þórhall Eyþórsson 2024).

um orðum, utan lýsingarháttar nútíðar eru sagnir á borð við *fjarvera, *viðvera og *ásjá ekki til. Athyglisvert er að slíkir lýsingarhættir geta einnig komið fyrir í SFL, eins og í dæmunum í (24).

- (24) a. ... svo undarlega vill hann hallast, þegar um hann er ráðið [að okkur fjarverandi].
 b. ... að blanda mér fyrst í þá umræðu núna [að honum viðverandi].
 c. ... sem drápu ísraelsk hjón ... [að ásjáandi fjórum börnum þeirra] ...

Þar sem lýsingarhættir gegna hér í raun hlutverki lýsingarorðs geta þeir í flestum tilvikum einnig verið einkunnir og sagnfyllingar. Til marks um það eru eftirfarandi dæmi sem sýna notkun lýsingarháttar nútíðar sem einkunnar (25) og sagnfyllingar (26).

- (25) **Ásjáandi** börn hágrátandi.
 (26) Brotist inn á meðan íbúar voru **fjarverandi** í páskafríi.

Þótt Tegund 1 sé fremur óalgeng í nútímaíslensku og hafi takmarkaða virkni er hún enn notuð. Notkunarvið hennar er fyrst og fremst bundið við formlegar málaðstæður þótt reyndar komi hún fyrir í óformlegu máli, eins og rætt verður í kafla 3.3. Öllu algengari og virkari er Tegund 2 sem nú verður vikið að.

3.2 Tegund 2 í íslensku nútímamáli

Eins og við höfum sýnt fram á samanstandur Tegund 2 af tveim undirtegundum. Lýsingarhættir þátíðar af Tegund 2a eru myndaðir af áhrifslausum sögnum sem alltaf eru í germynd. Á meðal sagna sem geta komið fyrir í þessari tegund SFL í nútímaíslensku eru *líða*, *koma*, *fara* og *deyja*. Slíkar áhrifslausar sagnir taka jafnan með sér þemafrumlög og teljast til svokallaðra þolfallsleysissagna (e. *unaccusative verbs*) sem merkja oftast hreyfingu eða breytingu, t.d. á stað eða ástandi (sjá t.d. Höskuld Þráinsson 2007:574, 586).

- (27) a. Þeir félagar lögðu af stað [að liðinni fullbirtu].
 b. [Að honum komnum] verða fjórir nýlegir og góðir bátar hér á Patreksfirði.
 c. Það fer vagn kl 10:03 en [að honum förnum] þarf að bíða í heilar 4 klukkustundir.

- d. ... og (ég) vona [að mér dánunum], að verk mín verði þjóðinni til skemmtunar.

Lýsingarhættir þátíðar af Tegund 2b eru myndaðir af þolmynd áhrifs-sagna.

- (28) a. ... og á erfitt með að slíta sig þaðan fyrr en [að lesinni síðustu blaðsíðu].
 b. Ég er sammála því, [að fenginni mikilli reynslu] ... að innilokun í fangelsi er vond.

Það virðist vera skilyrði fyrir Tegund 2b að undirliggjandi gerandi í SFL samsvari frumlaginu í móðursetningu. Þannig er sá sem les síðustu blaðsíðuna í (28a) væntanlega sá sami og á erfitt með að slíta sig frá þeim stað sem um ræðir. Á sama hátt liggur beint við að sá sem segist hafa fengið mikla reynslu í (28b) sé sá sami og mælandinn sem lýsir sig sammála fullyrðingunni um að innilokun í fangelsi sé vond. Andstæðuparið í (29) skýrir þetta enn frekar. Í (29a) samsvarar ósýnilegur gerandi í SFL (t.d. kennari eða prófdómari) frumlaginu í móðursetningunni og dæmið er málfræðilega tækt. Hins vegar samsvarar undirliggjandi gerandi SFL í (29b) ekki frumlaginu í móðursetningunni (þ.e. sá sem athugaði málið er væntanlega ekki sá sami og féll á prófinu) og þar af leiðandi er setningin að okkar dómi vafasöm.

- (29) a. [Að málinu athuguðu] var nemandinn felldur á prófinu.
 b. ?[Að málinu athuguðu] féll nemandinn á prófinu.

Þar að auki finnst að minnsta kosti sumum málhöfum sem við höfum fengið dóma hjá að hægt sé að hafa geranda í *af*-lið í SFL-setningu, eins og í (30), þó að mörgum þyki slíkar setningar ekki tækar (% táknar hér breytileika í mati málhafa á þessari setningu.)⁴

- (30) % [Að málinu athuguðu **af kennaranum**] var nemandinn felldur á prófinu.

Eins og nefnt var í upphafi samsvarar málfræðihlutverk nafnliðarins í SFL annaðhvort frumlagi í germyndarsetningu með persónubeygðri sögn (Tegund 1 og 2a) eða frumlagi í þolmyndarsetningu með persónubeygðri sögn (Tegund 2b). Lýsingarhátturinn hefur hlutverk lýs-

⁴ Setningarnar í (29) og (30) voru aðeins metnar af fimm málhöfum svo að dómarnir eru ekki áreiðanlegir. Niðurstöður þessarar óformlegu könnunar sýna þó að ástæða er til að kanna þetta atriði betur.

ingarorðs sem ákvarðar nafnliðinn, en setningafræðileg hegðun hans er öðruvísi en hjá hefðbundnum lýsingarorðum sem lýsa varanlegum eiginleikum nafnorðsins, t.d. *blár* eða *leiðinlegur*. Eins og sjá má af ótæku dæmunum í (31) geta svona lýsingarorð ekki komið fyrir í SFL.

- (31) a. *[Að bláum himninum] fórum við í fjallgöngu.
b. *[Að sumrinu leiðinlegu] flaug ég til útlanda.

Með hliðsjón af framansögðu leggjum við til að í SFL myndi nafnliður og lýsingarháttur saman smásetningu (e. *small clause*) sem samanstendur af frumlagnafnlið og sögn í fallhætti (3.5); setningagerðina skortir tíðarþátt eins og birtist í því að SFL er hlutlaus með tilliti til tíðar, eins og áður hefur komið fram (sjá nánar 3.6). Fall nafnliðarins og lýsingarháttarins stjórnast af forsetningunni *að* sem úthlutar falli en er ekki tíðaraukatenging. Þannig samsvarar SFL formgerðum í öðrum indóevrópskum málum sem hefjast ekki á forsetningu, t.d. sjálfstæðum sviptifallslíð (lat. *ablativus absolutus*) í latínu og áþekktum setningagerðum með aukafallslíð í öðrum málum (sbr. 2.2).

Við víkjum nú að innri gerð SFL í nútímaíslensku og byrjum á notkunarsviði hans og virkni (3.3) en því næst ræðum við um orðaröð í honum (3.4).

3.3 Notkunarsvið og virkni SFL

Hér að framan hafa verið sýnd dæmi um SFL sem koma fyrir við fremur formlegar málaðstæður, t.d. í blaðagreinum, fréttatextum og fyrirsögnum. Það kemur ekki á óvart að SFL sé almennt settur í samband við formlegt málsnið enda líklegt að málhafar tengi við hann orðasambönd sem eru gömul í málinu, eins og *að svo mæltu*. Þar af leiðandi geta málhafar kannski ályktað að SFL sé almennt einkennandi fyrir formlegt mál. Þótt notkunarsvið SFL sé fyrst og fremst bundið við formlegt málsnið finnast engu að síður dæmi um setningagerðina við óformlegri málaðstæður, t.d. í blogg færslum og í athugasemdum á umræðuþráðum og samfélagsmiðlum eins og í dæmum (32) og (33).

- (32) Ég pissaði á prófið [að honum vitandi] og leyfði honum að kíkja fyrst :)
- (33) [Að slepptu tjillinu] þá er hann búinn að læra grundvallaratriði samskipta.

Þetta bendir til þess að SFL hafi ákveðna virkni í nútímaíslensku eins og sést á því að hægt er að nota ný orð í setningagerðinni sem ekki komu fyrir í henni áður, sbr. nafnorðið *tjill* dæmi (33). Af þessu er ljóst að SFL er ekki bundinn við föst orðasambönd, heldur er setningagerðin virk og hægt er að nota hana við ólíkar málaðstæður þótt hún sé algengust í formlegu málsniði. Líklega hefur SFL alltaf verið virkur að einhverju leyti og leyft ýmsar sagnir innan þeirra takmarka sem lýst hefur verið í þessum kafla þótt setningagerðin hafi aldrei náð mikilli útbreiðslu.

3.4 Orðaröð í SFL

Eins og dæmin í þessum kafla sýna leyfir SFL ákveðinn breytileika í orðaröð innan liðarins. Í dæmi (34a) birtist nafnorðið á undan lýsingarhættinum en í (34b) fer nafnorðið á eftir lýsingarhættinum í sams konar lið.

- (34) a. Dýrin makast og verpa [að **vetri** liðnum] og ungviði fer að sjást strax í maí og er á ferli allt sumarið.
 b. Þó að nú sé Mörsugur og Þorrinn á næsta leiti, þá hlýtur að koma vor [að liðnum **vetri**]?

Breytileikinn er leyfilegur þegar forsetningarliðurinn inniheldur nafnorð og lýsingarhátt en ekki þegar nafnliðurinn í SFL er fornafn eða einfaldur magnliður, eins og sést t.d. í dæmum (35b,d). Fornöfn og einfaldir magnliðir verða alltaf að fara á undan lýsingarhættinum (35a,b).

- (35) a. [að **honum** látnum]
 b. *[að látnum **honum**]
 c. [að **öllum** sjáandi]
 d. *[að sjáandi **öllum**]

Þetta þarf kannski ekki að koma á óvart enda er algengt að fornöfn og magnliðir fylgi ekki sömu reglum um orðaröð og annars konar nafnliðir í íslenski setningagerð (sjá t.d. Höskuld Þráinsson 2007:31–37). Reglur um orðaröð innan SFL virðast ekki hafa breyst í aldanna rás, ef marka má dæmin sem sýnd hafa verið í þessari grein (dæmi (3), (6d,e), (24a,b) og (27b,c,d)).

3.5 SFL sem smásetning

Í þessum undirkafla skoðum við innri gerð SFL og færum ýmis rök fyrir greiningu okkar á setningagerðinni sem smásetningu. Til að byrja með getum við litið á stöðu nafnliðarins gagnvart lýsingarhættinum innan SFL; þessir liðir virðast vera í sagnfyllingarsambandi frekar en að standa innan eins nafnliðar. Þannig samsvarar lýsingarhátturinn í (36b) sagnfyllingunni í (36a).

- (36) a. Hann er látinn.
b. [Að honum látnum].

Lýsingarhátturinn getur ekki staðið innan nafnliðarins enda geta ákvæðisorð almennt ekki staðið með persónufornöfnum innan nafnliðar, eins og sýnt er í dæmunum í (37):

- (37) a. *[Látni hann].
b. *[Látinn hann].

Sömuleiðis mætti búast við veikri beygingu lýsingarháttarins ef hann stæði innan nafnliðarins og þar af leiðandi væri beygingarsamræmi milli hans og nafnorðsins í (38):

- (38) a. [Að manningum látnum].
b. * [Að [manninum látna]].

Enn fremur má skoða kynjasamræmi, eða öllu heldur kynjamisræmi, milli nafnliðarins og lýsingarháttarins. Kynjamisræmi eins og í (39a) kemur aðeins fram þar sem lýsingarhátturinn eða lýsingarorðið er sagnfylling. Þetta gengur ekki í (39b), þar sem lýsingarorðið er ákvæðisorð innan nafnliðarins. Hins vegar er það ekki jafnljóst í (39c), þar sem lýsingarhátturinn er innan SFL:

- (39) a. Læknirinn er góð.
b. *Góð læknir.
c. ?[Að lækninum látinni].

Af dæmunum í (36b), (37b) og (38b) er að ráða að sagnfyllingarsamband lýsingarháttarins og nafnliðarins sé ótvírætt og það styður þá tilgátu að SFL sé smásetning; hins vegar er það óljóst í (39c) þótt við höfum reyndar fundið slík dæmi á netinu (t.d. *að sóknaraðila undanskilinni*). Frumlagseðli nafnliðarins er svo hægt að kanna frekar

með frumlagsprófum, t.d. afturbeygingu, eins og gert verður hér á eftir.

Í SFL af Tegund 1 með lýsingarhætti nútíðar vísar afturbeygt fornafn til frumlags í móðursetningu. Að okkar dómi virðist miklu síður vera unnt að nota fornafn í staðinn, eins og fram kemur í (40).

(40) **Hann** lofaði þessu [að **sér**/***honum** heilum og lifandi].

Dæmið í (40) samsvarar atvikssetningu með sögn í persónuhætti, eins og sýnt er í (41a) þar sem ekki gengur að hafa afturbeygt fornafn. Þar sem afturbeygða fornafnið er ekki til í nefnifalli mætti ætla að það væri ástæðan fyrir því að (41a) er ótæk setning. Það er þó ekki það eina sem skiptir máli hér, eins og sést á því að afturbeygða eignarfornafnið *sinn* gengur að okkar mati ekki heldur í sambærilegum atvikssetningum, t.d. þeirri sem sýnd er í (41b).

(41) a. **Hann** lofaði þessu [ef **hann** (***sig**, **sér**, **sín**) yrði heill og lifandi].

b. **Hann** lofaði þessu [ef pabbi **hans**/??**sinn** yrði heill og lifandi].

Sú staðreynd að dæmið í (41b) er mjög vafasamt með afturbeygðu eignarfornafni en tækt með persónufornafni er í samræmi við þá viðteknu skoðun að afturbeyging getur venjulega ekki vísað yfir atvikstengingu til frumlags aðalsetningar (t.d. Eiríkur Rögnvaldsson 2019). Þess má geta að þetta atriði rennir frekari stoðum undir áður nefnda greiningu höfundu á SFL sem forsetningarlið þar sem *að* er augljóslega forsetning en ekki tíðaraukatenging.

Í SFL af Tegund 2a með lýsingarhætti þátíðar af germyndarsögn vísar afturbeygt fornafn í frumlag í móðursetningu, eins og í dæminu í (42).

(42) ... þá eigi **menn** líka að vera reiðubúnir að gefa líf-færi [að **sér** látnum].

Venjuleg fornöfn í SFL í þessari setningagerð geta vísað til frumlags, t.d. ef vísunin er ekki innan sömu málsgreinar, eins og í (43) þar sem og *að þeim látnum* er innskotssetning.

(43) T.d. að einungis **skjólstaðingar** lögmanna, og [að **þeim** látnum] afkomendur, mega fá gögn um mál viðkomandi ...

Fornöfn koma líka fyrir í SFL af þessari tegund þar sem ekki er vísað í frumlag í móðursetningu; í dæminu í (44) vísar fornafnið í innskotssetningunni í eignarfallseinkunnina *einstaklings* sem ákvarðar nafnorðið *samþykki* í móðursetningunni.

- (44) Nú liggur fyrir samþykki **einstaklings** og má þá, [að **honum** látnum], nema brott líffæri eða lífræn efni úr líkama hans.

Valkvætt virðist vera hvort notað er afturbeygt eignarfornafn eða venjulegt (eignar)fornafn í SFL af Tegund 2a, eins og kemur fram í (45). Í samsvarandi atvikssetningu (46) er að okkar dómi ótækt að nota afturbeygt eignarfornafn.

- (45) **Hann** tók við búinu [að föður **sínum** /**hans** látnum].
- (46) **Hann** tók við búinu [eftir að faðir **hans** /***sinn** var látinn].

Að því er snertir Tegund 2b af þolmyndarsögnum hafa ekki fundist dæmi um afturbeygt persónufornafn þar. Hins vegar koma afturbeygð eignarfornöfn fyrir í slíkri setningagerð, eins og sýnt er í (47), þar sem vísað er til frumlags í móðursetningu.

- (47) Hafi **eigandi** efnt sameiginlega fjárskuldbindingu þá eignast **hann** endurkröfurétt á hendur húsfélaginu eða öðrum eigendum í hlutfalli við hlutdeild þeirra í viðkomandi kostnaði, allt [að frádregnum hluta **sínum**].

Venjulegt eignarfornafn er notað þegar ekki er vísað til frumlags heldur t.d. andlags eða eignarfallseinkunnar eins og í (48a,b).

- (48) a. Í janúar var ég í meginatriðum sammála **Steingrími** og er það enn [að frádregnum pólitískum upphrópunum **hans**].
- b. Var launakrafa **þjálfarans** tekin til greina [að frádregnum tekjum **hans**] á sama tímabili.

Dæmin í (47) og (48) samsvara atvikssetningum með persónubeygðri sögn í þolmynd, t.d. dæmunum í (49) og (50).

- (49) ... þegar stjórnunarkostnaður **hennar** hefur verið dreginn frá.

(50) a. ... þegar pólitískar upphrópanir **hans** hafa verið dregnar frá.

b. ... þegar tekjur **hans** hafa verið dregnar frá.

Með tilliti til þess sem hér hefur verið rakið má varpa þeirri spurningu fram hvort afturbeyging gefi vísbendingu um málfræðihlutverk nafnliða í SFL, þ.e. hvort þeir séu frumlög eða andlög. Sú staðreynd að afturbeygð fornöfn virðast skyldubundin í SFL af Tegund 1 kynni að benda til frumlageðlis nafnliðarins þar. Enn fremur mætti ætla að sú staðreynd að afturbeygð eignarfornöfn virðast algengari en venjuleg (eignar)fornöfn í SFL af Tegund 2 þar sem vísað er til frumlags móðursetningar gæfi vísbendingu um frumlageðli nafnliðanna. Þó er rétt að leggja á það áherslu að afturbeyging í SFL er allsendis ekki ótvírætt frumlagspróf. Ástæðan er sú að í íslensku vísa afturbeygð fornöfn ekki aðeins í frumlög heldur geta líka vísað í andlög. Dæmið í (51) er frá Höskuldi Þráinssyni (2007:464):

(51) Ég sendi **Ólafi** nýjan einkennisbúning á **sig/hann**.

Niðurstaðan er þá sú að afturbeyging bendir til þess að nafnliðurinn í SFL samsvari frekar frumlagi en andlagi. Rökin eru þó ekki óyggjandi þar sem afturbeyging er venjulega talin til marks um tiltekið málfræðihlutverk nafnliðar sem vísað er til frekar en vísandi liðar (t.d. Höskuldur Þráinsson 2007:461 o.áfr.).

Í lokin á þessari umræðu minnum við á að í sumum tilvikum virðist vera frjálst val á milli þess að hafa nafnlið með eða ekki í SFL af Tegund 2b, t.d. að *því búnu/mæltu* eða að *svo búnu/mæltu*. Eins og áður var nefnt (2.1) er þetta skiljanlegt í ljósi þess að þessi setningagerð samsvarar þolmyndarsetningum sem geta ýmist komið fyrir með frumlagsnafnlið eða með ósögðu frumlagi (t.d. *Það* (þ.e. *eitthvað*) *er mælt – Svo er mælt*). Þar með kann þetta atriði að styðja frumlagstúlkun nafnliðarins í SFL, en það krefst þó nánari skoðunar. Við skiljum þessa umræðu um rök fyrir hugsanlegu frumlageðli nafnliðarins eftir án afgerandi niðurstöðu og snúum okkur loks að athugun á ytri gerð SFL með tilliti til tíðar og horfs.

3.6 Tíð og horf í SFL

Sú staðreynd að SFL er notaður sem tíðaraukasetning sýnir að lýsingarhátturinn hefur hlutverk sagnorðs. SFL er sjálfur hlutlaus með

tilliti til tíðar, eins og dæmi (52)–(54) gefa til kynna; tíðasamband (e. *temporal relation*) verknaðanna/athafnanna tveggja ræðst af tíð sagnar í móðursetningu sem endurspeglar horf (e. *aspect*) setningarinnar (sjá umfjöllun Höskuldar Þráinssonar 2005:486–496 um verknaðargerðir sagna, horf og tíð).

- (52) a. Bjarni mun ræna bankann [að öllum sjáandi].
 b. Bjarni rændi bankann [að öllum sjáandi].
 c. Bjarni rænir bankann [að öllum sjáandi].
 d. Bjarni er að ræna bankann [að öllum sjáandi].

Eins og dæmin í (52) sýna virkar SFL af Tegund 1 gagnvart móðursetningunni óháð tíð hennar. Í (52a) hefur móðursetningin framtíðarmerkingu (*mun ræna*) en í (52b) þátíðarmerkingu. Dæmi (52c) hefur tvíræða merkingu enda mætti túlka sögnina sem endurtekinn verknað í nútíð ('Bjarni er alltaf að ræna bankann') eða sem stakan verknað í framtíð ('Bjarni rænir bankann á morgun'). Dæmi (52d) er í nútíð og í framvinduhorfi (*er að + nh.*) og SFL af Tegund 1 virkar einnig vel í því samhengi. Þetta stafar af því að Tegund 1 af SFL er í óloknu horfi, þ.e.a.s. hún lýsir athöfn eða ástandi sem hefur ekki tímabindingu og á sér stað á sama tíma og verknaðurinn/athöfnin í móðursetningunni, óháð tíð og horfi. Í (53) sjáum við samband Tegundar 2a við móðursetningu.

- (53) a. Hann mun ferðast um allan heim [að föður sínum látnum].
 b. Hann ferðaðist um allan heim [að föður sínum látnum].
 c. Hann ferðast um allan heim [að föður sínum látnum].
 d. ??Hann er að ferðast um allan heim [að föður sínum látnum].

Dæmi (53a) hefur framtíðarmerkingu (*mun ferðast*) og (53b) hefur þátíðarmerkingu (*ferðaðist*). Bæði dæmin eru eðlileg hvað varðar tíðar-samræmi við SFL enda er forsetningarliðurinn *að föður sínum látnum* tvímælalaust í loknu horfi, þ.e.a.s. atburðinum sem forsetningarliðurinn lýsir er lokið þegar verknaðurinn í móðursetningu á sér stað. Þetta gerir það að verkum að dæmi (53c) getur síður haft tvíræða merkingu en (52c). Ef sögnin hefur framtíðarmerkingu er útkoman eðlileg en ef verknaðurinn er túlkaður sem endurtekinn (**Hann ferðast alltaf um allan heim [að föður sínum látnum]*) gengur setningin ekki upp

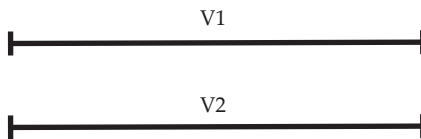
merkingarlega; það skýrist líklega af því sem við vitum um heiminn, þ.e.a.s. að það er ólíklegt að faðir einhvers látist reglulega.

Dæmi (53d) gengur ekki heldur upp, en það er vegna þess að móðursetningin er í framvinduhorfi. Horfasamband (e. *aspectual relation*) lokna horfsins í forsetningarliðnum og framvinduhorfsins í móðursetningu er óeðlilegt og útkoman er því vafasöm. Dæmin í (54) skýra horfasambandið betur.

- (54) a. Við munum skúra gólfið [að íhuguðu máli].
 b. Við skúruðum gólfið [að íhuguðu máli].
 c. Við skúrum gólfið [að íhuguðu máli].
 d. ??Við erum að skúra gólfið [að íhuguðu máli].

Dæmi (54a) hefur framtíðarmerkingu og (54b) þátíðarmerkingu og útkoman er eðlileg. Forsetningarliðurinn *að íhuguðu máli* er í loknu horfi, rétt eins og var í (53b). Munurinn á dæmunum í (53) og (54) er sá að forsetningarliðurinn í (54) táknar atburð sem getur gerst reglulega, miðað við það sem við vitum um heiminn, ólíkt forsetningarliðnum í (53). Þetta gerir það að verkum að dæmi (54c) hefur tvíræða merkingu. Hvort sem sögnin hefur framtíðarmerkingu ('Á morgun skúrum við gólfið [að íhuguðu máli]') eða táknar endurtekinn atburð ('Við skúrum alltaf gólfið [að íhuguðu máli]') er útkoman eðlileg. Dæmi (54d) er í framvinduhorfi og eins og dæmi (53d) er það nánast ótækt. Verknaður í framvinduhorfi getur ekki komið í kjölfar lokna horfsins sem SFL táknar hér. Til þess að átta sig betur á horfasambandi verknaðarins í SFL (sem er táknaður hér með V2) og verknaðarins í móðursetningu (táknaður með V1) má skoða teikningarnar í (55)–(56).

- (55) Bjarni rændi/rænir/er að ræna bankann_{V1}
 [að öllum sjáandi]_{V2}

Eins og teikningin í (55) sýnir er um að ræða tvo verknaði/atburði (V1 og V2) sem gerast á sama tíma, óháð tíð og horfi móðursetningar, þ.e.a.s. hvort sem hún er í framvinduhorfi eða ekki. Í (56) sjáum við teikningar til skýringar dæmum (53) og (54).

(56) a. Hann mun ferðast/ferðast/ferðaðist um allan heim_{V2}
[að föður sínum látnum]_{V1}.

b. Við munum skúra/skúrum/skúruðum gólfið_{V2}
[að íhuguðu máli]_{V1}.

Eins og teikningarnar í (56) sýna skiptir ekki aðeins máli að V1 í SFL sé lokið áður en V2 í móðursetningunni hefst, heldur skiptir einmitt máli að V2 í móðursetningunni hafi upphafspunkt. Þess vegna getur einn verknaður fylgt öðrum í tímaröð. Ef setningin er í framvinduhorfi, eins og (53d) og (54d), þá er áherslan á það að verknaðurinn eigi sér stað á þessu augnabliki ('Hann er að ferðast **núna**', 'Við erum að skúra **núna**') og hann hefur hvorki upphafs- né endapunkt. Um þetta mætti fjalla nánar í mun lengra máli og reyndar þyrfti að kanna miklu betur ýmis finni blæbrigði atriða sem tengjast horfi og verknaðargerðum (e. *lexical aspect* eða *aktionsart*) (Höskuldur Þráinsson 2005:486–496) í íslenskum setningum og horfasamböndum aðal- og aukasetninga. Það verkefni bíður frekari rannsókna.

4 Niðurstöður

Markmið okkar í þessari grein var einkum að setja fram greiningu á eðli, virkni og notkunarviði sjálfstæðs forsetningarliðar með lýsingarhætti (SFL) í nútímamáli. Til að skilja betur stöðu SFL í nútímamáli röktum við þó fyrst í 2. kafla stuttlega sögu SFL í íslensku í samanburði við önnur mál þar sem svipaðar setningagerðir þekkjast. SFL hefur verið til í íslensku frá elstu tíð en hefur aldrei verið mjög algengur. Í nútímaíslensku kemur hann fyrir bæði í formlegu og óformlegu máli. Að vísu er Tegund 1 af SFL, með lýsingarhætti nútíðar, mjög takmörkuð enda bundin við frekar fáar áhrifslausar sagnir og áhrifssagnir sem notaðar eru áhrifslausar (þ.e. án andlags). Aftur á móti er Tegund 2, bæði 2a með germynd og 2b með þolmynd, algengari; hana er að mestu að finna í formlegu málsniði en hún er þó engan veginn óþekkt í óformlegu máli.

Í 3. kafla settum við fram ítarlega lýsingu og greiningu á SFL í nútímaíslensku þar sem fjallað var um tegundir setningagerðarinnar, notkunarvið hennar, virkni og setningafræðileg einkenni. Við færðum rök fyrir skilgreiningu okkar á setningagerðinni sem smásetningu með því að kanna frumlagseðli nafnliðarins með frumlagsprófum. Einnig sýndum við fram á sagnfyllingarsamband nafnliðarins og lýsingarháttarins og loks fjölluðum við um eiginleika SFL með tilliti til tíðar og horfs. Í víðara samhengi virðist líklegt að einnig megi greina aukafallsliði án forsetningar í öðrum málum, t.d. sjálfstæðan sviptifallsliði í latínu, sem smásetningar. Áhugavert væri að kanna það nánar, ekki síst með tilliti til sambands aukafallsliðarins við móðursetningu og þar af leiðandi hvort nafnliðurinn í þeim samsvarar andlagi eða frumlagi.

Ljóst er að í SFL úthlutar forsetningin *að* falli til nafnliðarins og lýsingarháttarins og hún er því ekki tíðaraukatenging. Engu að síður gegnir SFL hlutverki tíðaraukasetningar en er hlutlaus með tilliti til tíðar og við leggjum til að það sé vegna þess að hana skorti tíðarþátt. Við færum rök fyrir því að horf tengi verknaðina í SFL og móðursetningu, eins og fjallað var um í 3. kafla.

Helstu fræðilegu nýmælin í greininni eru þau að SFL sé smásetning (e. *small clause*) sem samanstendur af frumlagi og sögn í fallhætti. Rökin fyrir þeirri greiningu eru einkum staða nafnliðarins gagnvart lýsingarhættinum innan SFL sem virðist sýna sagnfyllingarsamband þessara liða. Einnig koma til álitu beyging lýsingarháttarins og kynjamisræmi milli nafnliðarins og lýsingarháttarins. Rétt er að taka fram að erfitt er að finna sjálfstæð rök fyrir frumlagseðli nafnliðarins í SFL en afturbeyging styður þó þá tilgátu að hann samsvari frekar frumlagi en andlagi. Þrátt fyrir að hér hafi ýmislegt komið fram um SFL, eðli hans, virkni og notkunarvið, sem ekki hefur verið fjallað ítarlega um áður teljum við að fjölmörg atriði sem tengjast honum séu enn ókönnuð (sjá þó Ingunni Hreinberg Indriðadóttur og Þórhall Eypórsson 2024).

Heimildir

- Behaghel, Otto. 1928. *Deutsche Syntax, eine geschichtliche Darstellung*. III. *Die Satzgebilde*. Heidelberg: Winter.
- Cleasby, Richard og Guðbrandur Vigfússon. 1874. *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2005. Setningafræðilegar breytingar í íslensku. Í: Höskuldur Þráinsson (ritstj.), *Setningar. Handbók um setningafræði*. Íslensk tunga III, bls. 602–635. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2019. Pabbi sinn. <https://uni.hi.is/eirikur/2019/09/13/pabbi-sinn/> (sótt í október 2024).
- Faarlund, Jan Terje. 2005. *The syntax of Old Norse*. Oxford: Oxford University Press.
- Höskuldur Þráinsson. 2007. *The syntax of Icelandic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ingunn Hreinberg Indriðadóttir og Þórhallur Eyþórsson. 2024. „Og að mér lifanda lifir enn hans hamingja.“ Rare syntactic phenomena in parsed historical corpora. Veggspjald, Digital Humanities in the Nordic and Baltic Countries (DHNB), Reykjavík, 27.–31. maí 2024.
- Jakob Jóh. Smári. 1920. *Íslensk setningafræði*. Reykjavík: Bókaverzlun Ársæls Árnasonar.
- Nygaard, Marius. 1896. Den lærde stil i den norrøne prosa. Í: *Sproglig-historiske Studier tilegnede Professor C.R. Unger*, bls. 153–170. Kristiania: Aschehoug.
- Nygaard, Marius. 1905. *Norrøn syntax*. Oslo: Aschehoug.
- Ruppel, Antonia. 2013. *Absolute Constructions in Early Indo-European*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Þorleifur Hauksson og Þórir Óskarsson. 1994. *Íslensk stílfræði*. Reykjavík: Mál og menning.
- Þórhallur Eyþórsson. 1995. *Verbal Syntax in the Early Germanic Languages*. Doktorsritgerð, Cornell-háskóla.
- Þórhallur Eyþórsson. 1997. „Að upprennandi sólu.“ Stílfræði eða setningafræði? Í: Anna Agnarsdóttir, Pétur Pétursson og Torfi H. Tulinius (ritstj.). *Milli mála. Maður, guð og menning í hnotskurn hugvísinda*, bls. 369–376. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Þórhallur Eyþórsson og Ingunn Hreinberg Indriðadóttir. 2018. The prepositional absolute construction in Icelandic. *Scandinavian Philology* 16(1):3–18.

Uppruni máldæma

Vefslóðir þær sem hér er vísað til voru síðast athugaðar í mars 2024.

- (3): Bloggpóstur. 10.3.2013. <http://gurmandisir.blogspot.com/2013/03/franskt-eggjabrau.html>.
- (21): Blaðagrein. 4.5.2022. <https://skessuhorn.is/adsendar-greinar/stundum-tala-annarra-manna-verk-best>.
- (22): Blaðagrein. 13.4.2014. <https://andriki.is/2014/04/13/helgarsprokid-13-april-2014/>.
- (24a): Blaðagrein. 7.4.1995. Vikublaðið/Jötunn, <https://timarit.is/page/3638718#page/n1/mode/2up>.
- (24b): Ræða á Alþingi. 18.3.2016. <https://www.althingi.is/altext/raeda/145/rad20160318T143442.html>.
- (24c): Bloggpóstur. 26.10.2015. <https://jonvalurjensson.blog.is/blog/jonvalurjensson/entry/1741826/http://jonvalurjensson.blog.is/blog/jonvalurjensson/entry/2111163/>.
- (25): Blaðagrein. 7.9.2011. <http://www.pressan.is/frettir/lesafrett/budarhnupltharf-thrja-fullordna-karlmenn-til-ad-halda-einni-unglingsstelpu---asjandi-bornhagratandi>.
- (26): Blaðagrein. 7.4.2015. <https://www.dv.is/pressan/Frettir/Lesafrett/brotist-inna-medan-ibuar-voru-fjarverandiipaskafrii>.
- (27a): Bloggpóstur. 1.10.2015. <https://bardastrondblog.wordpress.com/2015/10/01/ganga-yfir-kleifaheidi/>.
- (27b): Tímaritsgrein. 4.9.1960. http://timarit.is/view_page_init.jsp?pageId=1041912.
- (27c): Blaðagrein. 12.10.2010. <https://www.mbl.is/greinasafn/grein/1352187/>.
- (27d): Matthias Johannessen. 1999. *Við Kárahjúka og önnur kennileiti – Helgispjall*. Árvakur hf. Reykjavík.
- (28a): Blaðagrein. 28.6.2014. (<http://www.visir.is/g/2014706289943/stulkurnar-fraromonsku-ameriku-hafa-vinninginn>).
- (28b): Blaðagrein. 7.1.2016. <http://www.visir.is/g/2016160109173/-vid-eigumekki-ad-taka-mid-af-einhverjum-brjaludum-bloggurum->.
- (32): Athugasemd á umræðuþræði Bland. 7.9.2009. <https://bland.is/umraeda/ad-segja-maka-fra/15287038/>.
- (33): Athugasemd á Facebook. 23.2.2019.
- (34a): Fræðipistill. 24.10.2022. <https://www.ni.is/is/biota/animalia/arthropoda/hexapoda/insecta/hemiptera/rhyparochromidae/kragatita-rhyparochromus>.
- (34b): Fréttatilkynning. 10.1.2023. <https://www.skeidgnup.is/is/moya/news/fyrstigaukur-arsins>.
- (42): Fræðslugrein. 22.9.2022. <https://nyra.is/portfolio-item/um-liffaeragjafir/>.
- (43): Lagatexti. 28.11.2022. <https://lmfi.is/lmfi/upplýsingar-fyrir-logmenn/afhending-gagna-til-thjodskjalasafns>.
- (44): Lagatexti. 1.10.2010. <https://www.althingi.is/lagas/138b/1991016.html>.
- (47): Lagatexti, 1.9.2023. <https://lagasafn.hi.is/1994026.html>.
- (48a): Blaðagrein. 28.8.2009. <https://timarit.is/page/5261144#page/n22/mode/2up>.
- (48b): Lagatexti. 3.11.2014. <https://www.landslog.is/knattspyrnuheld-daemd-til-ad-greida-baetur/>.

Lykilorð

sjálfstæður forsetningarliður með lýsingarhætti, smásetning, fall, horf, orðaröð

Keywords

prepositional absolute construction, small clause, case, aspect, word order

Abstract

The Prepositional Absolute Construction (PAC) is an underdescribed construction in Icelandic that has so far never been properly analyzed. Among the issues studied here are the history of this construction, its usage domain, productivity and syntactic role. Consideration is given to case marking and the grammatical function of the noun phrase, the properties of the participle, word order patterns and tense and mood relations within the PAC. We propose a categorization of PAC types depending on whether they contain a present or a past participle; the latter is divided into two subtypes depending on whether the verb is active or passive. The study reveals that the PAC is a productive construction in Icelandic, even though it has never been widespread. Mostly occurring in formal situations, the construction is not, however, limited to fixed phrases but is also found in informal registers. Syntactic analysis suggests that the PAC is a small clause containing a subject noun phrase alongside a present or past participle verb. Providing arguments for this analysis by means of subject tests, we also consider the position of the noun phrase relative to the participle within the PAC, which shows the predicative relations of these phrases. Finally, we demonstrate that the PAC functions as a temporal subclause that is neutral for tense, attributing this neutrality to the lack of a tense feature in this construction.

Ingunn Hreinberg Indriðadóttir

Deild faggreinakennslu

Háskóla Íslands

Enni

Stakkahlíð 1

IS-105 Reykjavík

ingunn@hi.is

Þórhallur Eyþórsson

Mála- og menningardeild

Háskóla Íslands

Veröld – Hús Vigdísar

Brynjólfsögðu 1

IS-107 Reykjavík

tolli@hi.is

Martina Huhtamäki og Väinö Syrjälä

Íslenska til alls – nästan

Det lingvistiska landskapet i ett litet isländskt köpcentrum

1 Inledning

I miljöer där människor rör sig spelar skrivet språk vanligen en roll i det fysiska landskapet. Med hjälp av det skrivna språket kommunicerar olika aktörer med människorna på platsen, upplyser dem, säljer något till dem eller instruerar dem att handla på ett visst sätt. I flerspråkiga miljöer kan språkvalet på skyltarna dessutom bidra till att synliggöra eller tona ner de olika språken. Genom att undersöka det lingvistiska landskapet, dvs. det visuella språkbruket i offentliga rum, är det möjligt att få svar på olika sociolingvistiska frågor kopplade till både samhällets flerspråkighet och den specifika platsen (se t.ex. Van Mensel et al. 2016). Det är inte enbart kommersiella centrum med sitt överflöd av skyltar vars lingvistiska landskap kan vara intressanta: även i mer perifera områden kan det synliga språkbruket avslöja en del om hurdana platser är och vems ställen de uppfattas vara.

I artikeln vill vi således diskutera hurdan språkbruk man kan observera på ett specifikt, mer perifert ställe. Mer bestämt undersöker vi det lingvistiska landskapet i köpcentret Sunnuhlíð i Akureyri. Även språksituationen på Island är ett intressant tema att undersöka ur perspektivet av det lingvistiska landskapet, något som hittills inte gjorts noggrannare. Speciellt är förhållandet mellan den demogra-

fiska verkligheten och det faktiska språkbruket i olika offentliga rum intressanta. Vi är framför allt intresserade av vilka funktionella roller olika språk tilldelas på olika typer av skyltar i detta slag av miljö – och vad det i förlängningen avslöjar om själva stället och de grupper av språkbrukare som (uppfattas) röra sig där.

Vi inleder artikeln genom att i korthet presentera kontexten för undersökningen: först bakgrund om språksituationen på Island (kapitel 2), därefter teoretiska synpunkter från tidigare studier om lingvistiska landskap i Norden samt våra forskningsfrågor (kapitel 3). Efter en presentation av forskningsområdet, vårt material och vår metod (kapitel 4), följer själva analysen som är utformad som en kvalitativ diskussion om illustrativa exempel om och mönster i bruket av olika språk som vi observerat på det specifika stället (Sunnuhlíð) (kapitel 5).

2 Bakgrund

Som bakgrund till vår undersökning redogör vi för den språkliga situationen på Island. För studiet av det lingvistiska landskapet spelar det en roll vilken juridisk status olika språk har på Island, hur många som talar dem och hur mycket språken används på olika områden i samhället. Därtill spelar det en roll vilka möjligheter invandrare har att lära sig isländska.

Isländska är ett relativt litet språk som huvudsakligen talas på Island. Därtill talas en mängd andra språk som förstaspråk. När det gäller andra språk än isländska är det speciellt användningen av engelska som ökar på Island (t.ex. Sigurjónsdóttir & Rögnvaldsson 2018). Engelska kan vara ett förstaspråk, men dessutom fungerar det ofta som ett lingua franca. Det är svårt att veta hur många personer som talar olika språk, eftersom invånarna på Island inte registreras med avseende på språk, utan enbart utifrån medborgarskap. Av Islands befolkning på 368 792 invånare är 57 126 födda utomlands, vilket utgör 16 procent och av dessa är den största andelen, 20 553 personer, född i Polen (ca 6 procent av hela befolkningen) (Hagstofa Íslands 2022). Andelen utomlandsfödda är lägre i Akureyri än på Island i genomsnitt, av befolkningen på 19 025 invånare (Akureyrarbær 2021) är endast 1 265 personer av utländsk nationalitet (7 %), vilket hänger samman med att norra Island är det område där det bor minst invandrare i landet (Hoffmann, Bjarnason & Meckl 2020). De tre största

grupperna är polska (413 personer), tyska (74 personer) och lettiska (73 personer) medborgare (Akureyrarbær 2021).

Enligt språklagen är isländska nationalspråk och offentligt språk på Island (Lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknaþmáls 61/2011 §1). Ísländska ska vara gemensamt språk för invånarna på Island och kunna användas inom alla domäner av isländskt samhällsliv (§2). Därtill ska alla som bor på Island ha möjlighet att lära sig språket (§2). Socialministern ska enligt lagen utse en språknämnd som utarbetar en språkpolicy och rättskrivningsregler samt tar ställning till offentligt språkbruk (§6). Ísländskans ställning på Island är alltså tryggad enligt lagen. Därtill ska staten stödja användningen av isländskt teckenspråk och isländsk punktskrift (§3, §4, §5). Andra språk nämns inte i lagen.

Den isländska språknämnden grundades 1964. Språknämnden har utarbetat en isländsk språkpolicy, *Íslenska til alls* 'isländska för allt' (2009). Syftet med den är att säkerställa att isländska används inom alla samhällsdomäner (Íslenska til alls 2009:7). Dessa är olika skolstadier, universitet och vetenskap, digital kommunikation, medier och olika konstformer samt förvaltning och näringsliv. Därtill diskuteras även isländska som andraspråk och isländska utomlands i språkpolicyen. Eftersom vi undersöker det lingvistiska landskapet i ett köpcentrum är det speciellt det avsnitt som behandlar språket i näringslivet som är relevant, trots att det även finns andra slags aktörer i Sunnuhlíð (Íslenska til alls 2009:51ff.). Enligt språkpolicyen borde isländska fortsätta vara det huvudsakliga språket i näringslivet. Man utesluter alltså inte att andra språk, framför allt engelska, kan användas, men vill att människor ska kunna tala isländska på sina arbeten och att kunder ska ha möjlighet att använda isländska i sin kommunikation med företag. Därtill borde årsberättelser och liknande dokument skrivas på isländska. Huvudregeln är att företag har namn som "stämmer överens med isländsk språksed" (*samræmast íslenskri málvenju*, s. 53). De åtgärder som språknämnden föreslår är att man i samhället regelbundet diskuterar nyttan med att använda isländska på alla arbetsplatser, att företag uppmuntras skapa sin egen språkpolicy, att företag stöds i att erbjuda sina utländska medarbetare isländskundervisning på arbetstid, att isländska fackord skapas och att företag uppmuntras stärka sitt varumärke med omsorgsfull användning av isländska (Íslenska til alls 2009:53–54). Det här är alltså ideal, men verkligheten avviker en del från detta.

När det gäller den konkreta språkanvändningen används enbart

isländska fortfarande i många samhällsdomäner, till exempel förvaltning, utbildning på de lägre nivåerna och på många arbetsplatser (Sigurjónsdóttir m.fl. 2020). Som konstaterats ökar speciellt användningen av engelska på Island men förutom engelska används även språken hos de största invandrargrupperna en del i informell kommunikation. Exempelvis använder arbetstagarna på många byggarbetsplatser polska sinsemellan medan de talar engelska med sina chefer (Íslenska til alls 2009). Public servicebolaget RÚV publicerar också en del nyheter på engelska och polska (ruv.is).

Ökningen av engelska hänger dels samman med ökade direktkontakter mellan människor där engelskan fungerar som *lingua franca*, dels hänger den samman med digitala språkkontakter (*staf-rænt málsambýli*; Sigurjónsdóttir & Rögnvaldsson 2018). Ifråga om direktkontakter har den växande turismen, allt fler invånare med annat modersmål än isländska samt en stigande andel utländska universitetsstudenter och lärare bidragit till ökad användning av engelska i samhället. Till exempel i serviceyrken använder utländska arbetstagare ofta engelska med kunderna (Kvaran 2010). Kvarans undersökning är över tio år gammal, och användningen av engelska har troligen ökat sedan dess. Många företag har engelskspråkiga namn, såsom *Icelandair*, eller namn med en isländsk och en engelsk del, såsom *Bakkavör Group* (Íslenska til alls 2009).

Ifråga om digitala kontakter bidrar smarttelefoner, interaktiva dataspel, strömningstjänster och talstyrd teknik till ökad användning av engelska. Speciellt är det barn och unga som påverkas av den digitala språkkontakten, och forskare har i en kvantitativ webbundersökning sett att 3- till 12-åriga isländska barn i medeltal får 90 minuter input på engelska under en dag, medan de i medeltal får 8 timmar och 40 minuter på isländska (Sigurjónsdóttir m.fl. 2020). En stor input på engelska innebär ändå inte att inputen på isländska minskar, utan de barn som har en hög input av engelska har också en hög input av isländska. Undersökningen visar också att mängden isländsk input inte påverkar ordförrådet på isländska, medan mängden engelsk input påverkar ordförrådet på engelska positivt. Därtill har det engelska ordförrådet en positiv effekt på det isländska ordförrådet. Frågan om engelskan utgör ett hot mot isländskan diskuteras och åsikterna går delvis i sår. Albury (2014) anser exempelvis att även om engelskan inte utgör ett allvarligt hot mot isländskan som helhet så bedömer han att de domäner som är mest i farozonen är näringslivet, massmedierna, universiteten, IT och möjligen islänningars kontakter med invandrare.

Den största orsaken till att människor flyttar till Island är arbete, speciellt inom turism, utbildning och fiskindustri (Skaptadóttir m.fl. 2020). Hoffmann, Barillé och Meckl (2020) betonar att det i första hand är män som flyttar till Island för att arbeta, medan kvinnor flyttar med sina män. När det gäller invandrades möjligheter att lära sig isländska visar en ny undersökning att de allra flesta (80 %) deltagit i någon kurs i isländska, men en stor andel (59 %) var missnöjd med kvaliteten på undervisningen (Sölvason & Meckl 2020). Av dem som svarade på enkäten uppgav 29 procent att de talar flytande eller ganska god isländska, medan 13 procent uppgav att de inte alls talar isländska. Isländskkunskaperna varierar dock mellan olika områden på Island (Hoffmann m.fl. 2020). På de områden där det bor minst invandrare, t.ex. på norra Island där vi samlat in vårt material, talar dessa bättre isländska än de på invandrartäta områden i söder (ibid.). Faktorer som hindrar invandrare att lära sig isländska är undervisning som inte är anpassad efter deras behov, ett arbete där de inte får tala språket, eller ett arbete som tar all deras tid och alla deras krafter så de inte orkar delta i språkundervisning (Hoffmann & Holm 2022). Purismen som enligt vissa forskare skyddar isländskan kan för en del invandrare vara en hämmande faktor att lära sig språket, eftersom den bidrar till att det känns svårt att lära sig en tillräckligt korrekt isländska (Hoffman & Holm 2022).

Isländskan har alltså en relativt stark formell ställning på Island och det finns en strävan efter att människor i enlighet med språkpoliticyn ska kunna använda isländska på alla områden av samhällslivet. Samtidigt är det i praktiken så att engelskan alltmer används inom vissa domäner, såsom affärliv och digital kommunikation. Därtill kan det vara svårt för invandrare att verkligen lära sig isländska och få möjligheter att använda språket. Hur språkförhållandena ser ut i det lingvistiska landskapet på ett specifikt, mer perifert område av Island ska vi diskutera närmare i denna artikel. Genom att få insyn i språkval på skyltar, kan man särskilt reflektera över t.ex. vilka möjligheter flerspråkiga personer har att ta emot information på eller möta sina egna språk i en specifik kontext.

3 Teori och tidigare forskning

Vår undersökning bygger teoretiskt på olika spår inom studiet av *lingvistiska landskap* (även *språkliga landskap*, eng. *Linguistic Landscape*,

LL) som är ett brett fält med intresse för det synliga språkbruket i offentliga rum. Forskare inom fältet har betraktat flerspråkigheten på skyltar ur olika teoretiska synvinklar, med bland annat sociolingvistiska och semiotiska analyser, och i varierande, ofta urbana och flerspråkiga, kontexter (se t.ex. Van Mensel et al. 2016; även Järlehed 2011, Syrjäla 2018). Eftersom vårt intresse ligger på de funktioner olika språk kan ha i det lingvistiska landskapet och vad detta kan berätta om ett specifikt ställe, kommer vi i det följande lyfta upp några teoretiska synpunkter och tidigare studier som är särskilt relevanta som bakgrund till vår egen analys.

I det offentliga rummet kan olika språk användas för olika ändamål och valet mellan olika språk kan ha antingen en rent kommunikativ funktion – för att nå fram med informationen till specifika/flera språkgrupper – eller en mer symbolisk funktion – för att dra nytta av olika värden (eller status) som kopplas till de olika språken (jfr Landry & Bourhis 1997:25–27). Tidigare studier har gjort flera försök att vidare beskriva eller funktionellt kategorisera de olika typerna av belägg i landskapen. Kallen (2010:43) utgår exempelvis från olika aktörer och kontexter och delar det lingvistiska landskapet i sju olika sfärer (fritt översatta): officiella rum, kommersiella rum, portaler (flygplatser, internetkaféer osv.), väggar (med graffiti och affischer), avfall, civilsamhället och skolan. Det köpcenter där vi samlat in vårt material kan närmast beskrivas som ett kommersiellt rum. Blackwood (2015:41) å sin sida utgår från mer funktionella kategorier som tillämpats i en kartläggning av regionala språk i Frankrike: kommersiella namn, kommersiella skyltar, graffiti, information, instruktioner, etiketter på produkter, "legends", gatunamn och varumärken. Han noterar dock också svårigheten med sådana kategoriseringar, eftersom samma skylt i vissa fall kan inneha flera funktioner samtidigt. Därmed behövs det en mer nyanserad kvalitativ diskussion vid sidan av rent kvantitativa kategoriseringar (Blackwood 2015:41). Amos och Soukup (2020) har i sitt mer omfattande förslag för hanteringen av stora kvantitativa material inkluderat både olika aktörer, olika diskurser som aktualiseras på skyltarna och skyltarnas materialitet bland de variabler som bör uppmärksammas, något som visar komplexiteten av att kategorisera det lingvistiska landskapet. Vi återkommer i metodavsnittet till skyltars olika funktioner och övriga egenskaper som är aktuella i vår studie, och kommenterar även kort aktörer och materialitet i samband med våra analyser.

Eftersom det lingvistiska landskapet inte existerar i ett vakuum, är

även begreppspar som språk och ställe, globalt och lokalt samt centrum och periferi relevanta i sammanhanget. Periferi kan man dessutom diskutera både i vidare bemärkelse (geografisk lokalitet) eller snävare med koppling till språkbruket på skyltarna. Som vi konstaterat ligger exempelvis Sunnuhlíð i periferin (jämfört med globala, isländska och lokala centrum) och i denna artikel vill vi undersöka huruvida det perifera/lokala kommer i uttryck i det lingvistiska landskapet. Ett intressant exempel på detta i tidigare litteratur är undersökningen av Valijarvi och Kahn (2020) där de diskuterar kopplingen mellan olika språk och olika funktioner i det lingvistiska landskapet. I det lingvistiska landskapet i Nuuk, Grönland handlar det inte bara om flerspråkigheten i sig, utan även om lokalt versus internationellt med det koloniala förflutna i bakgrunden. I sin analys av ett slumpmässigt urval skyltar i det lingvistiska landskapet kan Valijarvi och Kahn (2020) visa hur varje språk står i centrum för specifika funktionella kategorier av skyltar. På skyltar från exempelvis officiella institutioner och affärer samt på trafikmärken och informella anslag används grönländska – för en lokal målgrupp men i vissa fall även med en mer symbolisk funktion. Danska står i centrum i färre kontexter, exempelvis på skyltar från byggbranschen eller med säkerhetsinformation, och med en tydligare kommunikativ funktion, antingen skapad av eller riktad till danskspråkiga. Engelska används både med en kommunikativ funktion för en internationell målgrupp (logistik) och med en symbolisk funktion för en lokal målgrupp (av restauranger, i graffiti). Dessa observationer, skriver de, öppnar upp för vidare diskussioner om betydelsen av språkval i det sociolingvistiska landskapet (Valijarvi & Kahn 2020). Även om det lingvistiska landskapet vi själva analyserat inte är lika flerspråkigt i utgångsläge, dvs. isländska utgör ett tydligare huvudspråk, utgör de tydliga roller olika språk innehar där ett intressant jämförelseobjekt för vår undersökning. Skillnaderna i den geografiska, samhällseliga och språkliga kontexten mellan Nuuk och Akureyri/Sunnuhlíð bidrar dessutom till en mer nyanserad bild av olika grad av periferi i förhållande till det språkliga landskapet.

Som Valijarvi och Kahn (2020) observerade är engelskan som ett globalt språk ofta ett särfall i lingvistiska landskap. Engelskan talar på olika sätt till dels lokala, dels globala målgrupper och innehar således förutom en kommunikativ funktion ofta en högst symbolisk roll genom att den kopplas ihop med modernitet och andra önskvärda egenskaper (jfr t.ex. Laitinen [2014] och hans observationer om an-

vändningen av engelska under en cykelfärd genom finländska lingvistiska landskap). Särskilt i kommersiella sammanhang används engelska flitigt, inte minst i kreativa namn (jfr Mattfolk 2017) – ett perspektiv som vi dock får lämna utanför denna artikel.

Även Berezkina (2013) har i sin undersökning av det lingvistiska landskapet i stadsdelen Grønland i Oslo diskuterat hur olika språk alla har sina egna funktioner i relation till de olika språkgrupperna. Vid sidan av engelskan, vars komplexa funktion diskuterats ovan, är det lokala majoritetsspråket (norska) som förväntat det mest synliga språket på skyltarna och fungerar som lingua franca för en bred målgrupp medan övriga språk reserveras för ett fåtal meddelanden för en specifik grupp (Berezkina 2013). Studier har överlag visat hur minoritetsspråk utan en offentlig status ofta är mer eller mindre osynliga i det lingvistiska landskapet. Opsahl (2021) diskuterar exempelvis hur polska sällan är synligt i Norge, trots att polacker är den största invandrargruppen i landet, liksom på Island. När polska väl dyker upp på skyltarna, är det i begränsade kontexter med en symbolisk/kommersiell funktion eller med speciella undertoner som återspeglar stereotyper om språkbrukarna – som på en påbudsskylt på en byggarbetsplats (jfr Opsahl 2021:122–123). Liknande slutsatser dras även av Bylin & Spetz (2019) som konstaterar hur svenskan utgör den "fasta inredningen" på bibliotek och vårdcentraler runt om i Sverige och hur immigrantspråk förekommer endast sporadiskt och i särskilda sammanhang.

Det lingvistiska landskapet kan vidare återspegla både själva platsen där skylten återfinns och de människor som rör sig där (eller uppfattas göra det). På så sätt kan språkbruket på skyltarna förmedla en särskild känsla av ett ställe (*sense of place*, jfr t.ex. Stjernholm 2015). En analys av lingvistiska landskap kan därmed utvidgas till en diskussion om geografiska platser (*spaces*) som särskilda betydelsefulla ställen (*places*; jfr Cresswell 2015) eller om betraktade, föreställda och levda dimensioner av sociala platser (Lefebvre 1991). Stjernholm (2015) konstaterar exempelvis hur olika aktörer i det lingvistiska landskapet behöver ta sin målgrupp och "marknad" i beaktande, vilket har lett till olika slags språkbruk på skyltarna i de två stadsdelar av olika karaktär som hon analyserat i Oslo. På liknande sätt reflekterar det lingvistiska landskapet i Stockholms skärgård olika ställen genom att olika skyltar talar till olika målgrupper: vissa skyltar innehåller information och erbjudanden för besökare, medan andra vänder sig till de bofasta med meddelanden relevanta i deras dagliga liv (Syrjälä 2022).

Den sistnämnda studien visar att det vid sidan av språkval är genom egenskaper som innehållet och placeringen av skylten som det lingvistiska landskapet ger ledtrådar om olika aspekter av föreställda och levda platser.

Syftet med vår studie är att ta reda på hur frågeställningar kring språk och plats tar sig uttryck i ett specifikt lingvistiskt landskap på norra Island, nämligen köpcentret Sunnuhlíð i Akureyri som är ett kommersiellt offentligt rum. De frågor vi försöker få svar på är bland annat vilka språk som förekommer i det lingvistiska landskapet, vilka funktioner (skyltar på) olika språk har och vilken känsla av stället de förmedlar. Vi undersöker härigenom den spänning som finns mellan isländskans formellt starka ställning och en allt större användning av engelska i det isländska samhället.

4 Material och metod

Som brukligt i studier av lingvistiska landskap utgår vi i analysen från material dokumenterat genom fotografering. Vårt undersökningsmaterial utgörs av 102 skyltar¹ i och utanför köpcentret Sunnuhlíð (ung. 'Solbacke') i Akureyri, Island. Skyltarna är fotograferade av Huhtamäki mellan 8 maj och 30 juni 2021. Skyltarna omfattar såväl officiella som inofficiella skyltar: tryckta texter och handskrivna meddelanden i skyltfönstren, fristående reklam, affärsmamn t.ex. ovanför affärsdörren, graffiti utanpå köpcentret samt mer eller mindre tillfälliga anvisningar.

Sunnuhlíð drivs av ett husbolag som ägs av dem som äger sina lokaler i köpcentret. För tillfället är det fem ägare i husbolaget (Steingrimsdóttir 2023). Byggnaden är i två plan med en trappa och en hiss mellan planen. Det finns två ingångar, en i norr och en i söder. Verksamheterna finns både på bottenplanet och övre våningen. (Se bild 1.) De verksamheter som fanns i Sunnuhlíð vid tidpunkten för undersökningen var bland annat skönhetsvård, klädaffärer, hantverksaffärer, en barntillbehörsaffär, en loppmarknad, ett bokförläggningsföretag, ett partikansli och en fristående akademisk institution. Huhtamäki arbetade på den fristående akademiska institutionen, AkureyrarAkademían, under drygt ett år, vilket innebär att hon har en del etnografisk kunskap om köpcentret som vi drar nytta av i vår

¹ Alla unika skyltar har registrerats, men om två skyltar är exakt likadana har de i analysen räknats endast en gång.

undersökning. Valet av detta material i stället för att beskriva något mer centralt lingvistiskt landskap på Island hänger ihop med vårt syfte att ge insyn i offentligt, kommersiellt språkbruk i mer perifera kontexter.

Bild 1: Köpcentret Sunnuhlíð, södra ingången (fotograf för denna och alla andra bilder: Martina Huhtamäki).

Köpcentret Sunnuhlíð blev klart 1982 och beskrivs då som "det finaste 'magasin' som jag har sett" (*Flottasta magasin sem ég hef séð*, *Dagblaðið Vísir* 1982) och "Urtjusigt köpcentrum" (*Stórglæsileg verslunarmiðstöð*, *Dagur* 1982). Ännu i juni 2000 omtalas det i en reklam som det största köpcentret på norra Island (*Stærsta verslunarmiðstöð norðan heiða*, *Dagur* 2000a), men i oktober 2000 diskuteras huruvida det nya köpcentret Glerátorg är ett hot eller en provokation (*Dagur* 2000b). Med facit på hand kan man säga att med Glerártorg minskade aktiviteten i Sunnuhlíð. År 2022 kom dock en ny detaljplan för Sunnuhlíð som bl.a. innebär tillbyggnad och en hälsocentral på övervåningen (*Deiliskipulag Sunnuhlíð 12* 2022). Detta kan innebära nytt liv för köpcentret.

Köpcentret ligger i stadsdelen Glerárhverfi i Akureyri. Stadsdelen

kallas i dagligt tal Þorpið 'byn', eftersom det förr var en by. Enligt isländska Wikipedia (2012) var det speciellt mindre bemedlade som bodde i Glerárþorp, som var föregångaren till Glerárhverfi, eftersom man där fick bygga torvhus och kunde leva på självförsörjande jordbruk. Byn blev en del av staden Akureyri år 1955 (*Sveitarstjórnarmál* 1954). Glerárhverfis befolkning bestod i början till stor del arbetare på de olika industrierna i staden. Från och med 1960-talet byggdes många nya hus där (se t.ex. *Verkamaðurinn* 1959). I stadsdelen finns, förutom köpcentret, en egen grundskola, ett eget dagis, en egen kyrka, en egen simhall och en egen idrottsförening, Þór, vilka troligen bidrar till att skapa en stark känsla för den egna stadsdelen.

Köpcentret Sunnuhlíð är perifert på flera sätt. Det befinner sig utanför huvudstadsregionen på södra Island, där det bor flest människor och dit de flesta turisterna kommer. Dessutom ligger det ca 3 kilometer från centrum av Akureyri, dit de flesta turisterna i staden söker sig, och ca 2 kilometer från köpcentret Glerártorg, dit lokala invånare främst åkte för att shoppa vid den tid materialet samlades in (sedan dess har även nya köpcenter byggts). Vi undersöker alltså det lingvistiska landskapet i en perifer, kommersiell miljö som främst riktar sig till lokala invånare. Akureyri är ändå den största staden utanför huvudstadsområdet (Akureyrarbær 2021), varmed det inte är osannolikt att även personer med utländsk bakgrund kan hitta sin väg till köpcentret.

För att undersöka om och i så fall hur flerspråkigheten kommer till uttryck i denna miljö, använder vi oss av en kvalitativ analys av belägg ur det lingvistiska landskapet, med fokus på ett urval skyltar som illustrerar tendenser i språkbruket som vi identifierat i den aktuella kontexten. Detta tillvägagångssätt valdes dels på grund av hur materialet samlades in (urvalet tillåter inte exakta kvantitativa beskrivningar), dels med tanke på våra frågeställningar då vi inte enbart är intresserade av vilka språk som förekommer utan framför allt av vilka funktioner de har på olika slags skyltar. Blackwood (2015:40–42) diskuterar vikten för studier av lingvistiska landskap att ta ställning till ett antal metodologiska definitioner: vad väljer man som (den kvantitativa) analysenheten, dvs. vad utgör en "skylt", hur väljer man ett (representativt) forskningsområde anpassat till den aktuella diskussionen samt hur kategoriserar man skyltarna utifrån språk, aktörer, funktioner osv.

Med dessa aspekter i åtanke har vi analyserat vårt material i två steg. Inledningsvis har vi gått igenom skyltarna, som vi definierat

som textuella helheter inom en definierbar ram (i enlighet med den ofta citerade definitionen av Backhaus 2007:66). På så sätt har vi identifierat grundläggande kvantitativ information för att skapa översikt av det aktuella lingvistiska landskapet i köpcentret som vi beskrivit ovan. Vi har tagit i beaktande vilka olika språk som förekommer, vilka aktörer som finns bakom dem (kommersiella företag, icke-kommersiella organisationer, köpcentret självt osv.) samt vilken funktion de har (upplysning/information, namn, slogan/reklam eller övrigt). Dessa kategoriseringar diskuteras närmare nedan i samband med resultatredovisningen. Efter den inledande analysen lyfter vi upp några exempel för noggrannare kvalitativ analys där vi kommenterar den tilltänkta mottagaren för informationen och vilken funktion de olika språken på skyltarna intar. Alla dessa observationer använder vi sedan för att diskutera vad det lingvistiska landskapet berättar om det specifika stället Sunnuhlíð.

I denna artikel har vi valt att inte diskutera de kommersiella namn som förekommer i materialet desto närmare. De utgör en avgränsad och specifik kategori av skyltar som dessutom ofta är språkligt komplexa och de kräver därmed sin egen studie. En annan avgränsning gäller skyltarnas multimodala/semiotiska aspekter: den visuella utformningen, materialitet, placering osv. kan vara betydelsefulla egenskaper av skyltar i lingvistiska landskap. Vi beskriver kort den visuella och materiella utformningen av exempelskyltarna där det är relevant för den mer detaljerade analysen, men fokus i denna studie är mer på själva språkvalen och det textuella innehållet än på den visuella dimensionen.

5 Resultat

I detta avsnitt ger vi inledningsvis en kvantitativ översikt över det lingvistiska landskapet i köpcentret Sunnuhlíð gällande vilka språk som förekommer, vilka aktörerna bakom dem är och vilka funktioner skyltarna har. Därefter utför vi en fördjupad kvalitativ analys av 5 utvalda skyltar. Dessa skyltar har valts ut eftersom de visar olika typer av skyltar och olika språk i det lingvistiska landskapet i Sunnuhlíð.

Skyltar på isländska dominerar i det lingvistiska landskapet i Sunnuhlíð. Av de 102 unika skyltarna är 75 stycken enbart på isländska, vilket utgör nästan tre fjärdedelar (se tabell 1). Enbart engelska förekommer på 9 av skyltarna och en kombination av isländska och

engelska på 4 skyltar. Isländska, engelska och polska finns på en skylt samt engelska och franska på en skylt. Därutöver finns det 11 skyltar där det är svårt att avgöra vilka språk det är frågan om, t.ex. på grund av att ett internationellt namn används tillsammans med isländska, såsom *SECURITAS CCTV EFTIRLITSMYNDAVÉLAR* 'Securitas CCTV ('övervakningskameror') övervakningskameror'. Den stora andelen skyltar på enbart isländska visar att aktörerna utgår från att besökarna i köpcentret kan isländska. Detta påminner om Berezkinas (2013) undersökning av det språkliga landskapet i Oslo, där det visade sig att norska fungerar som ett slags lingua franca. I tillägg har alltså engelska en särställning som det främmande språk som förekommer mest i köpcentret, något som är mycket i linje med både det vi vet om språksituationen på Island och tidigare studier av olika slags lingvistiska landskap på andra håll.

<i>Språk</i>	<i>Antal</i>
isländska	75
engelska	9
isländska + engelska	4
engelska + franska	1
isländska + engelska + polska	1
övriga	11

Tabell 1: Översikt över skyltar på olika språk i materialet.

Aktören bakom skylten är i de allra flesta fall ett enskilt kommersiellt företag som har sin lokal i köpcentret (71 st.), såsom klädföretaget Rósin, revisionsbyråen Díll eller frisörsalongen Samson (se tabell 2). Andra aktörer är ett politiskt parti, organisationer som KFUM/KFUK eller köpcentret som helhet (t.ex. skylten WC).

<i>Aktör</i>	<i>Antal</i>
kommersiellt företag	71
politiskt parti	7
icke-kommersiell organisation	4
köpcentret självt	3
övriga	17

Tabell 2: Översikt över aktörer bakom skyltarna i materialet.

Skyltarna inkluderar följande kategorier av funktioner (se bild 2): upplysningar om öppettider, priser och liknande (36 st.), namnet på en aktör (27 st.) samt sloganer och reklam (3 st.). Därtill finns det många skyltar som kombinerar text med olika funktioner (32 st.), t.ex. namnet på en aktör och upplysningar om öppettider eller namnet på en aktör och en slogan. Därtill finns det några skyltar där det är svårt att definiera funktionen (4 st.), t.ex. en graffiti föreställande en tag på uteväggen. Den visuella och materiella utformningen av skyltarna varierar från tryckta skyltar på hårt material och stora klistermärken som täcker hela fönstret, till datorskrivna vita papper och handskriven text direkt på glaset. I samband med analyserna nedan försöker vi ge läsaren en uppfattning av utformningen av skylten.

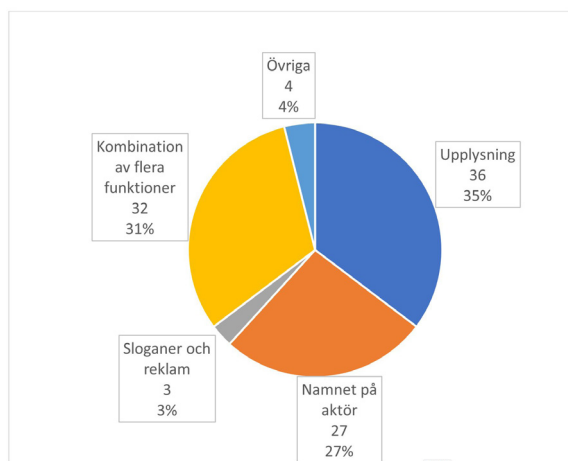

Bild 2: Skyltarnas funktioner i materialet (antal och andel).

Nedan presenterar vi fem belysande exempel ur materialet. Tre är enspråkiga på isländska (exempel 1–3), ett är tvåspråkigt på isländska och engelska (exempel 4) och ett är trespråkigt på engelska, isländska och polska (exempel 5). I analysen nedan börjar vi från relativt enkla skyltar och går vidare till sådana som kräver mer ingående analys.

(1) Hiss. Enspråkigt isländsk skylt

Det första exemplet består av ett ord, *LYFTA* 'hiss', som är skrivet på båda sidorna av en stor skylt som står ut från väggen (se bild 3). Texten är tryckt med stora röda versaler på en hård vit yta. Skylten in-

formerar om att hissen upp till andra våningen finns på denna plats. Det är köpcentret som är aktören bakom skylten. Således kan man dra slutsatsen att de som driver köpcentret i första hand föreställer sig att dit kommer människor som kan isländska. Även om man inte förstår isländska kan man naturligtvis på nära håll se att det är fråga om en hiss, men skylten hjälper ändå nya besökare att orientera sig i köpcentret. Däremot står det WC på toaletten och inte *Snyrting*, så alla skyltar som köpcentret självt står bakom är inte på isländska.

Bild 3: Skylten i exempel 1.

(2) Vi har flyttat. Enspråkigt isländsk skylt.

Det andra exemplet visar ett datorskrivet vitt papper (A4) med texten *Erum flutt niður (við hliðina á Rósinni)* med betydelsen 'Vi har flyttat [neutrum] ner (bredvid [affären] Rósin)' som ger ett intryck av att

vara snabbt och tillfälligt uppsatt (se bild 4). Texten finns på insidan av fönstret till en tom affärslokal. Med hjälp av skylten tilltalar alltså affärsinnehavarna mottagarna enbart på isländska. De hänvisar till en annan affär i köpcentret, *Rósinn* (utan att ens nämna att det är en affär), vilket tyder på att de förutsätter en stor införståddhet hos dem som läser skylten – de förväntas veta var affären *Rósinn* finns. Både valet att använda isländska och beskrivningen av vart affären flyttat visar att aktören riktar sig till isländskkunniga och sådana som känner köpcentret väl. Detta val hänger troligen samman med att köpcentret är mycket lokalt och besökarna sådana som återkommer gång efter gång.

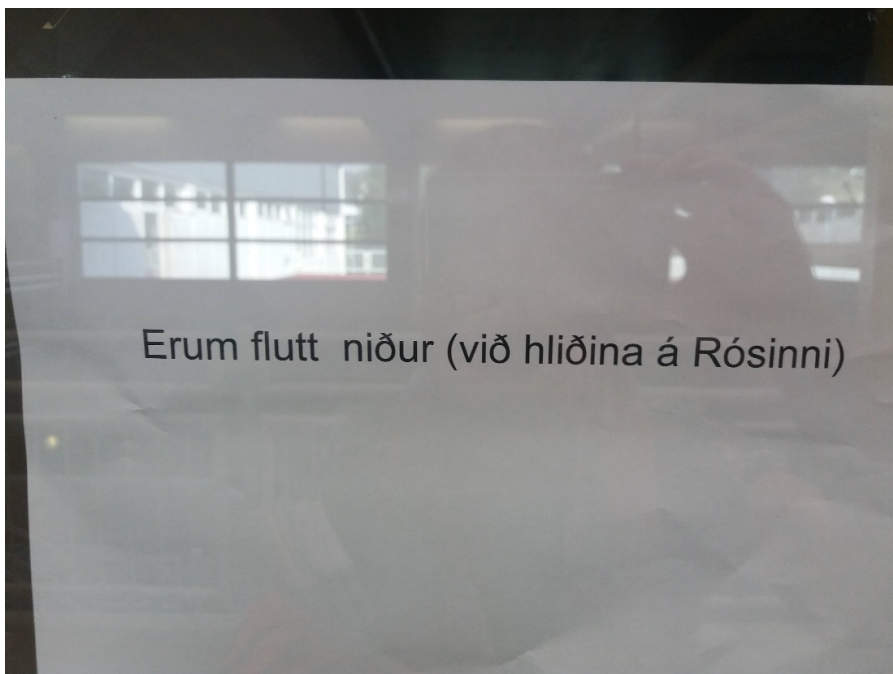

Bild 4: Skylten i exempel 2.

(3) Öppettider. Enspråkigt isländsk skylt.

Skylten i det tredje exemplet är skriven med vit tusch direkt på fönstret in mot köpcentret till en affär som säljer naturenliga produkter. Där står: *Opnunartímar / mán - fös 13-17 / Laugardaga 12-15 / Sunnudaga Lokað / Vistvaena.is / opin allan / sólarhringinn!* (se bild 5).

Betydelsen är 'Öppettider / mån-fre 13-17 / Lördagar 12-15 / Söndagar Stängt / Vistvaena.is / öppet hela / dygnet (= dygnet runt)'. Bokstaven <i> är skriven som ett hjärta både på *Opnunartímar* och *Vistvaena.is*, liksom utropstecknets prick har formen av ett hjärta, vilket troligen är tänkt att förmedla närhet till potentiella kunder. *Opnunartímar* är skrivet med stora bokstäver och understreckat flera varv. Här står öppettiderna enbart på isländska, vilket tyder på att den naturenliga affären främst riktar sig till isländska kunder. Man behöver dock bara ha grundläggande färdigheter i isländska för att veta vad skylten betyder. Angivelsen av webbadressen visar dessutom att näthandeln är viktig för affärerna i köpcentret, liksom på Island i övrigt och i västvärlden i allmänhet.

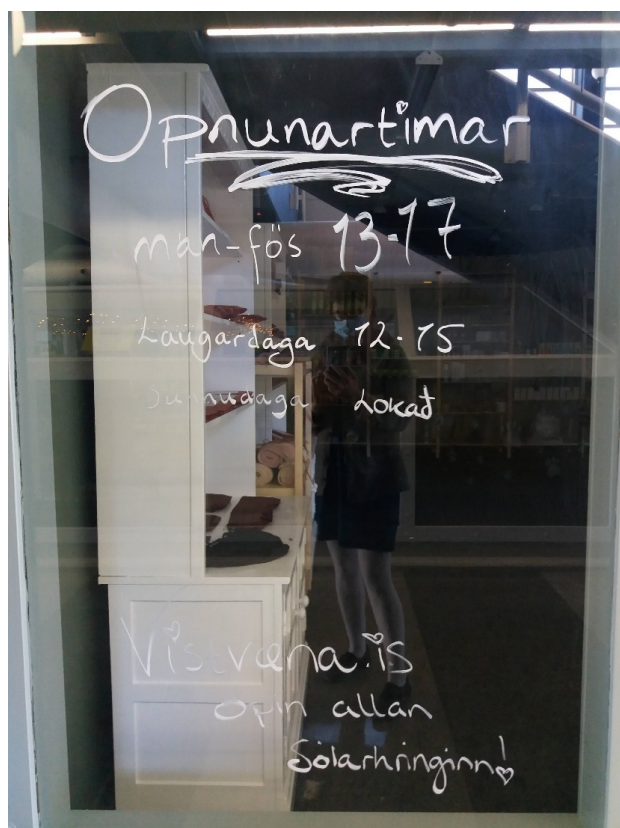

Bild 5: Skylten i exempel 3.

(4) Loppmarknaden. Tvåspråkigt på isländska och engelska.

Det fjärde exemplet är från en loppmarknad på övre våningen av köpcentret. Det är en loppmarknad där försäljarna betalar för att hyra ett stånd och lämnar sina varor där, och så har affären en anställd person som säljer varorna till kunderna. Loppmarknaden *Aftur nýtt* säljer mest kläder, men även leksaker, böcker med mera. Skylten är handskriven med lila tusch på en A4 som är klistrad på ytterfönstret ovanpå en likaså handskriven text. Den ursprungliga texten som den handskrivna skylten delvis döljer verkar också gälla öppettiderna och är troligen enbart på isländska. Den aktuella texten gäller öppettiderna för dem som hyr ett stånd och öppettiderna för kunder, som alltså är olika – loppmarknaden öppnar en halvtimme tidigare för dem som hyr ett stånd. Texten lyder: *OPNUM 12. FYRIR / BÅSALEIGJENDUR / BÚÐIN OPNAR 12:30 / OPENS 12 FOR RENTERS / STORE OPENS 12:30* (se bild 6). Den isländska texten betyder 'VI ÖPPNAR 12. FÖR / DEM SOM HYR ETT STÅND'.²

Medan loppmarknadens namn, *Aftur nýtt*, är på isländska, har alltså aktören bakom skylten ansett att det är viktigt att informationen om öppettiderna finns på både isländska och engelska. Aktören kan antingen vara ägarna eller den anställda personalen (oklart om de är samma personer). Vi kan därför dra slutsatsen att aktören antar att de som säljer eller köper på loppmarknaden inte nödvändigtvis kan isländska och informationen därför för säkerhets skull måste finnas också på engelska. I detta sammanhang har alltså engelska en tydligt kommunikativ funktion. Valet att använda engelska kan också tänkas skapa en bild av de säljande och köpande som invandrare, som inte kan isländska. Att sälja och handla på loppmarknad kan förknippas med att vara mindre bemedlad. Aktörerna konstruerar således med skylten en stereotyp bild av mottagarna som invandrare och mindre bemedlade. Turister skulle knappast förknippas med denna stereotypi, och dessutom är det inte många turister som hittar till Sunnuhlíð.

² Det finns några stavfel i den isländska texten; 'de som hyr stånd' borde stavas *básaleigjendur*.

Bild 6: Skylten i exempel 4.

- (5) Polska affären. Trespråkigt på engelska, isländska och polska.

Det femte exemplet är från en dagligvaruaffär med polska varor. På affärens fönster utomhus, nära köpcentrets södra ingång, är ett stort rött och ett stort vitt ark klistrade på fönstren bredvid varandra (se bild 1). Skylten vi koncentrerar oss på i analysen är den till höger av de två skyltarna (se bild 7). Skylten är röd med vita och svarta detaljer, och i mitten av skylten finns en cirkel med en stiliserad shoppingkorg. I cirkeln dominerar den engelska texten *FAMILY MARKET* 'familjemarknad'. Upptill i cirkeln står på isländska *PÓLSK MATVÖRUVERSLUN* 'polsk matvaruaffär' och nedtill på polska *POLSKI SKLEP* 'polsk affär'. På skylten förekommer alltså tre språk: engelska,

isländska och polska. Skyltens övergripande funktion är att visa vilken typ av affär som finns i lokalen innanför och vem den riktar sig till. De tre språken har olika funktioner på skylten.

Det engelska *Family Market* är namnet på affären, och det lyfts fram genom placeringen och ett stort typsnitt. Betydelsen skiljer sig också från texterna på de två andra språken. På engelska används inte attributet *polsk*, till skillnad från den isländska och polska texten. I stället är namnet ganska allmänt och väcker associationer till en familj, unga och gamla som alla hör ihop. Genom att det är på engelska riktar det sig inte enbart till polacker eller enbart till islänningar, utan till alla invånare i Akureyri med omnejd. På så sätt signalerar affärsnamnet att alla är välkomna till affären. När Huhtamäki besökte affären under våren 2021 talade mannen i kassan engelska med henne som icke-polskkunnig kund. Engelska har på denna skylt troligen både en kommunikativ funktion, dvs. alla potentiella kunder ska kunna läsa affärsnamnet, och en symbolisk funktion, nämligen att visa öppenhet mot kunder med olika språklig bakgrund. Detta påminner om de funktioner som Valijarvi och Kahn (2020) fann i bruket av engelska på skyltar i Nuuk.

Den isländska texten *pólsk matvöruverslun* och den polska texten *polski sklep* har närmast samma betydelse. De inleds med ett adjektivattribut som beskriver vilken slags affär det är och följs av ett substantiv som anger typ av inrättning. Genom att använda isländska signalerar avsändaren att de riktar sig till islänningar och är en del av det isländska samhället, även om det är en "polsk" affär. Med den polska texten riktar sig avsändaren specifikt till polacker. Därtill signalerar den polska texten att det är fråga om en äkta polsk affär. Härigenom har språkvalet både en kommunikativ och en symbolisk funktion (jfr Valijarvi & Kahn 2020 om grönländska eller Berezkina 2013 om bruket av minoritetsspråk). Affären hade en central plats bland den polska minoriteten i området under den tid forskningsmaterialet samlades in. Huhtamäki kunde iakttä att de som arbetade i affären var polsktalande liksom en stor del av kunderna. Vid ett tillfälle före påsken 2021 när det kommit in någon viss produkt köade så många kunder utanför affären att det blev fullt i det allmänna rummet utanför affärslokalen.

Genom att använda tre språk visar således affären att olika typer av kunder är välkomna: även om de är en affär med polska varor som vänder sig till polacker i Akureyri, välkomnar de även islänningar, och sådana som varken kan polska eller isländska.

Bild 7: Till höger på bilden skylten i exempel 5.

Vi kan sammanfatta våra analyser med att det lingvistiska landskapet i det undersökta köpcentret är övervägande isländskt. Engelska kommer in som ett komplement, dels för att visa att en affär riktar sig till alla människor i trakten, dels för att förtydliga en affärsinformation till kunder som potentiellt är invandrare. Andra språk än isländska och engelska spelar en mycket underordnad roll. Vidare visar analyserna att det språkliga landskapet skapar en känsla av ett lokalt ställe, där aktörerna förväntar en rätt hög grad av införståddhet hos besökarna. I det avslutande kapitel som följer nedan diskuterar vi utförligare vad vår studie säger om stället Sunnuhlíð och hurdana följdfrågor som väcks om isländska lingvistiska landskap.

6 Slutdiskussion

I vår artikel har vi presenterat en undersökning av det lingvistiska landskapet i ett litet köpcentrum på norra Island. Vårt material utgörs av 102 skyltar i köpcentret Sunnuhlíð i Akureyri, fotograferade vä-

ren 2021. Köpcentret utgör ett offentligt, kommersiellt rum i utkanten av Akureyri, som i sin tur befinner sig i periferin i förhållande till det tätbefolkade huvudstadsområdet på Island. Vi har såväl gett en kvantitativ översikt över vårt material som utfört kvalitativa analyser av det (jfr Blackwood 2015) genom att diskutera våra forskningsfrågor: vilka språk som förekommer i det lingvistiska landskapet, vilka aktörerna bakom dem är samt vilka funktioner de olika språken har och vilken känsla av stället (*sense of place*, se Stjernholm 2015) de olika språken skapar. Vad vi vet är detta den första undersökningen av ett lingvistiskt landskap på Island.

Undersökningen visar att de allra flesta skyltarna är skrivna enbart på isländska. Detta innebär att isländskan spelar en stor roll i den undersökta kommersiella miljön, vilket är i enlighet med den isländska språkpolicens målsättning (se *Íslenska til alls* 2009). Köpcentret utgör alltså ett isländskspråkigt offentligt rum. Att isländskan dominerar i köpcentret beror antagligen på att det befinner sig utanför turiststråken i centrum av Akureyri, och därtill långt från huvudstadsregionen med ännu fler turister. På norra Island bor det också färre invandrare än i huvudstadsregionen, och en högre andel av dem kan isländska (Hoffmann m.fl. 2020). Här kan vi alltså dra två möjliga slutsatser: dels kan isländskan i den undersökta miljön fungera som ett *lingua franca*, i likhet med hur norska fungerade i Berezkinas (2013) undersökning av Oslo, dels kan den demografiska situationen vara sådan att aktörerna inte upplever att det finns olika språkgrupper i just denna miljö som skulle gynnas av användningen av övriga språk än isländska i det allmänna rummet.

Engelskan har inte tagit över här, men är det språk som förekommer näst mest, vilket är förväntat med tanke på engelskans allt starkare ställning på Island (t.ex. Sigurjónsdóttir & Rögnvaldsson 2021). Liksom i Berezkinas (2013) undersökning av ett flerkulturellt område i Oslo har de övriga språken i det lingvistiska landskapet särskilda funktioner de få gånger de används. Engelska har här en särställning, och språket har såväl kommunikativa funktioner (särskilt på kommersiella skyltar) som symboliska funktioner, i likhet med t.ex. Vali Jarvis och Kahns (2020) undersökning av Nuuk. I fråga om den polska affären i Sunnuhlíð är det tydligt att engelskan där inbjuder människor av olika nationaliteter till att besöka affären. Även i andra fall används engelska för att tydligt kommunicera ett budskap till människor som inte förväntas kunna isländska. I fråga om loppmarknaden visar bruket av engelska att avsändaren förväntar sig att människor

som säljer och köper på en loppmarknad inte nödvändigtvis kan isländska och att de behöver använda engelska för att förstå informationen om det något komplicerade systemet med öppettider. Det finns alltså vissa stereotypier angående invandrare som syns i samband med loppmarknaden. Även om polacker utgör den största gruppen av invandrare på Island och i Akureyri är det ändå få skyltar som reflekterar detta. Enda fallet är den polska affären, där det finns en kort text på polska som anger vilket typ av företag det är frågan om, 'polsk affär'. Trots det har texten en viktig symbolisk innebörd, genom att tilltala den viktigaste tänkta kundgruppen på deras språk och visa för andra kunder att det är en äkta polsk affär. Lettiska eller tyska syns inte alls i Sunnuhlíð, även om de utgör de näst största grupperna av utländskfödda i Akureyri. Detta kan bero på att de trots allt är mycket mindre grupper än de polskfödda, och det skulle inte lönas att ha någon affär riktad mot sådana kunder. Polska har således en särställning bland språken i Akureyri.

De som talar ett annat språk än isländska ges alltså mycket begränsad uppmärksamhet på skyltarna. De är säljare och köpare på loppmarknaden, kunder i den polska dagligvaruaffären eller mottagare av vissa kommersiella budskap (genom affärsnamn, sloganer och produktnamn på engelska). De största språken vid sidan av isländska i Akureyri, dvs. polska, tyska och lettiska, är nästan osynliga åtminstone i den här specifika delen av det lingvistiska landskapet. Detta hänger troligen samman med deras både uppfattade och faktiska status i samhället då dessa språk bland annat saknar officiell ställning på Island (jfr Bylin & Spetz 2019; Opsahl 2021).

När det gäller vilken känsla av stället som skyltarna skapar är det att Sunnuhlíð i första hand är ett väldigt lokalt ställe. Till detta bidrar dels att skyltarna i så stor utsträckning är skrivna på isländska, dels att det finns en hel del införståddhet på skyltarna. Besökarna förväntas ha kommit till köpcentret förr och veta vilka olika företag som verkar där. Ytterligare ett drag vi lade märke till är att flera av företagen uppger sin webbadress på synliga ställen, vilket innebär att verksamheterna inte är bundna till platsen Sunnuhlíð. Stället kan därför upplevas väldigt olika beroende på både hur bekant man är med platsen och verksamheterna och ens språkkunskaper. Allt detta skulle ge upphov till ytterligare studier av den aktuella miljön och dess lingvistiska landskap med ett mer etnografiskt perspektiv, och framför allt ur synvinkeln hos någon som talar ett annat förstaspråk än isländska. Utan sådana studier kan vi inte svara på om Sunnuhlíð

upplevs som ett välkomnande ställe eller inte för en person som talar t.ex. lettiska.

Som en fortsättning på denna undersökning avser vi att fokusera på de kommersiella namnen i det lingvistiska landskapet i det aktuella köpcentret. Detta med syfte att gå närmare in på hur språkval, betydelser och funktioner hos namnen specifikt bidrar till att skapa en känsla av ett ställe då de kommersiella namnen både i Sunnuhlíð och mer generellt ofta utgör en stor del av beläggen i lingvistiska landskap samtidigt som de kan vara mer komplexa att analysera. Eftersom Sunnuhlíð är i periferin såväl i Akureyri som på Island, har vi även för avsikt att i senare studier jämföra resultaten med det lingvistiska landskapet i något köpcentrum av samma storlek i Reykjavík eller med det lingvistiska landskapet i centrala Akureyri och/eller Reykjavík där fler turister rör sig. På så sätt kan vi få reda på vad som bara är typiskt i Sunnuhlíð och vilka drag som förekommer också på andra platser på Island.

Litteratur

- Akureyrarbær. 2021. Íbúaskrá. <https://app.powerbi.com/view?r=eyJrIjoiYWY5NDIwYmItNzQzMzU0Mzk5LTg4MjMtMjc2NGEzMmJjMDYxIiwidCI6ImZjZTIzMzJiLWY0OTMtNDA3ZS1hNDcyLWYxNzNmOWEwYWZlYSIsImMiOiJ9&pageName=ReportSection> (hämtat i maj 2023).
- Albury, Nathan. 2014. Reflections on global influences. Fearing the known: English and the linguistic ramifications of globalizing Iceland. *Journal of globalization studies* vol. 5 no. 2, November 2014, s. 105–122. <https://www.sociostudies.org/journal/articles/254612/>.
- Amos, William H. & Soukup, Barbara. 2020. Quantitative 2.0: Towards Variationist Linguistic Landscape Study (VaLLS) and a Standard Canon of LL Variables. I: David Malinowski & Stefania Tufi (red.). *Reterritorializing Linguistic Landscapes. Questioning boundaries and opening spaces*, s. 56–76. London: Bloomsbury.
- Backhaus, Peter. 2007. *Linguistic landscapes: A comparative study of urban multilingualism in Tokyo*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Berezkina, Maimu. 2013. Lingvistisk landskap i et av Oslos flerkulturelle områder: norsk, engelsk og minoritetsspråk i det offentlige rom på Grønland og innbyggernes holdninger til mulige stedsnavn fra innvandrer-kulturen. I: Tom Schmidt (red.). *Målblomar til Margit – Veneskrift til Margit Harsson på 70-årsdagen den 9. juni 2013*, s. 19–34. Oslo: Novus.
- Blackwood, Robert. 2015. LL explorations and methodological challenges: Analysing France's regional languages. *Linguistic Landscape* 1(1/2), s. 38–53.

- Bylin, Maria & Spetz, Jennie. 2019. *Svenskan är den fasta inredningen. Språklig representation i det offentliga rummet*. Rapporter från Språkrådet 11. Stockholm: Institutet för språk och folkminnen. <https://isof.diva-portal.org/smash/get/diva2:1376192/FULLTEXT02.pdf>.
- Cresswell, Tim. 2015. *Place: an introduction*. Second edition. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Dagur. 1982. „Sunnuhlið. Stórglæsileg verslunarmiðstöð opnar í dag í Glerárhverfi.“ 4.11.1982, s. 7. <https://timarit.is/page/2668248?iabr=on#page/n5/mode/2up/search/Sunnuhlið.%20Stórglæsileg%20verslunarmiðstöð>.
- Dagur. 2000a. “Stærsta verslunarmiðstöð norðan heiða. Verslunarmiðstöðin Sunnuhlíð í hjarta þorpsins.” [Annons]. 8.6.2000, s. 19. <https://timarit.is/page/2436154?iabr=on#page/n18/mode/1up/search/St%C3%A6rsta%20verslunarmi%C3%B0st%C3%B6%C3%B0%20nor%C3%B0an%20hei%C3%B0a>.
- Dagur. 2000b. “Glerártorg – ógn eða ögrun?”. 19.10.2000, s. 4–5. <https://timarit.is/page/2438875?iabr=on#page/n3/mode/1up/search/Gler%C3%A1rtorg>.
- Dagblaðið Vísir. 1982. “Flottasta magasín sem ég hef séð”. 13.11.1982, s. 2. <https://timarit.is/page/2469033?iabr=on#page/n1/mode/2up/search/Sunnuhlið.%20Stórglæsileg%20verslunarmiðstöð>.
- Deiliskipulag Sunnuhlíð 12. 2022. Útgáfa 2.0. 14. febrúar 2022. Arkitektúr. Verkfræði. Hönnun. https://www.akureyri.is/static/files/Skipulagsdeild/Deiliskipulag/Sunnuhlid/i-kynningu_sunnuhlid-dsk_lysing-avh-utg-0.2.pdf.
- Hagstofa Íslands. 2022. https://px.hagstofa.is/pxis/pxweb/is/Ibuar/Ibuar__mannfjoldi__3_bakgrunnur__Uppruni/MAN43000.px/table/tableViewLayout1/?rxid=4a461b4b-1fdd-48a7-8f20-2229ff3fbf83 (hámtat í jan. 2022).
- Hoffmann, Lara W., Bjarnason, Thoroddur & Meckl, Markus. 2020. Regional differences in the inclusion of immigrants in Icelandic society. I: M. Meckl & H. Gunnþórsdóttir (red.) *Samfélag fjölbreytileikans. Samskipti heimamanna og innflytjenda á Íslandi*, s. 80–90. Akureyri: Háskólinn á Akureyri. <https://hdl.handle.net/20.500.11815/2402>.
- Hoffmann, Lara W., Barillé Stéphanie & Meckl, Markus. 2020. Gender-specific challenges in migration to Iceland. I: M. Meckl & H. Gunnþórsdóttir (red.) *Samfélag fjölbreytileikans. Samskipti heimamanna og innflytjenda á Íslandi*, s. 91–100. Akureyri: Háskólinn á Akureyri.
- Hoffmann, Lara & Holm, Anna-Elisabet. 2022. Learning insular Nordic languages: Comparative perspectives on migrant’s experiences learning Faroese and Icelandic. *Nordic journal of migration research* 12(3), s. 259–275. <https://doi.org/10.33134/njmr.474>.

- Íslenska til alls. Tillögur Íslenskrar málnefndar að íslenskri málstefnu. 2009. Menntamálaráðuneytið. [Utkast till ísländsk språkpolicy, Kulturministeriet]. <https://www.stjornarradid.is/gogn/rit-og-skyrslur/stakt-rit/2009/11/09/Islenka-til-alls-tillogur-Islenkrar-malnefndar-ad-islenskri-malstefnu-samthykktar-a-Althingi-12.-mars-2009/>.
- Järlehed, Johan. 2011. Att läsa språkliga landskap. Några teoretiska utgångspunkter och kritiska kommentarer. I: Eva Ahlstedt (red.), *Theorising textuality. Theorising reading. Om vetenskapliga teoribildning inom kultur- och litteraturforskning*, s. 79–103. Göteborg: Göteborgs universitet. <http://hdl.handle.net/2077/26843>.
- Kallen, Jeffrey L. 2010. Changing landscapes: Language, space and policy in the Dublin linguistic landscape. I: Adam Jaworski & Crispin Thurlow (red.), *Semiotic Landscapes. Language, Image, Space*, s. 41–58. London: Continuum.
- Kvaran, Guðrún. 2010. The Icelandic language in business and commerce in Iceland. I: G. Stickel (red.) *Language use in business and commerce in Europe. Contributions to the Annual Conference 2008 of EFNIL in Lisbon*, s. 117–122. Berlin: Peter Lang.
- Laitinen, Mikko. 2014. 630 kilometers by bicycle: Observations of English in urban and rural Finland. *International Journal of the Sociology of Language* 228, s. 55–78.
- Landry, Rodrigue & Bourhis, Richard Y. 1997. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study. *The Journal of Language and Social Psychology* 16(1), s. 23–49.
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Mattfolk, Leila. 2017. Attitudes towards globalized company names. I: Terhi Ainiala & Jan-Ola Östman (red.), *Socio-onomastics. The Pragmatics of Names*, s. 165–181. Amsterdam: John Benjamins.
- Opsahl, Toril. 2021. Invisible presence? Polish in Norwegian public spaces. I: Robert Blackwood & Deirdre A. Dunlevy (red.), *Multilingualism in public spaces. Empowering and Transforming Communities*, s. 111–136. London: Bloomsbury.
- Sigurjónsdóttir, Sigríður & Rögnvaldsson, Eiríkur. 2018. Stafrænt sambýli íslensku og ensku. *Netla, sérít Menntakviku*, 31. December 2018, s. 1–16. www.netla.hi.is/serrit/2018/menntakvika_2018/05.pdf.
- Sigurjónsdóttir, Sigríður, Nowenstein, Iris, Thorvaldsdóttir, Thorbjörg & Guðmundsdóttir, Dagbjört. 2020. Contact without contact: English digital language input and its effect on L1 Icelandic. I: M.M. Brown & A. Kohut (red.) *Proceedings of the 44th Boston University Conference on Language Development*, s. 606–619. Somerville, MA: Cascadilla Press.
- Skaptadóttir, Unnur Dís, Wojtyńska, Anna & Wendt, Margrét. 2020. Staða innflytjenda á vinnumarkaði. I: M. Meckl & H. Gunnþórsdóttir (red.) *Samfélag fjölbreytileikans. Samskipti heimamanna og innflytjenda á Íslandi*, s. 45–61. Akureyri: Háskólinn á Akureyri.

- Steingrímisdóttir, Aðalheiður. 2023. *Om organiseringen av Sunnuhlíð*. Personlig e-postkommunikation (15.6.2023).
- Stjernholm, Karine. 2015. Two faces of Oslo: A comparative study of the sense of place. I: Mikko Laitinen & Anastassia Zabrodskaja (red.), *Dimensions of sociolinguistic landscapes in Europe: Materials and methodological solutions*, s. 77–104. Berlin: Peter Lang.
- Sveitarstjórnarmál. 1954. Glerárþorp innlímað í Akureyri. 1.12.1954, 3.–4. hefti, s. 28. <https://timarit.is/page/5982800?iabr=on#page/n29/mode/2up/search/gler%C3%A1r%C3%BEorp>.
- Syrjälä, Väinö. 2018. *Namn - språk - ställe. Språkbrukarna i Svenskfinlands offentliga rum*. Helsingfors: Helsingfors universitet. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-4299-3>.
- Syrjälä, Väinö. 2022. Linguistic Landscapes in the Stockholm Archipelago – Producing and Reflecting a Sense of Place. *Languages* 7, s. 37. <https://doi.org/10.3390/languages7010037>.
- Sölvason, Ómar Hjalti & Meckl, Markus. 2020. Viðhorf innflytjenda á Íslandi til símenntunar og íslenskunámskeiða. I: M. Meckl och H. Gunnþórsdóttir (red.), *Samfélag fjölbreytileikans. Samskipti heimamanna og innflytjenda á Íslandi*, s. 27–34. Akureyri: Háskólinn á Akureyri.
- Valijarvi, Riitta-Liisa & Kahn, Lily. 2020. The linguistic landscape of Nuuk, Greenland. *Linguistic Landscape* 6(3):265–296.
- Van Mensel, Luk, Vandenbroucke, Mieke & Blackwood, Robert. 2016. Linguistic landscapes. I: Ofelia García, Nelson Flores & Massimiliano Spotti (red.), *The Oxford Handbook of Language and Society*, s. 423–449. Oxford: Oxford University Press.
- Verkamaðurinn. 1959. "Lóðir fyrir 66 íbúðarhús með samtals 114 íbúðum til umsóknar. Á næstu árum verður mest byggt í Glerárhverfi". 23.1.1959, s. 4. <https://timarit.is/page/2309714?iabr=on#page/n3/mode/2up/search/verkama>.
- Wikipedia. 2012. Glerárhverfi. Senast uppdaterat 17.9.2012. <https://is.wikipedia.org/wiki/Gler%C3%A1rhverfi> (hæmtat i september 2023).

Lykilorð

enska, fjöiltyngi, íslenska, málfarslandslag

Keywords

English, Icelandic, linguistic landscapes, multilingualism

Ágrip

Þessi grein kynnir rannsókn á málfarslandslagi í opinberu verslunarrými: verslunarmiðstöðinni Sunnuhlíð á Akureyri. Þetta landslag er jaðarsett á ýmsan hátt, meðal annars þar sem það er staðsett utan miðbæjarins á Akureyri og fjarri þéttbýlinu á suðvesturhluta Íslands. Efniviðurinn samanstendur af ljósmyndum af skiltum í verslunarmiðstöðinni. Við skoðum hvernig mál og staðsetning eru sýnileg í málfarslandslaginu með því að greina hvaða tungumál koma fyrir, hvaða hlutverki skiltin og mismunandi tungumál á þeim gegna og í framhaldi af því hvaða tilfinningu fyrir staðnum (e. sense of place) þessi tungumálanotkun á skiltunum skapar. Við nálgumst efniviðinn að mestu leyti með eigindlegri umræðu um dæmigerð skilti, en setjum einnig fram megindlegar athuganir á málfarslandslaginu almennt. Greining okkar sýnir að langflest skiltin eru eingöngu á íslensku. Þar á eftir er enska það tungumál sem kemur næst oftast fyrir. Niðurstöðurnar sýna að skiltin í verslunarmiðstöðinni eru ætluð heimamönnum, sem eru taldir skilja íslensku. Önnur tungumál gegna sértækari hlutverkum. Við ræðum niðurstöðurnar í samhengi við fjöltyngi á Íslandi og stöðu ólíkra tungumála í íslensku samfélagi.

Abstract

This paper presents a study of the linguistic landscape of a commercial public space: the shopping mall *Sunnuhlíð* in Akureyri. This landscape is in the periphery in several ways, as it is located outside the town centre and away from the more populous south-western Iceland. The data consists of photos of signs in the shopping mall. We discuss how language and place are made visible in the linguistic landscape through an analysis of which languages are used, what functions the signs and languages on them are given and, building on that, what sense of place is created by the language-use. We approach the data mainly through a qualitative discussion of illustrative examples of signs but do also present quantitative observations about the linguistic landscape in question in general. Our analysis shows that most signs use Icelandic only. Thereafter, English is the second most reoccurring language. The results show that the signs in the shopping mall are geared towards the locals, with presupposed knowledge of Icelandic. Other languages take on more specific functions. We discuss the results in the context of multilingualism in Iceland and the status of different languages in the Icelandic society.

Martina Huhtamäki
Helsingfors universitet
martina.huhtamaki@helsinki.fi

Väinö Syrjälä
Södertörns högskola
vaino.syrjala@sh.se

Veturliði Óskarsson og Þorsteinn G. Indriðason

Að snarbatna, steingleyma og dauðleiðast

Samtímaleg og söguleg athugun á
áhersluforliðum með sögnum í íslensku

1 Inngangur

Í þessari grein er fjallað um áhersluforliði (öðru nafni herðandi forliði, e. bound intensifiers) og stöðu þeirra með sögnum í íslensku, samtímalega og sögulega.¹ Áhersluforliðir líkjast um margt forskeytum en hafa fengið hlutverk sitt tiltölulega nýlega í sögu íslensks máls ef þeir eru bornir saman við eiginleg forskeyti, sem flest eiga sér eldfornan uppruna, frumnorrænan, germanskan eða jafnvel indóevrópskan (sbr. Ásgeir Blöndal Magnússon 1995 undir t.d. *and-*, *auð*, *mis-* og *ör-*). Ekki verður fjallað um áhersluorð (e. syntactic intensifiers) á borð við *geðveikt*, *ruglað* eða *sjúkt* sérstaklega, þ.e. lýsingarorð sem orðið hafa fyrir kerfisvæðingu (e. grammaticalization) og fengið herðandi (atviks)hlutverk, enda standa þau yfirleitt með lýsingarorðum, sbr. *geðveikt góður*, en geta þó einnig staðið sem lýsingarorð, sbr. *þetta er alveg geðveikt*; sjá umfjöllun hjá Westervoll (2015), Fjeld (2020) og Stratton og Sundquist (2021) um áhersluorð almennt og svo í norsku sérstaklega.

¹ Höfundar þakka ritrýnum og ritstjórum *Orðs og tungu* fyrir gagnlegar athugasemdir við fyrri gerð. Enn fremur fær Katrín Axelsdóttir þakkir fyrir yfirlestur og góðar ábendingar. Allt sem missagt kann að vera skrifast á reikning höfunda.

Töluvert hefur verið skrifað um áhersluforliði í íslensku með lýsingarorðum eins og *bálreiður* og *draugfúll*, og með nafnorðum, sbr. *dúndurfylliri* og *þrumustuð* (sjá Sigrúnu Þorgeirsdóttur 1986; Margréti Jónsdóttur 2018; Þorstein G. Indriðason 2018, 2019). Mun minna hefur verið fjallað um áhersluforliði með sögnum og gildir það ekki einungis um íslensku heldur einnig um önnur mál. Þar er um að ræða dæmi eins og *sýnd* eru í (1), þar sem ljóst er að fyrri liðurinn hefur áhersluhlutverk en ekki eiginlega merkingu.²

- (1) blóðlanga, drullutapa, svínbeygja, grútskamma, steingleyma

Hlutverk og merking fyrri liðarins er þannig annars eðlis en t.d. í sögnum eins og *blóðsjúga* 'sjúga blóð (úr skepnu)' og *steinleggja* 'leggja (götu o.þ.h.) með steinum', þar sem merkingarsamband fyrri og seinni liðarins er oftast skýrt.³

Stundum má í sögu orðanna greina ferli frá því að fyrri liðurinn hafi haft skýrt merkingarhlutverk yfir í að hann verði einungis herðandi eða áhersluberandi. Þannig vísar t.d. elsta dæmi um sögnina *svínbeygja*, sem er að finna í Snorra-Eddu, til þess þegar konungur á flóttu kastar gullpeningum til jarðar til að stöðva þá sem á eftir honum koma sem fær þá til að líkjast svínum að róta í jarðveginum, „svínbeygt hefi ek nú þann er ríkastr er með Svíum“ (Faulkes 1998:59). Nú er hin eiginlega merking löngu horfin og forliðurinn *svín-* hefur einungis áhersluhlutverk, sbr. dæmi eins og „Gömul hjón svínbeygja ræningja“ (*Morgunblaðið* 6.12.1998, *Tímarit.is*, sem er safn blaða og tímarita frá lokum 18. aldar til nútímans (hér eftir *Tím.*)), þar sem *svín-* herðir merkingu sagnarinnar *beygja*.⁴

² Öll orð sem tekin eru sem dæmi í þessari grein hafa höfundar fundið í textum, orðabókum eða á netinu. Höfundar hafa stundum valið að nota sjaldgæf orð fremur en algeng til þess að sýna fjölbreytni dæmasafnsins.

³ Sbr. dæmið „Ísteka nægir ekki að blóðsjúga 5.300 fylfullar merar, og tæma þær af vaxtarhormóninu“ (Facebook 2021). Hins vegar er hægt að nota *blóðsjúga* í óeiginlegri merkingu, t.d. „Félagið er í rúst og að halda að besta stragegían [*svo*] sé að blóðsjúga viðskiptavini Símans og VÍS til að hámarka hagnað [...]“ (Blogg 2009). Um slíka yfirfærða merkingu er yfirleitt ekki að ræða í *steinleggja*, sem að jafnaði hefur eiginlega merkingu. Þó fundust tvö dæmi um slíkt; „steinleggja þessa gaura“ (*hugi.is*, 1.6.2006) og „það er búið að steinleggja þetta upp fyrir þau“ (Twitter, 1.4.2021).

⁴ Stundum geta áhersluforliðir styrkt mismunandi merkingu sagnar, sbr. t.d. *svínbeygja* í „ökumaðurinn svínbeygði fyrir mig“ og „Það liggur í loftinu að [*nafn*] verði svínbeygð og hún muni [...] ekki framlengja bannið eftir 1. september“ (*Mammlif* 13.8.2023).

Sjálfir áhersluforliðirnir með nafnorðum, lýsingarorðum og sögnum eru oftast runnir frá nafnorðum, sbr. t.d. *þrumustuð* og *staur-blankur*, stundum frá lýsingarorðum, t.d. *blá-* og *grá-* í *blásaklaus* og *grábólvaður*, en sjaldan beint frá sagnstofnum. Þó gætu dæmi eins og *drep-* í *drepleiðinlegur* verið merki um slíkt.

Í greininni hyggjumst við leita svara við eftirfarandi rannsóknarspurningum um áhersluforliði og sagnir:

1. Hvers eðlis eru áhersluforliðir og hvernig má lýsa málfræðilegu sambandi áhersluforliða og sagna?
2. Eiga áhersluforliðir með sögnum eitthvað sameiginlegt formlega og merkingarlega?
3. Eiga sagnir með áhersluforliðum eitthvað sameiginlegt formlega og merkingarlega?
4. Er hægt að greina sögulega þróun áhersluforliða frá liðum með eiginlega merkingu?

Með hjálp gagnagrunna verður reynt að gefa góða mynd af áhersluforliðum sem geta staðið með sögnum og sambandi áhersluforliða og sagna lýst með setningarlegum formgerðum.

Einnig verður skoðað hvort annars konar áhersluforliðir séu notaðir með sögnum en með lýsingarorðum og nafnorðum. Að sama skapi verður skoðað hvers eðlis sagnirnar eru sem standa með áhersluforliðum og hvort greina megi sameiginlega þætti þar.

Síðasta rannsóknarspurningin reynir að svara því hversu gamalt fyrirbærið áhersluforliðir með sögnum er í málinu, með því að kanna þróun þess sögulega frá elstu íslensku til nútímamáls.

Efnisskipan er á þá leið að í 2. kafla er fræðileg greinargerð um áhersluforliði í íslensku og ýmsum málum og ræddir möguleikar til þess að flokka þá. Í 3. kafla verður sagt frá efniviði rannsóknarinnar, gagnagrunnum sem notaðir voru við söfnun dæma auk þess sem rætt verður um flokkun dæmanna. Í 4. kafla verður greint frá þróun áhersluforliðanna úr elstu íslensku til nútímamáls og ýmis dæmi tekin. Að auki verður fjallað um flokkun sagna með áhersluforliðum, virkni áhersluforliðanna og samband áhersluforliða, háttaravíksorða og sagna. Í 5. kafla eru helstu niðurstöður dregnar saman og þær ræddar.

2 Fræðileg úttekt um áhersluforliði

2.1 Almennt um áhersluforliði

Áhersluforliði má skoða bæði frá formlegu og merkingarlegu sjónarhorni. Formlega líkjast þeir mest sjálfstæðum orðum enda dregnir af þeim en hafa aftur á móti svipað hlutverk og hefðbundin forskeyti. Merkingarlega má segja að flestir áhersluforliðir hafi misst upphaflega merkingu og séu nú einungis notaðir til áherslu. Þannig á *aska* í *öskureiður* lítið skylt við þá ösku sem eldfjöll spúa frá sér; hér hefur merkingin veiklast og liðurinn *aska* í *öskureiður* er einungis notaður til þess að lýsa ákveðnu stigi reiðinnar. Því má segja að hægt sé að nota áhersluforliði til þess að tjá það hvað manni finnst um hluti, fyrirbæri o.s.frv. á tilfinningalegan hátt.

2.2 Tilraun til flokkunar eftir eðli áherslunnar

Flokka má áhersluorð og áhersluforliði á ýmsan hátt eftir eðli áherslunnar, þ.e. hvort áherslan styrki merkingu orðsins sem það stendur með eða dragi úr henni (sjá einkum Stratton 2020:188–189, en einnig minnst Fjeld 2020:114–116 á þessa flokkun sem hún byggir á Bolinger 1972). Í tilvitnuðum ritum er aðallega fjallað um áhersluorð en margt af því sem sagt er um þau gæti eins átt við áhersluforliðina. Um hlutverk áhersluorða segir Fjeld (2020:115) sérstaklega: „Forsterkerordene har altså en spesiell språklig funksjon. I og med at de gjerne har en svekket eller bleket leksikalsk betydning, kan de byttes ut uten at frasen de står i endrer saklig innhold eller gir ny informasjon, jf. utsagn som *det var bral det var jævlig bral det var utrolig bra.*“ Fram kemur hjá Stratton (2020) að menn hafi ekki verið einhuga þegar kemur að flokkun áhersluorða og áhersluliða. Hér er flokkun hans fylgt nokkuð nákvæmlega en hann byggir hana á Quirk o.fl. (1985). Samkvæmt Stratton (2020:188–189) má skipta áherslunni í annars vegar *magnara* (e. amplifiers) og hins vegar *dempara* (e. downtoners). Mögnurum, sem herða merkingu orðsins sem þeir standa með, má skipta í eftirfarandi undirflokkar (sjá Stratton 2020:189; þýðingar á heitum *magnara* og *dempara* og undirflokkar þeirra eru okkar höfunda):

- (2) a. hámarkara (e. maximizers): Herða merkinguna sérstaklega mikið: Kaffið var *ógeðslega* heitt
- b. stækkara (e. boosters): Eru ekki eins herðandi og hámarkarar: Kaffið var *virðilega* heitt

Á sama hátt má skipta dempurum, sem draga úr hinni herðandi merkingu, í eftirfarandi undirflokk:

- (3) a. nálgara (e. approximators): Hafa jafnandi áhrif: Ég er *næstum* viss um það
- b. sættara (e. compromisers): Draga aðeins úr herðandi merkingu: Það er *þó nokkuð* heitt
- c. smækkara (e. diminishers): Draga verulega úr herðandi merkingu: Bókin var *sæmilega* áhugaverð
- d. lágmarkara (e. minimizers): Hafa nær engin herðandi áhrif: Hann er *varla* ánægður með þetta

Áhersluforliðirnir sem eru til umfjöllunar í greininni eru að mestum hluta *magnarar*, þ.e. hámarkarar eða stækkarar. Auðvelt er að finna áhersluorð sem eru lágmarkarar, eins og í dæminu *Jón var þínu óljós í svari sínu*, en hið sama gildir ekki um *þínu*-sem áherslulið í *þínulítill* því að þar mætti túlka liðinn sem hámarkara, 'mjög lítill'. Athyglisverður er þessi munur sem virðist vera á notkun áhersluforliða annars vegar og áhersluorða hins vegar. Áhersluforliðirnir virðast mun einsleitari merkingarlega (nær einungis hámarkarar og stækkarar) en áhersluorðin sem hafa fjölbreyttari merkingarflóru, frá *ógeðslega* til *virðilega* til *næstum* til *þó nokkuð* til *sæmilega* til *varla*.

2.3 Eru áhersluforliðir kerfisvæddir?

Eins og fram kom í 2.1 má skoða áhersluforliði í íslensku bæði frá formlegu og merkingarlegu sjónarhorni (efni þessa undirkafla byggist að nokkru leyti á Þorsteini G. Indriðasyni 2019:48–55). Hin formlega spurning snýst um stöðu áhersluforliðanna innan orðmyndunarkerfisins: Eru þetta forskeyti eða sjálfstæð orð eða einhvers konar millstig milli forskeyta og sjálfstæðra orða? Hér er hallast að hinu síðastnefnda, að áhersluforliðir séu millstig á milli sjálfstæðra orða og forskeyta. Liðirnir líta út eins og sjálfstæð orð en hafa annað

hlutverk en þau. Áhersluforliðirnir eru oft settir í flokk svokallaðra *forskeytislíkja* (e. prefixoids) sem eru einhvers konar millstig milli orða og forskeyta þar sem yfirleitt er gert ráð fyrir að forliðirnir hafi verið kerfisvæddir (e. grammaticalized) frá sjálfstæðum orðum (sjá t.d. Stevens 2005; Ascoop og Leuschner 2006; Goethem 2008; Meibauer 2013).

Við kerfisvæðingu er einkum litið til þriggja atriða, þ.e. merkingarrýrnunar (e. semantic bleaching), formrýrnunar (e. morphological reduction) og hljóðröskunar (e. phonetic erosion), sbr. t.d. Matisoff (1999) og Heine og Kuteva (2002). Svo virðist sem áhersluforliðir uppfylli vel fyrsta atriðið fyrir kerfisvæðingu. Þeir eru til við hliðina á samsvarandi sjálfstæðu orði eins og áður var nefnt en hafa orðið fyrir merkingarrýrnun og fela í sér áhersluauka, sbr. *Töflu 1*, sjá Þorstein G. Indriðason (2019:43). Stundum er munur eiginlegrar merkingar og kerfisvæddrar sáralítill, sbr. *sauðheimskur* og *nautheimskur* þar sem túlka má forliðina bæði í eiginlegri merkingu sem 'heimskur eins og sauður/naut' (sem líkingamál) og í kerfisvæddu hlutverki, 'mjög heimskur'. Dæmi á borð við þessi má einnig skoða með líkingar (myndmál) í huga en rýmisins vegna verður það ekki gert hér.

Í *Töflu 1* er þessi munur eiginlegrar merkingar og kerfisvæddrar merkingar mjög mikill.

<i>Eiginleg merking</i>	eitur-efni	bál-köstur	blóð-rannsókn
<i>Áherslumerking</i>	eitur-ruglaður	bál-reiður	blóð-latur

Tafla 1: Munur á fyrri liðum með eiginlega merkingu og fyrri liðum með áherslumerkingu.

Erfiðara er að finna óyggjandi nýleg dæmi um formrýrnun í áhersluforliðum samfara kerfisvæðingunni en slík dæmi má finna sögulega, sbr. þróun sjálfstæða orðsins **wandija* 'að snúa mót einhverju' yfir í viðskeytið *-indi* (sjá Iversen 1973:163). Hins vegar má segja að ekki sé óeðlilegt að liðir sem kerfisvæðast haldi formi sínu þótt merkingarlegt innihald rýrni. Formrýrnun gerist á lengri tíma að því er virðist. Hljóðraskanir eru heldur ekki augsýnilegar við kerfisvæðinguna. Eina breytingin sem kemur til greina er yfirsneiðleg (e. suprasegmental), þ.e. að við kerfisvæðinguna hefur orðið meira flökt á áherslunni, sem getur flust frá forliðnum yfir á grunnorðið þegar áhersluforliðir eiga í hlut, sbr. muninn á *öskufall* með aðaláherslu á fyrri lið og *öskureiður* þar sem hægt er að hafa aðaláherslu annaðhvort á fyrri lið eða seinni.

Stærsta breytingin í áhersluforliðum í íslensku er þá merkingar-rýrnunin, sbr. *öskufall* og *öskureiður* hér að framan, en þessi rýrnun getur þó verið missterk eftir áhersluforliðum. Ef við hins vegar skoðum nánar tengsl áhersluforliða og forskeytislíkja, sem minnst var á hér fyrr, þá koma í ljós a.m.k. eftirfarandi líkindi: Áhersluforliðir eru til samhliða sjálfstæða orðinu eins og áður hefur verið nefnt, og þeir hafa aðra merkingu en sjálfstæða orðið. Að auki geta áhersluforliðir tengst orðum af öðrum orðflokkum, en sjálfstæða orðið og liðirnir eru notaðir á kerfisbundinn hátt til áherslu (sjá Stevens 2005:73 og Ascoop og Leuschner 2006:245–256). Varðandi næstíðasta atriðið um orðflokkana þá getur *eitur* sem sjálfstætt orð sjaldnast tengst lýsingarorðum. Þetta er þó ekki algilt því að til eru samsetningar með öðrum sjálfstæðum orðum eins og *aska*. Þar er orðið notað í eiginlegri merkingu með lýsingarorði, sbr. *öskugrár* og *öskufrír*.

2.4 Áhersluforliðir með lýsingarorðum og nafnorðum í íslensku

Áhersluforliðir í íslensku eru algengir með lýsingarorðum, sbr. dæmi eins og í (4):

- (4) bál-reiður, stál-heppinn, draug-fúll

Í þessum dæmum er auðveldlega hægt að skipta áhersluforliðnum út fyrir atviksorðið *mjög*, þ.e. *bálreiður* → *mjög reiður*, *stálheppinn* → *mjög heppinn* og *draugfúll* → *mjög fúll*.

Áhersluforliðir geta einnig staðið með nafnorðum, sbr. (5):

- (5) dúndur-fyllerí, þrumu-stuð, risa-planta

Atviksorð standa venjulega ekki næst á undan nafnorðum í setningarliðum og hér er því ekki mögulegt að skipta út áhersluforlið fyrir atviksorð eingöngu, sbr. **mjög fyllirí* eða **ákaflega stuð*, heldur verður lýsingarorð að fylgja með að auki, sbr. *mjög mikið fyllirí*, eða þá að einungis lýsingarorð sé notað með nafnorðinu, *mikið fyllirí*.

Þorsteinn G. Indriðason (2018, 2019) fjallaði um tæplega fimmtíu áhersluforliði í íslensku með lýsingarorðum, flokkaði þá og gerði grein fyrir þeim formlega, með tilliti til þess hvort þeir kæmu fyrir í eignarfalli eða sem stofn. Að auki fylgdi merkingarleg greining. Í *Töflu 2* eru sýndir

áhersluforliðir sem eru stofnar (sumir tvíkvæðir) með lýsingarorðum með dæmum (sbr. Þorstein G. Indriðason 2019:46):

band-vitlaus	draug-fullur	graut-fúll	hund-fúll	skít-þreyttur
bál-reiður	drep-leiðinlegur	grá-bölvaður	keng-ruglaður	snar-óður
blá-saklaus	dúndur-góður	grjót-timbraður	kol-geggjaður	staur-blankur
blek-fullur	eitur-ruglaður	grút-spældur	ríg-montinn	stál-heppinn
blóð-latur	fjall-myndarlegur	hand-ónýtur	rok-dýr	stein-hissa
blý-þungur	fok-reiður	hrút-leiðinlegur	sauð-heimskur	svín-drukkinn
dauð-leiður	gler-þunnur	hræ-ódýr	silki-mjúkur	

Tafla 2: Áhersluforliðir sem eru stofnar með lýsingarorðum.

Í Töflu 3 eru svo sýndir áhersluforliðir í eignarfalli með lýsingarorðum og dæmi (sbr. Þorstein G. Indriðason 2019:45):

arfa-vitlaus	drullu-pirraður	hörku-spennandi	sultu-slakur	þrusu-fínn
auga-fullur	fanta-góður ⁵	pöddu-fullur	víðáttu-drukkinn	ösku-reiður
dauða-drukkinn	gufu-ruglaður	snældu-bilaður	þrumu-góður	

Tafla 3: Áhersluforliðir í eignarfalli með lýsingarorðum.⁵

Gott er að hafa þessi einkenni í huga þegar fjallað verður um áhersluforliði með sögnum síðar í greininni, bæði hvað varðar byggingu (þ.e. stofn eða eignarfall) og merkingarlegt samband liðanna við sagnir.

2.5 Um áhersluforliði í skyldum málum

Töluvert hefur verið fjallað um áhersluforliði og áhersluorð í skyldum málum eins og norsku (Skommer 1993; Westervoll 2015; Mjelde 2018;

⁵ Ritýrnir nefnir að hér geti einnig verið um að ræða forskeyti dregið af e. *fantastic*, þ. *fantastisch* o.þ.h.

Fjeld 2020; Stratton og Sundquist 2021, 2022), færeysku (Petersen 2018) og sænsku (Ascoop og Leuschner 2006). Einnig hefur verið fjallað um áhersluforlíði í þýsku og hollensku sérstaklega (Meibauer 2013; Battefeld o.fl. 2018) og í germönskum málum almennt (Norde og Goethem 2018).

Í norsku eru til staðar svipaðar tegundir áhersluforlíða og í íslensku (sjá t.d. Mjelde 2018). Forlíðirnir geta staðið með nafnorðum eins og í (6), lýsingarorðum eins og í (7) og sögnum eins og í (8):

- (6) *dritt-sommer* 'mjög lélegt sumar', *kanon-debatt* 'hörkufín umræða', *konge-følelse* '(ansi hreint) frábær tilfinning'
- (7) *døds-gøy* 'mjög skemmtilegt', *knall-god* 'mjög góður', *kjempe-snill* 'mjög hlýr, góðhjartaður'
- (8) *spreng-lese* 'lesa í hvelli', *storm-springe* 'hlaupa sem eldibrandur', *stup-lande* 'lenda á harkalegan hátt', *blod-jobbe* 'vinna rosalega mikið', *drømme-åpne* 'byrja gríðarvel (í fótbolta)'

Petersen (2018:25) tilgreinir einungis lýsingarorð með áhersluforlíðum í færeysku, en getur þar margra líða og í (9) eru sumir þeirra nefndir:

- (9) *botn-frekur* 'mjög frekur', *deyða-stillur* 'mjög hljóður', *grót-hardur* 'mjög harður', *kjokk-fullur* 'yfirfullur' (t.d. poki af vörum), *kola-svartur* 'mjög svartur', *skít-lekkur* 'mjög fallegur', *steyr-blindur* 'algerlega blindur' og *svína-heldigur* 'mjög heppinn'

Í sænsku tilgreinir Lundbladh (2002) mest áhersluforlíði með lýsingarorðum eins og í (10):

- (10) *bomb-säker* 'handviss', *dunder-fin* 'mjög finn', *elva-förbannad* 'bálreiður', *grund-hederlig* 'strangheiðarlegur', *rosen-rasende* 'bálillur', *skit-full* 'gríðarlega drukkinn', *språng-galen* 'algerlega galinn'

Meibauer (2013) rannsakar aðallega formgerðir af tegundinni $N + N$ (nafnorð + nafnorð), en ræðir minna um formgerðir eins og $N + A$ (nafnorð + lýsingarorð). Þó nefnir hann nokkur dæmi (Meibauer 2013:24–25) sem tíunduð eru í (11):

- (11) *arsch-kalt* (rasskalt) ‘mjög kalt’, *drecks-schwül* (skítarakt) ‘hrikalega rakt’, *grotten-schlecht* (hellislélegt) ‘mjög lélegt’, *hunds-gemein* (hundillgjarn) ‘mjög illgjarn’, *schrott-dumm* (hægðaheimskur) ‘mjög heimskur’, *schweine-teuer* (svíndýrt) ‘mjög dýrt’

Battefeld o.fl. (2018) bera saman áhersluforliði í þýsku, sænsku og hollensku, og þá einkum með nafnorðum, en nefna þó einnig formgerðir með lýsingarorðum (2018:247) og eru dæmi úr hollensku sýnd í (12):

- (12) *reuze-benieuwd* ‘risaforvitinn’, *reuze-blij* ‘risahamingjusamur’, *kankers-tom* (sjúkdómstómur) ‘mjög heimskur’, *kankers-vet* (sjúkdómsfeitur) ‘mjög afslappaður’, *kut-goed* (skítvænn) ‘mjög vænn (maður)’

Athyglisvert er við þennan samanburð að einungis í umfjöllun um norsku er minnst á áhersluforliði með sögnum en oftast talað um áhersluforliði með nafnorðum og lýsingarorðum. Í flestum þessara skrifa er litið svo á að áhersluforliðir séu kerfisvædd afbrigði samsvarandi orða þar sem kerfisvæðingin felur í sér að eiginleg merking liðarins sé að mestu horfin. Liðurinn hefur þess í stað fengið málfræðilegt hlutverk, þ.e. að leggja sérstaka áherslu á merkingu orðsins sem liðurinn stendur með. Meibauer (2013:28–29) er þó þeirrar skoðunar að merking áhersluforliðarins sé afleiðing merkingarvíkkunar sjálfstæða orðsins en ekki tilkomin vegna kerfisvæðingar.

3 Efniviður rannsóknarinnar

3.1 Dæmasöfnunin

Eins og áður var nefnt hefur lítið verið skrifað um áhersluforliði með sögnum í íslensku. Í grein Þorsteins G. Indriðasonar (2019) um áhersluforliði með lýsingarorðum er myndun sagna með slíkum forliðum nefnd og gefin nokkur dæmi (2019:62). Hjá Sigrúnu Þorgeirsdóttur (1986) eru nefnd dæmi um áhersluforliði með sögnum og yfirlit um notkun áhersluforliða með nafnorðum, lýsingarorðum og sögnum má nálgast þar í viðauka. Hér var farin sú leið að kanna nánar í hvaða mæli áhersluforliðir sem standa með lýsingarorðum og nafnorðum, sem nefndir eru í þessum skrifum, gætu einnig

staðið með sögnum, auk annarra forlíða sem komu í ljós við vinnslu greinarinnar.

Dæma var leitað á Tím.; í nýjustu útgáfu af *Risamálheildinni* (Rmh.), sem er mörkuð málheild með um 2.429 milljónir lesmálsorða, að langmestu leyti úr máli síðustu áratuga (Starkaður Barkarson, Steinþór Steingrímsson og Hildur Hafsteinsdóttir 2022:2373); og á netinu með leitarvélinni *Google.com*. Skoðaðir voru 38 áhersluforlíðir og voru þeir, eins og áður sagði, valdir með hliðsjón af áhersluforlíðunum í 2.4. Þeir eru sýndir hér í *Töflu 4*.

bál-	bráð-	fok-	haug(a)-	keng-	sár-	snar-	tröll-
blá-	dauð-	gler-	há-	kol-	skít-	sót-	þræl-
blóð-	draug-	grjót-	hel-	ramm-	skíta-	stál-	þver-
blý-	drepp-	grút-	hrút-	ríg-	smekk-	stein-	
botn-	drullu-	harð-	hund-	rok-	smell-	svín-	

Tafla 4: 38 áhersluforlíðir sem geta staðið með sögnum í íslensku nútímamáli.

Athyglisvert er, og skal bent á það strax, að flestir liðirnir með sögnum eru einsatkvæðisliðir, allir nema *drullu-*, *hauga-* og *skíta-*, en mun fleiri tvíkvæðir liðir (oftast rót + eignarfallsending) gátu staðið með lýsingarorðum (sjá Þorstein G. Indriðason 2019:45). Líkleg skýring á þessu gæti verið sú að í samsettum nafnorðum og lýsingarorðum má finna fyrri liði í eignarfalli, en síður í samsettum sögnum.

Þessir 38 forlíðir eiga að okkar mati að geta gefið góða mynd af því sem um ræðir, en áhersla skal lögð á að alls ekki er um að ræða tæmandi yfirlit.⁶ Þess skal getið að fjórir forlíðir, *nauð-*, *stór-*, *þraut* og *þrá-*, voru leitaðir uppi en ákveðið var að nýta þá ekki í þessari rannsókn. Forlíðirnir *nauð-*, *þraut-* og *þrá-* eru á sinn hátt sérstakir því að þeir bera allir sterka merkingu sem virðist fylgja þeim betur en mörgum öðrum forlíðum sem fá áhersluhlutverk og missa við það eiginlega merkingu sína (sbr. t.d. *bál-* í *bálreiðast*, *grjót-* í *grjótþegja* o.s.frv.). Í sögnum með *nauð-* virðist skýr vísun í hugtökin *nauð*, *neyð* vera ráðandi allt frá fornu máli þó að dæmi séu til um áhersluhlutverk frá síðari öldum, t.d. í *nauðlesa* 'lesa til hlítar', *nauðraka* 'raka allt hár af höfði' og *nauðþekkja* 'þekkja mjög vel'. Þessi forlíður kemur

⁶ Við lok greinarskrifa komu á daginn m.a. sagnirnar *bandbrjálást*, *dúndurvirka* o.fl. með *dúndur-*, *kýrnegla* um sjónvarpsseríu sem hefði auðveldlega átt að fá sérlega góða dóma eða einkunn, þ.e. „negla“ slíka einkunn, og *steintaka* í sambandi við laxveiði, þegar laxinn stekkur á fluguna.

fyrir í áhersluhlutverki með lýsingarorðum í fornu máli, *nauðljótr* ‘mjög ljótur’, og er ljóst að nánari athugunar er þörf. Okkur virðist einnig að forliðurinn *þraut-* sé fremur notaður í eiginlegri merkingu en áherslumerkingu; þ.e. merkingin virðist yfirleitt lúta að því að eitthvað sé gert til þrautar/loka, einhverju sé haldið áfram þar til það tekst, þar til allt þrýtur o.s.frv. Forliðurinn *þrá-* ber í sér sterka endurtekningamerkingu sem virðist fylgja honum frá elsta máli til nútímans og vera meginmerking og hlutverk liðarins, fremur en að hann hafi fengið almennt áhersluhlutverk; t.d. virðist ómögulegt að nota (eða búa til) sagnir á borð við **þráskemmta*, **þráseljast*, **þrásigra* án þess að tengja þær við endurtekningu, að eitthvað sé gert sí og æ. Þetta eru eigi að síður mjög áhugaverðir forliðir og þarf að skoða þá sérstaklega. Loks er forliðurinn *stór-* í sjálfum sér alltaf herðandi og okkur taldist að erfitt yrði að greina á milli sagna sem hafa þann forlið í eiginlegri merkingu og í hreinu áhersluhlutverki.

Rannsóknin spannar allt frá elsta máli til nútímamáls og í framhaldi af ofangreindri leit í nútímamáli, sem leiddi af sér forliðina sem raktir eru í *Töflu 4*, var leitað að sömu liðum í eldra máli til þess að fá hugmynd um líklegan aldur og virkni (e. productivity) þeirra sem áhersluforliða. Hugtakið virkni er í þessu sambandi notað yfir fjölda ólíkra sagna (grunnorða) sem standa með hverjum áhersluforlið, sjá nánar 4.3.2. Var þar fyrst og fremst stuðst við netútgáfu norrænu forn málsorðabókarinnar, *Ordbog over det norrøne prosasprog* (ONP), auk þess sem stöku sinnum var leitað í *An Icelandic-English Dictionary* (Cleasby og Vigfússon 1957) og *Ordbog over det gamle norske Sprog* (Fritzner 1886–1896). Safn ONP tekur til orða í óbundnu máli fram til 1540 en orð úr skáldamáli hafa einnig verið skráð þar sem viðbótarflettur án eiginlegrar orðtöku og eru án orðabókarupplýsinga. Flest þeirra má finna í *Lexicon poeticum* (1931), orðabók um fornan kveðskap, og var reynt að nýta það rit til að dæma um slík orð sem komu fram í ONP. Í mörgum tilfellum er þó erfitt að greina eiginlega merkingu í líkingamáli og kenningum kveðskaparins. Enn fremur var dæma í yngra máli leitað í *Ritmálssafni Orðabókar Háskólans* (ROH) sem nær frá miðri 16. öld fram til seinni hluta 20. aldar, og var þar einkum hugað að elstu skráðu dæmum um orð með þessum forliðum. Þess skal getið að allmörg orð úr heimildum eftir 1540 koma upp við leit á vefsíðu ONP en þau eru í flestum tilfellum tilfærð einungis sem uppflattimynd, án orðabókarupplýsinga. Var reynt að leita þeirra í ROH. Við öflun dæma úr nútímamálinu var stuðst við Rmh. og Tím.

3.2 Flokkun dæma og aðferð

Eins og kemur fram í rannsóknarspurningunum í 1. kafla er ætlunin að skoða að minnsta kosti tvennt þegar kemur að áhersluforliðum og sögnum. Í fyrsta lagi að kanna að hve miklu leyti áhersluforliðirnir sem til eru í nútímamáli komi fyrir í eldra máli og séu notaðir þar sem áhersluforliðir og í öðru lagi að kortleggja hvers konar sagnir standi með þeim. Sagnirnar voru flokkaðar í eftirfarandi fjóra flokka:

- (13) a. Miðmyndarsagnir, t.d. *leiðast, reiðast, skammast*
 b. Áhrifssagnir, t.d. *ala, drepa, elta*
 c. Áhrifslausar sagnir, t.d. *roðna, syfja, þegja*
 d. Blandaðar sagnir (þ.e. bæði áhrifs- og áhrifslausar), t.d. *hækka, ljúga, sleppa*

Þessi aðferð, að flokka sagnirnar eftir málfræðilegu hlutverki þeirra, er notuð til þess að kanna hvort áhersluforliðir standi frekar með einum flokki en öðrum. Einnig er ætlunin að kanna hvort áhersluforliðir með sögnum eigi einhverja þætti sameiginlega og þá sömuleiðis hvort sagnirnar sem standa með áhersluforliðunum eigi einhverja þætti sameiginlega. Í síðari köflum verða birtar ýmsar töflur um niðurstöður leitarinnar.

4 Sögulegt yfirlit um áhersluforliði með sögnum

Í þessum kafla verður greint frá sögulegri þróun áhersluforliðanna í *Töflu 4* með sögnum frá elsta máli til nútímans. Í 4.1 verður hugað að stöðu mála í íslensku fram til um 1540, í 4.2 er greint frá áhersluforliðum með sögnum í ROH (frá 1540) og í 4.3 er fjallað nánar um áhersluforliði í nútímamálinu.

Við umræður um sögulega þróun verður að hafa í huga að þeir textar sem varðveist hafa gefa takmarkaða mynd af tungumálinu. Textamagn hveirrar aldar er mismikið og eðlisólíkt. Efniviðurinn er ekki mikill fyrir forna málið né á 16., 17. og 18. öld en eykst þó smám saman, einkum á 19. og 20. öld. Þannig eru t.d. textar frá 16. öld ekki aðeins miklu færri en t.d. þeir frá 19. öld heldur eru þeir fyrrnefndu langflestir af kristilegum toga. Og textar frá 19. öld eru ekki aðeins miklu fleiri heldur mun fjölbreyttari; sjá yfirlit um textategundir í

ROH og fjölda þeirra á hverri öld hjá Ástu Svavarsdóttur o.fl. (1993:3); sbr. einnig grein Margrétar Jónsdóttur, Veturliða Óskarssonar og Þorsteins G. Indriðasonar í þessu hefti *Orðs og tungu*, bls. 104. Að auki má benda á að áhersluforliðir eru að öllum líkindum algengari í talmáli en ritmáli og því getum við ekki búist við að í ljós komi jafn margir áhersluforliðir í fyrirbyggjandi textum og í talmáli þess tíma, hefðum við haft aðgang að því. Hafa ber í huga að orðtekin dæmi fyrir orðabók þarf að túlka varlega í sambandi við tíðni, virkni og dæmafjölda. Einkum er varasamt að álykta um tíðni orða og verður það ekki gert hér. Hins vegar teljum við leyfilegt að draga (varfærnislegar) ályktanir um virkni innan tímabila og frá tíma elsta dæmis fram til nútímans.

4.1 Íslenskt mál að fornu, fram til um 1540

Leitað var í safni ONP að orðliðunum 38 sem sýndir eru í *Töflu 4* og með vissu koma fyrir sem áhersluforliðir með sögnum í nútímamáli og kannað hvort þeir kæmu einnig fyrir í sama hlutverki í eldra máli. Jafnframt var skoðuð staða þessara orðliða með orðum úr öðrum orðfloknum í eldra máli til þess að fá nánari yfirsýn yfir virkni þeirra sem áhersluforliða. Merking sem gefin er með dæmum er byggð á ONP, fornmálsorðabók Fritzners, *Lexicon poeticum* og *Íslenskri orðabók* (2002). Dæmi um þær sagnir sem koma fyrir í fornu máli eru öll í persónuhætti, nafnhætti eða sagnbót.

4.1.1 Áhersluforliðir með sögnum

Leitin leiddi í ljós að sumir liðirnir geta í fornu máli staðið í eiginlegri eða nokkurn veginn eiginlegri merkingu með sögn, t.d. *harðyrða* 'fara hörðum orðum um', *háferma* 'hlaða farmi hátt (um skip)', *helslá* 'drepa' (dregið af *slá í hel*, e.t.v. undir erlendum áhrifum, sjá Veturliða Óskarsson 2015:75), *snarbrýna* 'brýna (öxi) svo vel bíti', *steinsetja* 'skreyta skartgrip með steinum', *þverfeta* 'ganga skref fyrir skref'. Á hinn bóginn reyndist örðugt að finna dæmi um notkun forliðanna í hreinu áhersluhlutverki, 'mjög, mikið, algerlega' o.s.frv., þar sem um væri að ræða skýra herðingu eða aukningu á grunnmerkingu sagnarinnar. Næst því kemur e.t.v. *þver*- í sögninni *þverneita*. Lýsingarorðið *þver(r)* merkir m.a. 'andstæður' o.þ.h. (Ásgeir Blöndal Magnússon 1995) sem í ýmsu samhengi er augljóslega herðandi. Líklegt er þó að þessi fátíða sögn í fornu máli, *þverneita*, sé dregin af orðalaginu *neita*

þverliga sem er algengt í fornum textum, og að *þver-* beri hér að skoða sem eins konar styttingu á atviksorðinu *þverliga* sem sjálfst ber hina herðandi merkingu.

Nokkrar fleiri sagnir hefjast á *þver-* og þrjár þeirra er rétt að ræða nánar því að vel er hugsanlegt að þar sé á ferð notkun eða hlutverk sem á sinn hátt hefur stuðlað að því að styrkja áhersluhlutverkið sem *þver-* hefur í yngra máli. Sögnin *þvertaka* kemur fyrir í merkingunni 'harðbanna' m.a. í Snorra-Eddu (Faulkes 2005:29). *Þver-* herðir hér þó augljóslega ekki merkingu sagnarinnar *taka* heldur liggur vafalaust að baki orðalag eins og „taka (e-u) þvert“, „setja/kveða þvert nei fyrir“ o.fl. (sjá ONP undir *þverr*) í merkingunni 'banna, neita' o.þ.h. Sögnin *þverknýta* 'þverneita' kemur m.a. fyrir í Sturlunga sögu. Ekki heldur hér herðir *þver-* merkingu sagnarinnar og sennilegt er reyndar að orðið í heild sé dregið af nafnorði ef rétt er, eins og ýjað er að í orðabók Cleasby og Vigfússon, að frummerkingin sé að hnýta tiltekna tegund af hnút („to knit a cross knot, to deny flatly“, 1957:752). Þá má nefna sögnina *þversýna* sem eitt dæmi er um í bók um lækningar og fleira og er þar notuð um það að Óðinn og Þór efli eða hafi sterk og afdrifarík áhrif á teningakast. Merkingin er óviss en giskað hefur verið á að hún sé þýðing eða túlkun á latnesku sögninni *transfiguro* (Waggoner 2011:81) og kann að vera að *þver-* sé þar frekar í merkingunni 'þversum, yfir' en í áhersluhlutverki. Í þulu frá því um 1500 (sjá dæmi í ROH) kemur sögnin *þversynja* fyrir í sömu merkingu og kann að vera að þar sé um að ræða samslátt við fyrri sögnina. (*Þversynja* í þeirri merkingu sem sögnin hefur í nútímamáli, 'synja þverlega', kemur fyrst fyrir á 19. öld.)

Þessar sagnir með *þver-* eru ræddar hér til þess að beina athyglinni að því að þó að forlíðirnir 38, sem skoðaðir voru í þessari rannsókn, virðist lítt eða ekki hafa haft áhersluhlutverk með sögnum í fornu máli þá eru eigi að síður til ýmsar sagnir sem bera ofangreinda forlíði. Notkun orðliða eins og *þver-* í *þverknýta*, *þverkurfa* 'deila húsi í tvennt, þversum', o.fl., þar sem forlíðurinn hefur nokkuð augljósa eiginlega merkingu, kann ásamt öðru að hafa stuðlað að því að smám saman varð unnt að nota hann til áherslu fremur en í eiginlegri merkingu (eða auk hennar), þ.e. hann kerfisvæddist og fékk hlutverkið [+áhersla]. Hið sama hefur einhvern tíma í sögu íslensks máls augljóslega átt sér stað um hina forlíðina; auk þess að geta áfram nýst og staðið í eiginlegri merkingu hafa þeir allir gengist undir kerfisvæðingu á einhverju stigi tungunnar.

4.1.2 Notkun áhersluforliðanna með lýsingarorðum

Við leit í ONP komu í ljós dæmi um að allmargir forliðanna hafi í eldra máli getað staðið í áhersluhlutverki með orðum úr öðrum orðflokkum en sögnum, einkum með lýsingarorðum:

- (14) *bláfastr* 'alveg fastur', *blóðreiðr* 'mjög reiður', *dauð(a)-drukkinn* 'mjög drukkinn', *fokreiðr* 'mjög reiður', *hunddjarfr* 'mjög djarfur', *hundforn* 'mjög forn', *hundmargr* 'óteljandi', *hundvillr* 'með öllu týndur', *hundvóiss* 'mjög vitur' (um jötna), *sárvittr* 'mjög vitur', *steinblindr* 'alveg blindur', *steindauðr* 'alveg dauður',⁷ *steinóðr* 'mjög harður' (um veður)

Nær engir þessara forliða geta staðið með sögnum í fornu máli en dæmi eru til um notkun allra þeirra með sögnum í nútímamáli, sem og með lýsingarorðum. Þetta er áhugavert og bendir til þess að hlutverksvíkkun umræddra forliða, úr því að bera eiginlega merkingu yfir í að geta einnig staðið sem áhersluliðir með herðandi hlutverk, hafi líklega hafist með lýsingarorðum. Hlutverk lýsingarorða er einmitt að skýra og lýsa og þau taka þar auðveldlega með sér nánari áhersluorð eða -liði, *magnara* eða *dempara*, en slíkt á síður við um sagnir. Vissulega eru þó forskeyttar eða forliðaðar sagnir ekki sérlega algengar miðað við forliðuð lýsingarorð þegar sagan er skoðuð og er rétt að hafa það í huga þegar sagnir og lýsingarorð eru borin saman.

4.2 Áhersluforliðir með sögnum í Ritmálssafninu (frá 1540)

Til þess að fá mynd af því hvernig notkun forliðanna sem áhersluliða þróaðist (eða e.t.v. hófst fyrir alvöru) var leitað dæma í ROH um sagnir með þeim 38 liðum sem hér eru til umfjöllunar. Sumar þær sagnir sem í ljós komu eru án textasamhengis í rafrænu skránni því að slíkt samhengi hefur enn ekki verið skráð við mörg orð sem einungis eitt dæmi er um (sbr. ROH, skýringar og leiðbeiningar). Er þá stundum ekki fullljóst hvort forliður er í áhersluhlutverki eða

⁷ Eða 'dauður eins og steinn', sem væri þá líkingamál fremur en að *stein-* væri hér áhersluforliður. E.t.v. mætti hugsa sér að túlka mætti *dauð(a)drukkinn* sem líkingu þó að tengslin virðist ekki eins sterk og í *steindauður*.

með eiginlega merkingu. Stundum tókst þó að finna orðin í blöðum eða tímaritum á Tím. og í nokkrum tilfellum var dæmum flett upp sérstaklega í heimildarritum ROH. Við teljum því að hugsanlega rangmetin orð séu fá og hafi lítil áhrif á mat á fjölda sagna með forliðina í áhersluhlutverki eða aldur forliðanna í slíku hlutverki. Gengið er út frá því að sagnflettur án textasamhengis í ROH byggji á ótvíræðum dæmum um sagnmynd, þ.e. beygingarmynd í persónuhætti, nafnhætti eða sagnbót.⁸

Í því sem hér fer á eftir er merking stundum tiltekin, einkum ef um er að ræða fátíð orð eða tvíræðni; rýmisins vegna er þó reynt að halda slíkum upplýsingum innan hæfilegra marka.

Dæmi fundust um sagnir með 32 forliðum af þeim 38 sem leitað var að, þ.e. *bál-, blá-, blóð-, blý-, botn-, bráð-, dauð-, drep-, fok-, gler-, grút-, harð-, hauga-, há-, hel-, hrút-, hund-, kol-, ramm-, ríg-, rok-, sár-, skít-, snar-, sót-, stein-, svín-, tröll-, þræl-* og *þver-* og e.t.v. um *keng-* og *smell-*. Ekki fundust dæmi um þrjá forliði notaða í áhersluhlutverki, *draug-, grjót-, stál-*, og engin dæmi eru skráð í ROH um sagnir með öðrum þremur, *drullu-, skíta-* og *smekk-*.

Þessi listi var notaður annars vegar til að huga að elstu dæmum um að forliður virðist koma fyrir í nokkurn veginn öruggu áhersluhlutverki. Hins vegar var reynt að meta hver virkni forliðanna var og hvernig hún þróaðist næstu aldir. Markmiðið var að koma auga á vísbendingar um virkni liðanna sem kerfisvæddra áhersluliða og um líklegan eða nálægan upprunatíma slíkrar virkni. Útilokað er að gera grein fyrir öllum þeim orðum sem safnað var og verður hér í framhaldinu reynt að gefa í stórum dráttum mynd af því sem nokkuð örugglega má lesa út úr því sem safnað var.

4.2.1 Forliðir sem fyrst koma fyrir á 16. og 17. öld í áhersluhlutverki

Frá 16. öld fundust fáein dæmi um notkun tveggja eða þriggja forliða í sennilegu áhersluhlutverki, *harð-* í *harðþjaka* 'þjaka harðlega, misþyrma', *ramm-* í *rammblinda* 'blinda fullkomlega' (um það að reiðin blindi hjartað) og e.t.v. *þverneita* 'neita þverlega, synja', sem nefnt var hér að framan.

⁸ Kristín Bjarnadóttir (2005:95) nefnir það að fyrir komi að sagnflettur í ROH séu byggðar á dæmum um lýsingarhátt þátíðar eingöngu, eða a.m.k. án dæma um sögnina í germynd. Ekki hefur gefist tækifæri til að sannreyna hvort slíkt á við um einhverjar þeirra sagna sem hér voru leitaðar uppi.

Frá 17. öld fundust fáein dæmi um fjóra nýja forliði, *há-*, *sár-*, *snar-* og *svín-* í líklegu áhersluhlutverki með sögnum, þar á meðal *háblessa* ‘blessa sterklega’; *sárangrast* ‘sáriðrast, iðrast mjög’ og nokkrar aðrar sagnir með *sár-*; *snarstingast* ‘detta harkalega (um hest)’; *svínrífast* ‘rífast harkalega’.

Sem sjá má er aðeins um að ræða sex eða sjö forliði á fyrstu tveimur öldunum, *harð-*, *há-*, *ramm-*, *sár-*, *snar-*, *svín-* og e.t.v. *þver-*, svo að ríflega 80% þeirra áhersluforliða sem lagt var upp með koma alls ekki fyrir sem slíkir með sögnum frá 16. og 17. öld í ROH, en eins og áður hefur verið bent á í inngangi að þessum kafla þá er efniviðurinn mismikill eftir tímabilum.⁹ Sem fyrr segir geta allir þessir liðir nema *ramm-* og *sár-* staðið sem forliðir sagna í eldra máli (fyrir 1540) en enginn þeirra þó í áhersluhlutverki, að svo miklu leyti sem unnt er að sjá af tiltækum gögnum.

Ýmsar sagnir er að finna með þessum forliðum í sennilegu áhersluhlutverki á 18., 19. og 20. öld. Sagnir með *harð-* og *há-* eru einkum frá 19. og 20. öld en *harð-* er einnig nokkuð algengur forliður sagna á 18. öld. Sagnir með *sár-* eru einkum frá 19. öld en einnig frá 18. og 20. öld. Með *ramm-* eru nokkrar sagnir frá hvorri öld, 19. og 20. öld; með *svín-* þrjár frá 19. öld og ein frá 20. öld. Með *þver-* eru nokkrar sagnir frá 18. öld og margar frá 19. og 20. öld. Athyglisvert er að sagnir með *snar-* koma varla fyrir á ný fyrir en á 20. öld þegar sagnir með þeim lið verða einkar margar, tæpar 40 talsins, en frá 18. öld aðeins ein og fjórar frá þeirri 19.

Stundum er e.t.v. frekar um að ræða myndræna merkingu í þessum samsetningum. Til dæmis getur verið að *svínrífast* (17ms)¹⁰ merki einfaldlega ‘rífast eins og svín’, „Aldrei voru þau saman sáttt / þau svínrífast um hverja nátt“ (í kvæði eftir Stefán Ólafsson 1885:216; í sumum handritum sama kvæðis er ýmist notuð sögnin *sírífast* eða *svívirðast*); og að í sögnum með *sár-* sé vísunin sterk í líkamlegan eða andlegan sársauka. Enn fremur er merking allra liðanna nema *sár-* og *svín-* í sjálfri sér herðandi, aukandi eða stækkandi (*harð-*, *há-*, *ramm-*, *snar-*) eða vísar til e.k. andstæðu (*þver-*). Að minnsta kosti virðist svo

⁹ Nokkrir liðir til viðbótar, sem síðar fengu áhersluhlutverk auk merkingar, koma fyrir sem eiginlegir merkingarforliðir, *blóð-* (*blóðjárna*, *blóðmarka*), *botn-* (*botnvelta*), *dauð-* (*dauðrota*, *dauðslá*, *dauðsæra*), *gler-* (*glerrenna*), *haug-* (*haugsetja*), *hel-* (*helfæra*, *helnista*, *helsyrgja*), *stál-* (*stálsetja*), *tröll-* (*trölldrepa*).

¹⁰ Elstu dæmi um orð í ROH eru merkt öld og aldarþriðjungi, þannig að t.d. „17f“ merkir fyrri hluti 17. aldar, „17m“ mið 17. öld og „17s“ síðari hluti 17. aldar; „17ms“ merkir þá ‘mið 17. öld eða seinni hluti hennar’.

vera að jafnvel þar sem áhersluhlutverk getur verið fyrir hendi beri forliðurinn enn eitthvað af upphaflegri merkingu sinni eða sé mótaður af henni, þ.e. liðirnir hafi þar ekki að fullu kerfisvæðst á sama hátt og á við um *snar-* t.d. í *snarmóðgast* (Rmh.) og *harð-* í ungum orðum eins og *harðkrúttu* ‘vera mjög krúttlegur’ (Rmh.), *harðfokkast* ‘kvarta/bölva mikið (yfir e-u)’ (Rmh.), svo dæmi séu tekin.

4.2.2 Forliðir í áhersluhlutverki á 18. öld

Leit að forliðum sem fyrst koma fram á 18. öld skilar nokkrum áhugaverðum dæmum. Í öllum tilfellum er aðeins um eina eða tvær sagnir að ræða með forliðnum í áhersluhlutverki. Þeir liðir sem ekki höfðu áður komið fyrir í þessu hlutverki, svo að okkur sé kunnugt, eru *blá-*: *bláskarða* og *bláhnöta* um að móta megi fyrir skörðum í bringu á mögru fé (þ.e. að það sé holdlítið, sbr. Jónas Jónasson frá Hrafnagili 1961:164); *blóð-*: *blóðlanga* ‘langa mjög mikið’; *bráð-*: *bráðala* ‘ala mjög vel’, *bráðhungra* ‘hungra mjög mikið’; *dauð-*: *dauðlanga* ‘langa mjög mikið’; *kol-*: *kolfella*, um að fella mjög margt fé, e.t.v. *koldimma* líkl. ‘dimma algerlega’, „nú kol-dymmir fyrir augum hennar“ (um konu sem deyr); *ríg-*: *rígfesta* ‘festa harðlega’, *rígnegla* ‘harðnegla, negla fast og vel’; *stein-* í *steinsofna*; *þræl-*: *þrælberja* ‘berja (mann) mjög harkalega’, *þrælbinda* ‘binda e-n harðlega undir e-ð’. Má þarna sennilega telja *blá-* og *þræl-* vera í áhersluhlutverki, *blá-* líklega í merkingunni ‘mjög’, hugsanlega þó sem lágmarkara í merkingunni ‘rétt aðeins’ (sbr. Ásgeir Blöndal Magnússon 1995:61; *Íslensk orðabók* 2002:131). Hinir liðirnir virðast hafa herðandi merkingu, a.m.k. í þeim sögnum sem hér voru nefndar, og vera í áhersluhlutverki. Þá er þar, á 18. öld, dæmi um *keng-* í *kengbeygja* en þá e.t.v. fremur í myndrænni merkingu, „bakid keingbeigt af elli“, þó að e.t.v. megi hugsa sér að þar fylgi áhersla, ‘mjög beygt’. Þessi forliður kemur næst fyrir í þjóðsögum skráðum á fyrri hluta 20. aldar í sögninni *kengbogna* og er þar líklega einnig í myndrænni merkingu auk áherslumerkingar. Hér má einnig nefna *bál-* í *bálrjúka*, um veðurham, líklega um sjórok, e.t.v. snjókomu; og *hel-* í *heltaka* ‘gagntaka’, um að eitthvað sé undirlagt, altekið (m.a. um frost í túnum) þó að forliðurinn herði ekki beinlínis merkingu sjálfrar sagnarinnar *taka*.

4.2.3 Forliðir í áhersluhlutverki á 19. öld og við upphaf 20. aldar

Leit að forliðunum með sögnum frá 19. öld skilar eftirfarandi nýjum liðum: *fok-*: *fokherðast*, *fokreiðast*; *gler-*: *glerharðna* 'harðna mjög mikið', um þurrkaðar húðir; *hauga-*: *haugaljúga* (19s20f); líklega *hund-* í sögnunum *hundnýta* 'hraknýta, nýta þrátt fyrir allt', *hundrota* 'rota fullkomlega' („Hér hýmið þið og gónið, það er hjúum skömm, að hundrota svo tímann“, Indriði Einarsson 1907:6), *hundskamma*, *hundvillast* 'villast illilega' (um nótt), *hundvæta* 'bleyta sig mjög' („Í horngrýtis polli húss við rætur / hundvætti eg mig í báðar fætur“, Sigurður Breiðfjörð 1862:48) o.fl.; *sót-* í *sótbólva*, *sótroðna*, *sótskamma*; *tröll-* í *tröllríða*, um einstaklingshyggju í vestrænum þjóðfélögum og e.t.v. í *tröllvolka*, en sú sögn kemur fyrir í bréfi frá 1885 þar sem ónefndur maður er sagður ekki hafa viljað láta tiltekinn ritstjóra „tröllvolka“ auglýsingar sem birtust í blaði nokkru. Merkingin er ekki vel ljós en gæti verið 'handfjalla illa', 'óhreinka' eða e-ð slíkt; sögnin *volka* merkir 'velkja, leika illa, óhreinka' (*Íslensk orðabók* 2002). Óvíst er um *smell-*: *smellsmella*, „þær höfðu trjásólaða skó á fótum og ljet í skónum, smell small í hverju spori“ (Tím., 1893, þýðing).

4.2.4 Forliðir sem fyrst koma fyrir á 20. öld í áhersluhlutverki

Leit að forliðunum með sögnum frá 20. öld í ROH skilar sex nýjum liðum: *blý-*: *blýfesta* (20f); *botn-*: *botnhemla* (20m), *botnlanga* (20m); *drep-*: *dreplanga* (20s), *drepleiðast* (20m) (og þrjár aðrar sagnir, sjá hér á eftir); *grút-*: *grútöfunda* (20m); *hrút-*: *hrútleiðast* (20m); *rok-*: *rokfiska* (20s), *rokspretta* (20s), *rokveiða* (20m). Þrjár af fimm sögnum með *drep-* (*drepreyra* 'binda harkalega', *drepsnúa* líkl. 'snúa sér snögg', *drepspýta* 'varpa, kasta') eru allar úr sögum eins og sama 20. aldar höfundarins, Steinars Sigurjónssonar, og koma ekki annars fyrir. Enn fremur eru bæði dæmin um *botn-* á sinn hátt sérstök. Annars vegar er sögnin *botnhemla* myndmál, dregin af því að stíga fóthemil til botns þó að merkingin sé auðvitað 'hemla mjög' eða e-ð slíkt; og hins vegar kemur *botnlanga* einungis einu sinni fyrir og þá í gamanmálablaðinu *Speglinum* árið 1935, „Herra Bjarni á Reykjum biður að heilsa þjer og botn-langar til að eiga þig að“ (Tím.); er rétt að hafa það í huga að sú orðmyndun er sjálfsagt til gamans gerð.

4.2.5 Yfirlit um dreifingu forliðanna í yngra máli

Eins og fram hefur komið fundust í ROH dæmi um 32 forliði í áhersluhlutverki með sögnum af þeim 38 forliðum sem leitað var að.

Elstu dæmi um slíka notkun einstakra forliða dreifast fremur jafnt á aldirnar. Tveir eða þrír koma fyrst fyrir í þessu hlutverki á 16. öld, fjórir nýir liðir birtast á 17. öld, tíu eða ellefu nýir á 18. öld, átta á 19. öld og sex á þeirri tuttugustu (sjá *Töflu 5*). Liðirnir komast því smám saman í notkun í áhersluhlutverki, og þeir haldast í slíkri notkun. Eins og áður var nefnt (4.2) eru *draug-*, *drullu-*, *grjót*-, *grút-*, *skíta-*, *smekk-* og *stál-* þeir áhersluforliðir sem ekki fundust dæmi um með sögnum í ROH.

Á 19. öld eru í notkun flestir þeir áhersluforliðir sem kynntir höfðu verið til sögunnar á 16.–18. öld. Engin dæmi fundust þó um sagnir með *keng-* frá 19. öld og líklega eru dæmin um sagnir með *bál-* (*bálloga*), *blá-* (*blákemba* ‘kemba saman blátt og hvítt (í saumaskap)’; „vorlognið blákembdi víðerni allt“ (kvæði) og *hel-* (ýmsar sagnir) með forliðinn í eiginlegri merkingu.

Á 20. öld eru a.m.k. 26 áhersluliðir í notkun af þeim 32 sem dæmi fundust um í ROH, og skal hér tiltekið eitt dæmi um sögn með hverjum lið. Textasamhengi verður ekki sýnt nema ef leita hefur þurft út fyrir ROH, og yfirleitt er ekki talin þörf á að tilgreina merkingu.

- (15) *bál-* (*bálhvessa*), *blá-* (*blátrúa*, „vorum farin að blátrúa vitleysunni“ Tím.), *blóð-* (*blóðöfunda*), *blý-* (*blýfesta*), *botn-* (*botnhemla*), *bráð-* (*bráðlanga*), *dauð-* (*dauðkviða*), *drep-* (*dreplanga*), *grút-* (*grútöfunda*), *harð-* (*harðdæma*), e.t.v. *há-* (*hákJafta* ‘tala mikið’),¹¹ *hel-* (*helþegja* ‘þagga alveg niður í e-m’), *hrút-* (*hrútleiðast*), *hund-* (*hundleiðast*), *kol-* (*koltapa*), *ramm-* (*rammsundla*), *ríg-* (*rígpéra* ‘þéra algerlega’), *rok-* (*rokveiða*), *sár-* (*sárþurfa*), *skít-* (*skítreka* ‘reka mjög’, um skip), *snar-* (*snarsundla*), *stein-* (*steinstansa*), *svín-* (*svínbogna* ‘bogna mjög mikið’), *tröll-* (*tröllþína*, um að e-r reyni mjög á þolinmæði e-s), *þræl-* (*þrælhuga*), *þver-* (*þverbregða* ‘breyta harðlega út af e-u’ (eðli, vana))

¹¹ Um að tala mikið eftir þögn, ekki augljóslega um að tala hátt (bland.is). Annars hafa sagnir með *há-* yfirleitt og á öllum öldum nokkuð skýra merkingu um að eitthvað sé gert hátt (um hljóð eða hæð), nema helst sögnin *háhneyksla* (19s20f) og e.t.v. *háþlessa*, sem áður var nefnd (17fm).

Ekki fundust dæmi í ROH um sagnir á 20. öld með sex forliðum í áhersluhlutverki, *fok-*, *gler-*, *haug(a)-*, líklega ekki *keng-*, ekki um *smell-* né *sót-*.

Í *Töflu 5* er yfirlit yfir áhersluforliði með sögnum sem er að finna í ROH og hvernig þeir skiptast á aldirnar á 16.–20. öld.

16. öld	17. öld	18. öld	19. öld	20. öld
harð-, ramm-; þver- (e.t.v.)	há-, sár-, snar-, svín-	bál-, blá-, blóð-, bráð-, dauð-, hel-, kol-, ríg-, stein-, þræl-; keng- (e.t.v.)	fok-, gler-, hauga-, hund-, skít-, sótt-, tröll-; smell- (e.t.v.)	blý-, botn-, drep-, grút-, hrút-, rok-

Tafla 5: Skipting nýrra áhersluforliða með sögnum eftir öldum.

Sagnir með sumum áhersluforliðanna eru fáar, t.d. einungis ein með *blý-* (*blýfesta* 20f), *grút-* (*grútöfunda* 20m), *hauga-* (*haugaljúga* 19s20f) og *hrút-* (*hrútleiðast* 20s); ein eða tvær með *keng-* (*kengbeygja* 18s, *kengbogna* 20f) og *tröll-* (*tröllríða* 19s20f, *tröllvolka* 19s); tvær öruggar með *drep-* (*dreplanga* 20s, *drepleiðast* 20m); þrjár með *rok-* (*rokfiska* 20s, *rokspretta* 20s, *rokveiða* 20m) og *sót-* (*sótbölva* 19s, *sótroðna* 19s, *sótskamma* 19s). Aðrir forliðir eru virkari, einkum *harð-*, *sár-* og *þver-* sem koma fyrir með um 50–60 sögnum hver (sumar þó með forliðinn í merkingarhlutverki fremur en til áherslu), *snar-* (45–50 sagnir) og *bráð-* (35–40 sagnir).

4.3 Áhersluforliðir með sögnum í nútímamáli

Í þessum undirkafla verður hugað að flokkun og virkni áhersluforliðanna 38 í nútímamáli, gefið yfirlit yfir sagnflokka og hvaða áhersluforliði sagnir innan þessara flokka geta tekið með sér (4.3.1) og yfir virkni þeirra (4.3.2). Við þá athugun var aðallega stuðst við Rmh. (dæmi frá þessari öld) og Tím. og yfirlitin í töflum og viðaukum gefa til kynna stöðu mála eins og hún er í dag. Einnig verður rætt um tengsl áhersluforliða og háttaratviksorða með herðandi merkingu og um það hvers konar sögnum áhersluforliðirnir geta tengst merkingarlega (4.3.3).

4.3.1 Skipting áhersluforliða eftir sagnflokkum

Í rannsókninni var eins og áður sagði ákveðið að flokka sagnir með áhersluforliðum eftir formlegum viðmiðum, þ.e. í miðmyndarsagnir, áhrifssagnir, áhrifslausar sagnir og blandaðar sagnir. Í viðaukum 1 og 2 aftast í greininni er að finna ítarleg yfirlit yfir skiptingu sagna með áhersluforliðum og hvernig áhersluforliðir skiptust niður á þessa sagnflokkka í nútímamáli. Í *Töflu 6* er sýnd skipting áhersluforliða eftir sagnflokkum. Áhersluforliðir sem geta tengst þessum sögnum eru 38 eins og áður segir, en mjög misjafnt er hversu margar sagnir hver áhersluforliður getur tekið með sér, sbr. einnig 4.3.3 um virkni einstakra áhersluforliða. Samkvæmt talningu skiptist fjöldi sagna sem standa með áhersluforliðum þannig niður á sagnflokkka: 23 miðmyndarsagnir, 42 áhrifssagnir, 34 áhrifslausar sagnir og 19 sagnir í blandaða flokknum (þær sem geta bæði verið áhrifssagnir og áhrifslausar sagnir). Alls eru þetta 118 sagnir. Þessi fjöldi sagna með áhersluforliðum er ekki tæmandi fyrir íslensku en gefur góða mynd af stöðu mála.

Með mið- myndarsögn- um	Með áhrifs- sögnum	Með áhrifslaus- um sögnum	Með blönduð- um sögnum
bál-, blý-, dauð-, drep-, drullu-, fok-, grjót-, grút-, harð-, hel-, hrút-, hund-, keng-, kol-, ramm-, rok-, sár-, sót-, snar-, stein-, þver-	bál-, blá-, blóð-, botn-, bráð-, blý-, dauð-, draug-, drep-, fok-, gler-, grjót-, grút-, há-, harð-, haug(a)-, hel-, hrút-, hund-, keng-, kol-, rígg-, sár-, skít(a)-, smekk-, smell-, sót-, stein-, svín-, tröll-, þræl-, þver-	bál-, blá-, blóð-, blý-, botn-, bráð-, dauð-, drep-, drullu-, grjót-, grút-, hel-, harð-, haug(a)-, hrút-, hund-, keng-, kol-, sár-, skít-, smell-, snar-, sót-, stein-, svín-	bál-, drullu-, grút-, harð-, haug-, há-, kol-, ramm-, ríg-, sár-, skít-, smell-, snar-, sót-, stein-, þver-

Tafla 6: Skipting áhersluforliða eftir sagntegundum.

Hér koma aðallega fyrir áhersluforliðir sem eru eitt atkvæði, með fáeinum undantekningum, *drullu-*, *skíta-* og *hauga-*, t.d. *haugaljúga*. Þetta er töluvert frábrugðið því sem kom fram í athugun Þorsteins

G. Indriðasonar (2019:45) á tengslum áhersluforliða og lýsingarorða þar sem töluverður fjöldi áhersluforliðanna var tvíkvæður, þ.e. rót og eignarfallsending. Eins og áður hefur verið nefnt gæti skýringar verið að leita í því að formgerðir samsettra sagna taki sjaldnar með sér eignarfall í fyrri lið en formgerðir samsettra nafnorða og lýsingarorða.

Einnig kemur fram að sjö áhersluforliði, *bál-*, *grút-*, *harð-*, *stein-*, *kol-*, *sár-* og *sót-*, er að finna í öllum sagnflokkunum, en nokkrir áhersluforliðir geta gengið með þremur flokkum sagna. Þetta á t.d. við um *daud-* sem getur staðið með miðmyndarsögnum, áhrifssögnum og áhrifslausum sögnum og *drullu-* sem getur staðið með miðmyndarsögnum, áhrifslausum sögnum og blönduðum sögnum. Liðir eins og *gler-* og *tröll-* geta aftur á móti einungis tengst áhrifssögnum.

4.3.2 Virkni áhersluforliðanna

Í Töflu 7 er gefið heildaryfirlit yfir áhersluforliðina í nútímamáli og þær sagnir sem urðu á vegi okkar með þessum liðum. Þessar tölur gefa vísbendingar um virkni einstakra áhersluforliða því að hér er um að ræða grunnorðstíðni (e. type frequency), þ.e. sagnirnar (grunnorðin) eru allar mismunandi (sjá t.d. Haspelmath 2002:109). Grunnorðstíðnin er ekki óyggjandi þegar kemur að því að mæla virkni en gefur góða mynd af stöðu mála (sjá t.d. Þorstein G. Indriðason 2005 og 2009). Nokkrum sögnum sem urðu á vegi okkar er sleppt í þessu yfirliti, t.d. *bráðgera* og *grútskýra* sem vafalaust má líta á sem orðaleiki, annars vegar þegar sagt er að ekki skuli „bráðgera upp á milli bráðgerra barna“ (Twitter 2015) og hins vegar þegar talað er um að einhverjir séu að „grútskýra“ tiltekið efni (*Heimildin* 2017; Twitter 2021).

Forliður	Sagnir	Forliður	Sagnir
bál-	frysta, hvessa, reiðast, rjúka, vonskast	hund-	elta, leiðast, pirra, sakna, sjá (eftir), skammast, þeyta
blá-	banna, neita, þræta	keng-	beygja, beygla, beyglast, bogna, bróka, brjóta, dópa, fylla, halda (fram hjá), hólka, hólkast, húkka, negla, passa, ríða, rugla, spassast, sturlast, svigna, virka

Forliður	Sagnir	Forliður	Sagnir
blóð-	langa, mjólka, naga, roðna, skera, smella, vanta, öfunda	kol-	bregða, brjálást, drepa, falla, flengja, fylla, gleymast, gleypta, krumpast, ríða, rústa, ryðga, slúttu, tapa, versna, vinna
blý-	festa, sperrast, standa	ramm-	festa, festast, girða, læsa, skekkja, skorða, villast
botn-	fíla, keyra, langa, velta, þenja	ríg-	binda, blotna, falla, festa, girða, halda, hanna, hengja, herða, hlæja, hólkast, hækka, mana, negla, njörva, passa, selja, skorða, skorðast, staðna
bráð-	gera, langa, vanta, öfunda	rok-	fiska, ganga, græða, hækka, seljast, veiða, vinna, virka, þéna
dauð-	bregða, hata, hlakka, hreinsa, kvíða, langa, leiðast, sárna, sjá (eftir), skammast, sverja, syfja, öfunda	sár-	batna, biðja, bæna, efast, finna (til), gráta, gremjast, hneykslast, iðra, iðrast, kenna (til), kvarta, kveljast, kvíða, langa, leiðast, móðga, móðgast, neita, reiðast, sakna, skammast (sín), skorta, slasa, slasast, vanda, vanhaga, vanta, veikjast, verkja, vonast, vorkenna, þarfnast, þjá, þjást, þrá, þurfa, þyrsta, öfunda
draug-	fylla	skít-	falla, halda, mixa, nýta, pésast, redda, reka, sleppa, tapa
drep-	langa, leiðast, reyra, sakna, snúa, spýta, vanta, öfunda	skíta-	mixa, redda
drullu-	langa, leiðast, sjá, tapa	smekk-	fylla, passa, spilla

Forliður	Sagnir	Forliður	Sagnir
fok-	græða, herða, reiðast	smell-	falla, fatta, fíla, ganga, hitta, lenda, lúkka, passa, virka
gler-	halda (kjafri), herða	snar-	aukast, batna, bremsa, breyta, dýpka, fjölga, hemla, hækka, hætta, krullast, lækka, minnka, móðgast, snúa, snúast, stansa, stoppa, stöðva, versna, þagna
grjót-	halda, liggja, líma, negla, sofa, sofna, tapa, villast, þegja	sót-	blóta, bölvva, bölvast, glóa, roðna, skamma, öskurbölvva
grút-	bögglast, falla, fornæmast, leiðast, mala, þæla, skamma, skýra, tapa, öfunda	stál-	herða, herðast
harð-	banna, dæma, fokkast, frussa, hnoða, krúttu, loka, læsa, minna, neita, skamma, taka (fyrir)	stein-	drepa, drepast, gleyma, halda, hætta, liggja, rota, rotast, sofa, sofna, sökva, þagna, þegja
haug(a)-	auka, drulla, ljúga, rigna, ryðga, smyrja, snjóa	svín-	ala, beygja, binda, bogna, keyra, liggja, lúkka, rífast, virka
há-	bölvva, dramatisera, hneyksla	tröll-	magna, nauðga, pína, ríða, sliga, æla
hel-	auglýsa, grípa, kafna, krosspassa, kötta, modda, slaka, spritta, taka, takast, tana, þegja	þræl-	auglýsa, beita, blanda, brjóta, festa, fíla, halda, hugsa, loka, lúkka, móðga, nota, sánda, skekkjast, skemmast, slitna, smella, sprengja, totta, vorkenna
hrút-	endurtaka, langa, leiðast	þver-	banna, biðja (fyrir), brjóta, hjóla, móðgast, neita, stoppa, svína, venda

Tafla 7: Yfirlit yfir dreifingu áhersluforliða með sögnum í nútímamáli.

Í (16) eru sýndir áhersluforliðir og fjöldi mismunandi sagna sem þeir geta staðið með, þ.e. grunnorðstíðnin í nútímamáli:

- (16) sár- (39), þræl- (20), keng- (20), snar- (20), rígr- (20), kol- (16), stein- (13), dauð- (13), harð- (12), hel- (12), grút- (10), grjót- (9), rok- (9), skít- (9), smell- (9), svín- (9), þver- (9), blóð- (8), drep- (8), haug(a)- (7), hund- (7), ramm- (7), sótt- (7), tröll- (6), bál- (5), botn- (5), bráð- (4), drullu- (4), blá- (3), blý- (3), fok- (3), há- (3), hrút- (3), smekk- (3), gler- (2), skíta- (2), stál- (2), draug- (1)

Af þeim 38 áhersluforliðum sem voru rannsakaðir er *sár-* með hæsta grunnorðstíðni sem bendir til mestrar virkni en næst á eftir koma *þræl-*, *keng-*, *snar-*, *rígr-* og *kol-*. Sumir áhersluforliðanna hafa lága grunnorðstíðni, tengjast einni til fimm sögnum, sem bendir til mjög lítillar virkni og þar hefur *draug-* minnsta virkni, aðeins eitt dæmi fannst um þann lið með sögnum.

Þess ber að geta í sambandi við *haug(a)-* í *Töflu 7* að dæmi fundust um *haugljúga* og *haugaljúga*, hinar sex sagnirnar hafa allar *haug-* sem forlið. Nokkrar fleiri sagnir voru skráðar með forliðnum *hel-* en þær sem hér eru taldar upp, þar sem e.t.v. er um að ræða merkingarleg eða sögubundin tengsl við *hel* (dauða) eða dauðagyðjuna *Hel* fremur en að forliðurinn sé í áhersluhlutverki, t.d. *helblána* (í framan), *helsýkja* ('verðbólgan helsýkir efnahagskerfið'). Þá skal þess getið að nokkrar sagnir með *hund-* sem skráðar voru umfram þær sem nefndar eru í töflunni virðast fremur hafa tengsl við hunda, þ.e. *hundblotna*, *hundskamma*, *hundeltast* (við e-ð), o.fl. Loks er rétt að benda á varðandi sögnina *þverbiðja* (*fyrir*), að sennilegt er að þar sé um að ræða samslátt við *þvertaka fyrir*.

4.3.3 Áhersluforliðir, háttaratviksorð og sagnir

Atviksorð eru notuð til þess að skýra betur merkingu sagnarinnar í setningunni. Þegar um er að ræða áhersluforliði með lýsingarorðum og nafnorðum er mögulegt að umorða þá strúktúra með atviksorðum og lýsingarorðum (sbr. 2.4). Spurningin er þá sú hvort hægt er á sama hátt að lýsa sambandi áhersluforliða og sagna með umorðun með sögn og háttaratviksorði með herðandi merkingu (áhersluorði). Það mætti gera á eftirfarandi hátt: *Áf.* (áhersluforliður) + *so.* → *so.* + *áhersluorð* (*ao.*). Jafnvel mætti bæta við áhersluorði í formúluna: *Áf.*

+ so. → so. + áhersluorð (ao.) + áhersluorð (ao.). Þannig mætti umorða *drullutapa* með *tapa rosalega* eða jafnvel *tapa rosalega illa*. Einhverjar merkingarlegar hömlur geta þó verið á slíkum umorðunum og fer það þá eftir merkingu sagnarinnar. Þannig gengur t.d. ekki sérlega vel að umorða *steindrepast* sem að **drepast rosalega illa*, og mætti skýra það með því að *drepast* feli í sér eitthvað endanlegt og ómælanlegt, að erfiðara sé að herða slíkar sagnir.

Samantekið þá væri hægt að lýsa tengslum áhersluforliða við nafnorð, lýsingarorð og sagnir við setningaformgerðir með nafnorðum, lýsingarorðum og sögnum eins og sýnt er í (17):

(17) a. Áf. + no. → (ao.) + lo. + no.

dúndurfylliri → (mjög) *mikið fylliri*

b. Áf. + lo. → ao. + lo.

bálreiður → *mjög reiður*, *gríðarlega reiður*

c. Áf. + so. → so. + ao. + (ao.)

drullutapa → *tapa rosalega*, *tapa rosalega illa*

Spurningin í sambandi við (17)c. er þá sú hvort það séu einungis sagnir sérstakrar merkingar sem geti staðið með áhersluorðum og þá um leið áhersluforliðum. Hjá Jóhannesi Gísla Jónssyni (2005:487–499) er fjallað um merkingu sagna, svonefnda verknaðarflokka. Sögnum er skipt í fjóra flokka, þ.e. ástandssagnir (t.d. *kunna*), atburðasagnir (t.d. *brotna*), aðgerðasagnir (t.d. *gefa*) og athafnarsagnir (t.d. *hlaupa*). Meðal þess sem Jóhannes Gísli kannar er hvort sagnirnar í þessum flokkum geti staðið með háttaratviksorðum eins og *vandlega* eða með forsetningarlið á borð við *af kappi*. Hann kemst að raun um að aðeins athafnarsagnir geti staðið með háttaratviksorðum. Hann nefnir sem dæmi að ekki sé hægt að nota háttaratviksorð með ástandssögnum eins og *kunna*, *halda* og *vita*, sbr. (18), vegna þess að líklegt er að frumlag þessara sagna sé ekki gerandi heldur fremur skynjandi eða reynandi (2005:489):

- (18) a. *Jón kunni latínu af kappi
 b. *Jón hélt þetta vandlega
 c. *Jón vissi þetta af kappi

Tengsl áhersluforlíða og sagna við háttaratviksorð eru nánin á þann hátt að yfirleitt er hægt að umorða formgerðir með áhersluforlíðum og sögnum með því að nota háttaratviksorð í stað áhersluforlíðanna, sbr. (17)c. Því mætti halda því fram að ef hægt er að nota áhersluforlíði með sögnunum þá bendi það til þess að um athafnarsagnir sé að ræða.

Spurningin er þá sú hvort sagnir með áhersluforlíðum falli undir það að standa með frumlagi sem er gerandi, þ.e. að þær falli í flokkinn athafnarsagnir. Samkvæmt Jóhannesi Gísla Jónssyni (2005:493) er frumlag athafnarsagna „líklega oftast gerandi þótt athafnir séu mismunandi ‘virkar’, þ.e. þær fela í sér mismunandi mikla virkni af hálfu frumlags.“ Hann bætir því reyndar við (s.st.) að slíkar sagnir séu oftast áhrifslausar. Hins vegar getur verið munur á sömu sögn eftir því hvort hún er notuð sem áhrifslaus sögn eða áhrifssögn. Sögn eins og *tapa* getur bæði verið áhrifslaus, sbr. „Landsliðið tapaði í gær“ og áhrifssögn, sbr. „Jón tapaði miklum peningum á söluinni“. Í dæmasafni okkar getur áhersluforlíðurinn *skít-* staðið með *tapa*, þ.e. *skíttapa*, og eftirfarandi setning gengur ágætlega með áhrifslausri sögn: „Landsliðið skíttapaði fyrir Belgum í gær“. Sögnin *skíttapa* sem áhrifssögn er hins vegar dálítið sérstök því að notkun hennar virðist fyrst og fremst bundin við einhvers konar keppni, *skíttapa máli*, *skák*, *leik* o.s.frv. Í öðrum tilvikum, þar sem merkingin er önnur, er erfiðara að nota *skíttapa* sem áhrifssögn, sbr. „?Jón skíttapaði miklum peningum á söluinni“. Varðandi samband áhersluforlíða og merkingarflokka sagna er frekari rannsókna þörf til þess að komast að óyggjandi niðurstöðu um þessi tengsl.

Önnur spurning sem vaknar í þessu samhengi er hvort hin nánin tengsl áhersluforlíða og háttaratviksorða séu alltaf til staðar eða hvort áhersluforlíðir geti líka staðið með sögnum sem háttaratviksorð geta ekki staðið með. Jóhannes Gísli Jónsson (2005:491) nefnir t.d. að atburðasagnir eins og *þorna* og *deyja* geti tæpast staðið með háttaratviksorðum, sbr. **skyrtnan þornaði kröftuglega* og **Grettir dó af kappi*. Í okkar dæmasafni eru hins vegar til áhersluforlíðir sem geta staðið með *þorna* og *deyja*, sbr. *bráðþorna*, *snarþorna* og *snardeyja* og *steindeyja*. Slík dæmi benda til þess að ekki sé hægt að setja beint samasemmerki milli notkunar áhersluforlíða og háttaratviksorða með sögnum.

Niðurstaðan af þessari lauslegu athugun á sambandi áhersluforliða, háttaratviksorða og sagna er þá sú að sagnir með áhersluforliðum geti verið athafnarsagnir, þ.e. þar sem frumlagið er gerandi, en að hins vegar geti sagnir af öðrum flokkum einnig staðið með áhersluforliðum og það þyrfti að kanna nánar þótt það verði ekki gert hér.

5 Helstu niðurstöður

Í þessari grein hefur verið fjallað um áhersluforliði með sögnum í íslensku, samtímalega og sögulega. Í upphafi var á það minnst að lítið hafi verið skrifað um þetta efni bæði á íslensku og öðrum málum. Í greininni hefur verið reynt að bæta úr því með því að skoða stórt dæmasafn með slíkum formgerðum sem nær frá elstu íslensku til nútímamálsins. Í inngangi voru settar fram fjórar rannsóknarspurningar sem hér skulu rifjaðar upp og rædd svör við þeim, í þeim mæli sem þau liggja fyrir:

1. Hvers eðlis eru áhersluforliðir og hvernig má lýsa málfræðilegu sambandi áhersluforliða og sagna?
2. Eiga áhersluforliðir með sögnum eitthvað sameiginlegt formlega og merkingarlega?
3. Eiga sagnir með áhersluforliðum eitthvað sameiginlegt formlega og merkingarlega?
4. Er hægt að greina sögulega þróun áhersluforliða frá samsvarandi liðum með eiginlega merkingu?

Áhersluforliðir eru kerfisvæddir liðir sem dregnir eru af sjálfstæðum orðum. Þeir eru til samhliða sjálfstæðum orðum en hafa annað hlutverk, bæði merkingarlega og málfræðilega. Þannig er augljós munur á formgerðunum *öskufall* og *öskureiður*. Áhersluforliðurinn stendur með lýsingarorði til áherslu, en *ösku-* í eiginlegri merkingu getur alla jafna ekki staðið með lýsingarorði nema e.t.v. þeim sem lýsa lit (sbr. *öskugrár*), í stöku tilfellum með lýsingarorðum sem ekki eiga við liti, sbr. *öskufrír*, og með lh.þt., sbr. *öskublandinn* og *öskumettaður*.

Lýsa má málfræðilegu sambandi áhersluforliða og sagna þannig að hægt sé að umorða það samband með sögn og áhersluorði, sem

er þá háttaratviksorð, t.d. *rosalega*. Þessu má lýsa á eftirfarandi hátt: *dauðbregða* → *bregða rosalega*, *blóðöfunda* → *öfunda rosalega* og *rammvillast* → *villast algerlega*. Og stundum er hægt að nota tvöfalt atviksorð, sbr. það að *skittapa* → *tapa rosalega illa*, *dauðbregða* → *bregða rosalega mikið*. Bent var á að í sumum tilvikum liggi merking áhersluforliðarins nokkuð nærri merkingu eiginlegs nafnorðs og þá geti verið erfitt að beita umorðun, sbr. það að *þrautathuga* merkir varla að **?athuga rosalega*. Hér er frekar hægt að umorða *þrautathuga* með *athuga til þrautar*, *athuga vandlega*, en *þraut* í *þrautklúðra* hefur sterkari áherslumerkingu, sbr. *þrautklúðra* → *klúðra rosalega*.

Það sem einkennir áhersluforliði með sögnum formlega er að þeir eru oftast einkvæðir (rætur) en sjaldan tvíkvæðir (þá oftast rætur + eignarfallsmyndir viðkomandi orða). Þetta er frábrugðið áhersluforliðum með lýsingarorðum og nafnorðum sem geta líka verið tvíkvæðir, þ.e. með rót og eignarfallsendingu. Þetta gæti skýrst af því að samsett lýsingarorð og nafnorð geta tekið með sér eignarfall í fyrri lið (t.d. *appelsín-u-rauður* og *sjúkr-a-hús*) en síður samsettar sagnir. Af 38 áhersluforliðum með sögnum sem kannaðir voru fundust aðeins þrjár sem voru tvíkvæðir, *skíta-*, *hauga-* og *drulla-*. Sá síðastnefndi er greinilega eignarfallsmynd af *drulla*, en óljósara er hvernig greina eigi hina tvo. Ef um eignarfallsmynd væri að ræða væri eðlilegra að *skíta*-kæmi fram í eignarfalli eintölu, *skíts-*, og e.t.v. er hér um tengihljóð að ræða. *Hauga-* gæti hins vegar gengið sem eignarfall fleirtölu. Rétt er að minna á að dæmi fundust einnig um einkvæða liði, þ.e. *skít-* og *haug-*.

Einnig var kannað með hvers konar sögnum áhersluforliðir geta staðið. Sagnir sem geta staðið með áhersluforliðum skiptast formlega í miðmyndarsagnir, áhrifssagnir, áhrifslausar sagnir og blandaðar sagnir (þ.e. sagnir sem bæði eru áhrifssagnir og áhrifslausar sagnir). Flest dæmi fundust um áhrifssagnir og áhrifslausar sagnir en fæst um miðmyndarsagnir sem út af fyrir sig er eðlilegt því miðmyndarsagnir eru færri. Merkingarlega virðist það vera þannig að það henti einkum svonefndum athafnarsögnum að standa með áhersluforliðum. Við umorðun frá formgerðum með áhersluforliðum og sögnum yfir í sögn og háttaratviksorð með áherslumerkingu eiga athafnarsagnir auðvelt með að taka með sér þannig atviksorð, eins og *rosalega*, *ákaflega*, *hrikalega* o.s.frv. Í greininni var hins vegar einnig bent á dæmi þess að ekki þurfi alltaf að vera bein tengsl milli áhersluforliða og háttaratviksorða og að áhersluforliðir geti staðið með annars konar sögnum.

Greina má ákveðna sögulega þróun áhersluforliða frá elstu íslensku til nútímaíslensku. Segja má að dæmi um áhersluforliði með sögnum séu fátíð eða vart fyrir hendi í fornu máli, eða allt fram um 1550, og að tenging slíkra liða við sagnir sé því merki um nýjung í málinu. Áhersluforliðir með lýsingarorðum og nafnorðum eru hins vegar fyrir hendi á þessu tímabili þó að þeir virðist ekki eins fjölskrúðugur hópur og síðar varð. Þörf er á sögulegri rannsókn á því efni þó að sitthvað sé til þar um, en ljóst má vera að notkun þeirra sem áhersluliða helst í hendur við kerfisvæðingu þeirra og hún virðist hefjast í sambandi við lýsingarorð. Einnig væri þörf á að skoða af hverju notkun áhersluforliða eykst almennt, og þá hvort sú aukning hafi að einhverju leyti verið á kostnað áhersluorða. Á tímabilinu frá miðri 16. öld til 19. aldar virðast áhersluforliðir með sögnum verða algengari; yfir 40 áhersluforliði með sögnum er svo að finna í nútímamáli og voru 38 þeirra skoðaðir hér. Mismargar sagnir er að finna með hverjum áhersluforlið sem er ákveðin vísbending um misjafna virkni þeirra í tímans rás.

Heimildir

- Ascoop, Kristin og Torsten Leuschner. 2006. "Affixoidhungrig? Skitbra!" Comparing affixoids in German and Swedish. *STUF* 59(3):241–252.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1995 [1989]. *Íslensk orðsifjabók*. 3. prentun með leiðréttingum. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Ásta Svavarsdóttir, Guðrún Kvaran, Jón Hilmar Jónsson og Kristín Bjarnadóttir. 1993. *Sýnihefti sagnorðabókar*. Rannsóknar- og fræðirit 3. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Battefeld, Malte, Torsten Leuschner og Gudrun Rawoens. 2018. Evaluative morphology in German, Dutch and Swedish: constructional networks and the loci of change. Í: Kristel Van Goethem, Muriel Norde, Evie Coussé og Gudrun Vanderbauwhede (ritstj.): *Category Change From a Constructional Perspective*, bls. 229–262. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Bolinger, Dwight. 1972. *Degree Words*. The Hague: Mouton.
- Cleasby, Richard og Guðbrandur Vigfússon [Gudbrand Vigfusson]. 1957. *An Icelandic-English Dictionary*. Initiated by Richard Cleasby. Subsequently revised, enlarged and completed by Gudbrand Vigfusson, M.A. Second Edition. With a Supplement by Sir William A. Craigie. Oxford: At the Clarendon Press.
- Faulkes, Anthony (útg.). 1998. *Snorri Sturluson. Edda. Skáldskaparmál*. 1. Introduction, Text and Notes. London: Viking Society for Northern Research, University College London.

- Faulkes, Anthony (útg.). 2005. *Snorri Sturluson. Edda*. Prologue and *Gylfaginning*. London: Viking Society for Northern Research, University College London.
- Fjeld, Ruth Vatvedt. 2020. Helt sjukt á være så jævlig god. Bruk av adjektivforsterkere i moderne norsk. Í: Kristin Hagen, Arnstein Hjelde, Karine Stjernholm og Øystein Vangsnes (ritstj.): *Bauta: Janne Bondi Johannessen in memoriam*. *Oslo Studies in Language (OSLA)* 11(2):113–133.
- Fritzner, Johan. 1886–1896. *Ordbog over det gamle norske Sprog* 1–3. Kristiania: Den norske Forlagsforening.
- Goethem, Kristel Van. 2008. Oud-leerling versus ancien élève: A Comparative Study of Adjectives Grammaticalizing into Prefixes in Dutch and French. *Morphology* 18:27–49.
- Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Heimildin*. 3.3.2017. <heimildin.is/leidari/vandalalid-med-forsaetisradherrann-okkar> (sótt í september 2023).
- Heine, Bernd og Tania Kuteva. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Indriði Einarsson. 1907. *Nýársnóttin. Sjónleikur í fimm þáttum*. Reykjavík: Bókaverzlun Guðm. Gamalielssonar.
- Iversen, Ragnvald. 1973. *Norrøn grammatikk*. 7. útgáfa. Osló: Aschehoug Forlag.
- Íslensk orðabók*. 2002. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Mörður Árnason (ritstj.). Reykjavík: Edda.
- Jóhannes Gísli Jónsson. 2005. Merkingarflokkar nafnliða og sagna. Í: Höskuldur Þráinsson (ritstj. og aðalhöfundur): *Setningar. Handbók um setningafræði*. Íslensk tunga 3, bls. 435–499. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Jónas Jónasson frá Hrafnagili. 1961. *Íslenzkir þjóðhættir*. Einar Ól. Sveinsson bjó undir prentun. Þriðja útgáfa. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Kristín Bjarnadóttir. 2005. *Afleiðsla og samsetning í generatífri málfræði og greining á íslenskum gögnum*. Rannsóknar- og fræðslurit 7. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Lexicon poeticum* = Finnur Jónsson (útg.). 1931. *Lexicon poeticum antiquæ linguæ septentrionalis – Ordbog over det norsk-islandske skjaldesprog*. Forfattet af Sveinbjörn Egilsson. Forøget og påny udgivet for Det kongelige nordiske Oldskriftselskab ved Finnur Jónsson. Kaupmannahöfn: S. L. Møllers Bogtrykkeri.
- Lundbladh, Carl-Erik. 2002. *Prefixlika förleder*. <spraakdata.gu.se/ordat/pdf/ORDAT17.pdf> (sótt í september 2023).
- Mannlíf*. 13.8.2023. <mannlif.is/ordromur/svandis-svinbeygd> (sótt í september 2023).
- Margrét Jónsdóttir. 2018. Orðið *kýrskýr*. Merking og myndun. *Orð og tunga* 20:91–104.

- Margrét Jónsdóttir, Veturliði Óskarsson og Þorsteinn G. Indriðason. 2024. *-an-* á undan viðskeytinu *-legur* í íslensku: Tilraun til túlkunar. *Orð og tunga* 26:95–124.
- Matisoff, James A. 1991. Areal and Universal Dimensions of Grammatization in Lahu. Í: Elisabeth Closs Traugott og Bernd Heine (ritstj.): *Approaches to Grammaticalization 2*, bls. 383–453. Amsterdam: Benjamins.
- Meibauer, Jörg. 2013. Expressive compounds in German. *Word Structure* (6)1:21–43.
- Mjelde, Kjersti Sørum. 2018. «Vi syns det er dødsmorsomt, faktisk.» *Semantisk og grammatisk analyse av forsterkende forledd i norsk*. Óútgefin meistara-prófsritgerð, Björgvinjarháskóla.
- Norde, Muriel og Kristel Goethem. 2018. Debonding and clipping of prefixoids in Germanic: Constructionalization or constructional change? Í: Geert Booij (ritstj.): *The Construction of Words. Advances in Construction Morphology*, bls. 197–240. Dordrecht: Springer.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. Københavns Universitet: Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab. <onp.ku.dk> (sótt í september 2023).
- Petersen, Hjalmar P. 2018. Styrkjandi forliðir sum grót-, hunda- og steyr- í grótføroyskur, hundasjúkur og steyrblindur. *Fróðskaparrit* 64:21–34.
- Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech og Jan Svartvik. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.
- Rmh. = *Risamálheildin*. 2019. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <malheildir.arnastofnun.is> (sótt í september 2023).
- ROH = *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <ritmalssafn.arnastofnun.is> (sótt í september 2023).
- Sigrún Þorgeirsdóttir. 1986. *Um forskeyti í íslensku*. Ritgerð til kandidateprófs í íslenskri málfræði við Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Sigurður Breiðfjörð. 1862. *Nokkrir smákvedlingar eptir Sigurð Breiðfjörð*. Kaupmannahöfn: Prentaðir á kostnað Páls Sveinssonar.
- Skommer, Grzegorz. 1993. Morphological intensifiers of meaning in Norwegian. *NLT* 11(2):135–155.
- Starkaður Barkarson, Steinþór Steingrímsson og Hildur Hafsteinsdóttir. 2022. Evolving Large Text Corpora: Four Versions of the Icelandic Gigaword Corpus. Í: *Proceedings of the 13th Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2022)*, bls. 2371–2381. <lrec-conf.org/proceedings/lrec2022/index.html> (sótt í september 2023).
- Stefán Ólafsson. 1885. *Kvæði eptir Stefán Ólafsson 1*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag.
- Stevens, Christopher M. 2005. Revisiting the Affixoid Debate: On the Grammaticalization of the Word. Í: Torsten Leuschner, Tanja Mortelmans og Sarah De Groot (ritstj.): *Grammatikalisierung im Deutschen*, bls. 71–84. Berlin/Boston: De Gruyter.

- Stratton, James M. 2020. Adjective Intensifiers in German. *Journal of Germanic Linguistics* 32(2):183–215.
- Stratton, James M. og John D. Sundquist. 2021. *Intensifier Variation in Norwegian*. Fyrirlestur á 12tu alþjóðlegu ráðstefnunni um norræn og almenn málvísindi í Osló 14. júní.
- Stratton, James M. og John D. Sundquist. 2022. A Variationist Sociolinguistic Analysis of Intensifiers in Oslo Norwegian. *Journal of Germanic Linguistics* 34(4):385–419.
- Tím. = *Tímarit.is*. <timarit.is> (sótt í september 2023).
- Veturlíði Óskarsson. 2015. Frumtexti og þýðing. Um íslenskar þýðingar úr ensku á 15. öld. Í: Matthew Whelpton, Guðrún Björk Guðsteinsdóttir, Birna Arnbjörnsdóttir og Martin Regal (ritstj.): *An Intimacy of Words – Innileiki orðanna. Rit til heiðurs Pétri Knútssyni*, bls. 61–83. Reykjavík: Stofnun Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum, Háskóla Íslands.
- Waggoner, Ben (þýð.). 2011. *Norse Magical and Herbal Healing. A Medical Book from Medieval Iceland*. New Haven, Connecticut: Troth Publications.
- Westervoll, Maria Theresa Robles. 2015. *Dødsinteressant eller sykt unyttig? En korpusbasert tilnærming til grammatikaliseringen av forsterkende elementer i norsk*. Óúttefning meistaraþrófsritgerð, Oslóarháskóla.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2005. Historisk produktivitet. *Nordica Bergensia* 32:39–65.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2009. Um virkar og frjósamar orðmyndunarreglur í íslensku. *Íslenskt mál* 30:93–120.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2018. On Bound Intensifiers in Icelandic. Í: Hans Göttsche (ritstj.): *The Meaning of Language*, bls. 148–169. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2019. Um eðli og einkenni áhersluforliða í íslensku. *Íslenskt mál* 40:41–72.

Viðauki 1: Yfirlit yfir sagnir með áhersluforliðum

Miðmyndarsagnir með áhersluforliðum.

---

aukast (snar-), *bölvast* (sót-), *drepast* (stein-), *efast* (sár-), *gremjast* (sár-), *herðast* (stál-), *hneykslast* (sár-), *iðrast* (sár-), *krullast* (snar-), *kveljast* (sár-), *leiðast* (dauð-, drep-, drullu-, grút-, hrút-, hund-, sár-), *móðgast* (snar-, þver-, sár-), *reiðast* (bál-, fok-, sár-), *rotast* (stein-), *seljast* (rok-), *skammast* (dauð-, hund-, sár-), *slasast* (sár-), *snúast* (snar-), *veikjast* (sár-), *villast* (ramm-, grjót-), *vonast* (sár-), *þarfnast* (sár-), *þjást* (sár-)

Áhrifssagnir með áhersluforliðum.

ala (svín-), *banna* (blá-, harð-, þver-), *beygja* (svín-, keng-), *biðja* (sár-), *binda* (ríg-, svín-), *brjóta* (þver-), *bæna* (sár-), *drepa* (stein-), *dæma* (harð-), *elta* (hund-), *festa* (blý-), *ríg-*, *ramm*, *þræl-*, *fila* (botn-, smell-, þræl-), *fylla* (draug-, keng-, kol-, smekk-), *gleyma* (stein-), *halda* (gler-, grjót-, keng-, rígg-, skít-, þræl-, stein-), *hata* (dauð-), *herða* (fok-, gler-, rígg-, stál-), *hreinsa* (dauð-), *iðra* (sár-), *kviða* (dauð-, sár-), *húkka* (keng-), *mixa* (skít(a)-), *mjólka* (blóð-), *móðga* (sár-), *negla* (grjót-, keng-, rígg-), *neita* (sár-), *nýta* (skít-), *pína* (tröll-), *rota* (stein-), *ríða* (tröll-), *skamma* (grút-, harð-, sót-), *redda* (skít(a)-), *sakna* (sár-), *skorta* (sár-), *slasa* (sár-), *smella* (þræl-), *vanda* (sig) (sár-), *vorkenna* (sár-), *þjá* (sár-), *þrá* (sár-), *þurfa* (sár-), *öfunda* (blóð-, bráð-, dauð-, drep-, grút-, sár-)

Áhrifslausar sagnir með áhersluforliðum.

batna (snar-, sár-), *bogna* (keng-, svín-), *bregða* (dauð-, kol-), *bremsa* (snar-), *finna* (til) (sár-), *falla* (grút-, kol-, skít-, smell-), *glóa* (sót-), *gráta* (sár-), *hlakka* (dauð-), *kafna* (hel-), *kenna* (til) (sár-), *keyra* (svín-, botn-), *kvarta* (sár-), *langa* (blóð-, botn-, bráð-, dauð-, drep-, drullu, hrút-, sár-), *liggja* (grjót-, stein-, svín-), *roðna* (blóð-, sót-), *sárna* (dauð-), *sjá* (dauð-, drullu-, hund-), *snúa* (drep-, snar-), *sofa* (grjót-, stein-), *sofna* (grjót-, stein-), *standa* (blý-), *sverja* (dauð-), *syfja* (dauð-), *sökkva* (stein-), *vanhaga* (sár-), *verkja* (sár-), *versna* (snar-, kol-), *virka* (smell-, svín-), *þagna* (snar-, stein-), *þegja* (grjót-, hel-, stein-), *þræta* (blá-), *þyrsta* (sár-)

Blandaðar sagnir með áhersluforliðum.

blóta (sót-), *breyta* (snar-), *(öskur)bólva* (há-, sót-), *dýpka* (snar-), *fjölga* (snar-), *hemla* (snar-), *hneyksla* (há-), *hækka* (ríg-, smell-, snar-), *hætta* (snar-, stein-), *ljúga* (haug-), *lækka* (snar-), *læsa* (harð-, ramm-), *minnka* (snar-), *neita* (sár-), *sleppa* (skít-), *stansa* (snar-), *stoppa* (snar-, þver-), *stöðva* (snar-), *tapa* (drullu-, grjót-, grút-, kol-, skít-)

Viðauki 2: Yfirlit yfir áhersluforliði með sögnum

Áhersluforliðir með miðmyndarsögnum.

bál-(reiðast), *dauð*-(skammast, leiðast), *drep*-(leiðast), *drullu*-(leiðast), *fok*-(reiðast), *grjót*-(villast), *grút*-(leiðast), *hrút*-(leiðast), *hund*-(leiðast), *ramm*-(villast), *rok*-(seljast), *sár*-(leiðast, efast, gremjast, hneykslast, kveljast, slasast, veikjast, vonast, þarfnast, þjást), *sót*-(bólvast), *snar*-(aukast, krullast, móðgast, snúast), *stál*-(herðast), *stein*-(drepast, rotast), *þver*-(móðgast)

Áhersluforliðir með áhrifssögnum.

---

blá-(banna), *blóð*-(naga, mjólka, skera, smella, öfunda), *botn*-(fíla), *blý*-(festa), *bráð*-(öfunda), *dauð*-(hata, hreinsa, kvíða, öfunda), *draug*-(fylla), *drep*-(öfunda), *fok*-(herða), *gler*-(herða, halda), *grjót*-(halda, lemja, negla), *grút*-(skamma, öfunda), *harð*-(banna, dæma, skamma), *hund*-(elta), *keng*-(beygja, fylla, halda, húkka, negla), *kol*-(fylla), *ríg*-(binda, festa, halda, herða, negla), *sár*-(biðja, bæna, iðra, kvíða, sakna, skorta, slasa, vorkenna, þrá, þurfa, öfunda), *skít(a)*-(halda, mixa, nýta, redda), *smekk*-(fylla, passa), *smell*-(fíla), *stál*-(herða), *stein*-(drepa, gleyma, halda, rota), *svín*-(ala, beygja, binda), *tröll*-(pína, ríða), *þræl*-(festa, fíla, halda, smella), *þver*-(banna, brjóta)

Áhersluforliðir með áhrifslausum sögnum.

---

blá-(þræta), *blóð*-(langa, roðna), *blý*-(standa), *botn*-(keyra, langa), *bráð*-(langa), *dauð*-(bregða, hlakka, langa, sárna, sjá, sverja), *drep*-(langa, snúa), *drullu*-(sjá, langa), *grjót*-(þegja, liggja, sofna), *grút*-(falla), *hel*-(kafna, þegja), *hrút*-(langa), *hund*-(sjá), *keng*-(bogna), *kol*-(bregða, falla, versna), *sár*-(batna, finna (til), gráta, kenna (til), kvarta, langa, vanhaga, verkja, þyrsta), *skít*-(falla), *smell*-(falla), *snar*-(batna, bremsa, snúa, versna, þagna), *stein*-(liggja, slökkva, sofa, sofna, þagna, þegja), *svín*-(bogna, keyra, liggja, lúkka, virka)

Áhrifsforliðir með blönduðum sögnum.

---

drullu-(tapa), *grút*-(tapa), *harð*-(læsa), *haug*-(ljúga), *há*-(bölva, hneyksla), *kol*-(tapa), *ramm*-(læsa), *ríg*-(hækka), *sár*-(neita), *skít*-(tapa, sleppa), *smell*-(hækka), *snar*-(breyta, dýpka, fjölga, hemla, hækka, hætta, lækka, minnka, stansa, stoppa, stöðva), *sót*-(blóta, (öskur)bölva), *þver*-(stoppa), *stein*-(hætta)

Lykilorð

orðmyndun, áhersluforliðir, sagnir, söguleg þróun, kerfisvæðing

Keywords

word formation, bound intensifiers, verbs, historical development, grammaticalization

Abstract

The article deals with bound intensifiers with verbs, a phenomenon that has scarcely been discussed in Icelandic and international literature. The intensifiers were studied from both a historical and synchronic point of view. Various databases were used to collect the material; A Dictionary of Old Norse Prose (ONP) from Old-Icelandic to the middle of the 16th century, Ritmálssafn (ROH) from the middle of the 16th century to the second half of the 20th century, Tímarit.is (Tím.) from the middle of

the 19th century to the present day and Risamálheildin (Rmh.) which covers the modern Icelandic, especially the 21st century.

The grammatical relationship between bound intensifiers and verbs is described and an account is made of which bound intensifiers can occur with a verb, and what kind of verbs can occur with bound intensifiers. 38 bound intensifiers were examined in this way. The article also examines which of these intensifiers can be connected to verbs in Old Icelandic, and the development of bound intensifiers from Old Icelandic to the modern language is especially examined. How bound intensifiers relate to grammaticalization is studied, i.e., to what extent bound intensifiers have developed from independent words and acquired a special place in the Icelandic language.

The study revealed that bound intensifiers with verbs are quite common in the modern language, but extremely rare in Old Icelandic. It is possible to point to a certain development after 1540, where they gradually become more common with verbs, although examples have not been found for all the 38 intensifiers in the period from 1540 to the 20th century. Bound intensifiers with verbs are mostly monosyllabic, which distinguishes them from intensifiers with adjectives and nouns, which can also be disyllabic. It is shown that bound intensifiers have developed through grammaticalization from independent words, but in some cases the semantic connection between intensifier and the verb is still strong despite the grammaticalization. Grammatically, the relationship between intensifiers and verbs can be described by paraphrasing with a verb and manner adverbs, even two of them. The study also reveals that bound intensifiers can be associated with middle voice verbs, transitive verbs, intransitive verbs, and mixed verbs, i.e., verbs that can be both transitive and intransitive.

The study also revealed that there is a need for further examination of the historical development of bound intensifiers with adjectives and nouns.

Veturlíði Óskarsson
prófessor í norrænum málum
Institutionen för nordiska språk
Uppsala universitet
veturlidi.oskarsson@nordiska.uu.se

Dorsteinn G. Indriðason
prófessor í norrænum málum
Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier
Universitetet i Bergen
torsteinn.indridason@uib.no

Margrét Jónsdóttir, Veturliði Óskarsson og
Þorsteinn G. Indriðason

-an- á undan viðskeytinu -legur í íslensku: Tilraun til túlkunar

1 Inngangur

Til er fjöldi lýsingarorða af sama toga og *hækkanlegur*, *skalanlegur* og *tæmanlegur*.¹ Merkingin vísar oftast til þess sem hægt er að gera án þess þó að aðild einhvers að verknaðinum sé sýnileg: Það sem er *hækkanlegt* er hægt að hækka, getur jafnvel hækkað, það sem er *skalanlegt* er hægt að stækka eða minnka (færa til á *skala*) og það sem er *tæmanlegt* er hægt að tæma. Orð sem þessi eiga það sameiginlegt að vera nánast öll í merkingarvenslum við samstofna sagnir, sbr. framangreind orð og tengsl þeirra við *hækka*, *skala* og *tæma*. Fjöldmörg lýsingarorð og atviksorð af þessum toga eru enn fremur í merkingarlegum venslum við verknaðarnafnorð af sömu gerð og *hækkun* (*hækkun*) og *skalan* (*skölun*).² Einungis fáein afleidd orð nafndregin falla ekki undir neitt af því sem nefnt hefur verið, t.d. *hjartanlegur*.

Meginmarkmið greinarinnar er að kanna eðli samstöfunnar -an-

¹ Grein þessi er samín í samvinnu höfundanna þriggja með jöfnu framlagi þeirra. Við þökkum ritrynum og ritsjórum *Orðs og tungu* fyrir gagnlegar athugasemdir við fyrri gerð. Enn fremur fær Ásta Svavarsdóttir þakkir fyrir yfirlestur og góðar ábendingar. Allt sem missagt kann að vera skrifast á reikning höfunda.

² Wood og Einar Freyr Sigurðsson (2014:351) nota orðin *ability adjectives* um lýsingarorð þessarar merkingar og raunar er *ability* einnig notað um lýsingarhátt nútíðar í sömu merkingu.

á undan viðskeytinu *-leg-* (lo. og ao.).³ Einkum verður fjallað um samtímalegt eðli þessarar samstöfu en jafnframt verður leitast við að tengja samtímalega stöðu hennar við sennilega sögulega þróun.⁴ Samtímalega koma nokkrir möguleikar til greina, m.a. að um sé að ræða viðskeytaröð, *-an-legur*, sbr. *breyt-an-legur*, eða að hér sé á ferðinni tengihljóðið *-n-* á undan nafnháttarmynd, stöku sinnum í öðru samhengi svo sem *hjarta-n-legur* og *tíma-n-legur*.

Í greininni verður leitað svara við eftirfarandi spurningum:

- (1) a. Hvernig ber að túlka samstöfuna *-an-* málfræðilega?
- b. Hvers konar grunnorð geta staðið með *-anlegur*?
- c. Hver er merking *-an-* þegar það stendur með *-legur*?

Spurningum (1)b og c verður svarað í 4. kafla. Spurning (1)a er hin fræðilega meginspurning og verður leitað svara við henni í 5. og 6. kafla.

Efnisskipan greinarinnar er á þá leið að í 2. kafla verður í stuttu máli sagt frá efniviði rannsóknarinnar. Í 3. kafla er greint frá hugmyndum fræðimanna um uppruna samstöfunnar *-an-* í *-anlegur*. Í 4. kafla verður fjallað um ýmis formleg og merkingarleg atriði í sambandi við *-anlegur*. Í 5. kafla verður reynt að komast að því hvers eðlis samstafan *-an-* er samtímalega séð og verða ýmsir möguleikar reifaðir og rökstuddir. Í 6. kafla eru færð rök fyrir líklegri greiningu á *-an-* og í 7. kafla eru helstu niðurstöður dregnar saman.

2 Efniviður rannsóknarinnar

Fyrir þessa rannsókn var leitað dæma um lýsingarorð og atviksorð sem enda á *-anlegur* (*-anligr*) og *-anlega* (*-anliga*) í eldra og yngra máli. Stuðst var við dæmasafn *Ordbog over det norrøne prosasprog* (hér eftir

³ Héðan í frá verður yfirleitt látið nægja að tala um *lýsingarorð* og karlkynsmyndina sem endar á *-anlegur*. Þótt atviksorð sem enda á *-anlega* komi við sögu verður ekki sérstaklega rætt um merkingu þeirra og hegðun. Þegar rædd eru dæmi úr fornu máli eða hugmyndir um uppruna *-anlegur* er stöku sinnum notuð eldri myndin *-anligr* (*-anliga*) til samræmis við skráð dæmi eða tilvitnanir í texta. Oftast er þó viðhöfð nútímamálsmyndin *-anlegur* (*-anlega*).

⁴ Samstafan *-an-* kemur fyrir í mjög litlum mæli á undan fáeinum öðrum viðskeytum, einkum *-leiki/-leikur*. Sbr. örstutt yfirlit í 5.1.1. Slík dæmi eru nefnd nokkrum sinnum, þegar þörf krefur, en annars er umfjöllunin bundin við samstöfuna *-an-* + *-leg-*.

ONP) sem nær fram til um 1540 og *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans* (hér eftir ROH) sem nær frá 1540 fram undir lok 20. aldar. Enn fremur var höfð hliðsjón af dæmum úr *Íslenskum orðasjóði* (hér eftir ÍOS) og var þar leitað í safni texta af vefsíðum frá árinu 2015. Í nokkrum tilvikum var einnig höfð hliðsjón af dæmum í *Risamálheildinni* (hér eftir Rmh.).

Í safni ONP komu í ljós nálega 190 viðskeytt orð með *-anleg-*, um 150 lýsingarorð og um 40 atviksorð, um 30 þeirra samstofna lýsingarorðunum. Í ROH eru lýsingarorðsfluttur mun fleiri, tæplega 900, og atviksorð tæplega 200, langflest samstofna lýsingarorðunum. Forskeytt og samsett orð í báðum söfnum eru meðtalin, en slík orð eru umtalsverður hluti þeirra orða sem í ljós komu enda eru forskeyti áberandi einkenni á orðum af þessu tagi – þannig eru rúmlega 100 orð í safni ONP forskeytt, þar af rúmlega 60 með forskeytinu *ó-*. Umtalsverð skörun er á milli ONP og ROH en af þeim ca. 190 orðum sem er að finna í ONP eru þó um 40 ekki skráð í ROH.

3 Söguleg úttekt: Uppruni *-an-* í *-anlegur*

Lítið hefur verið fjallað um líklegan uppruna samstöfunnar *-an-* í *-anlegur*. Í þeirri umræðu sem þó má finna í fræðibókum er helst tvennt talið koma til greina, að um sé að ræða viðskeytið *-an*, hið sama og er á ferð í sagnleiddum nafnorðum á borð við *skemmtan*, *ætlan*, eða að upprunans sé að leita í viðskeyti lýsingarháttar nútíðar, *-and(i)*. Hér verða þessir tveir kostir ræddir.

3.1 Verknadarviðskeytið *-an*

Eins og liggur nokkuð ljóst fyrir þeim sem hafa íslensku að móðurmáli eru talsverð merkingarleg og formleg vensl milli lýsingarorða sem enda á *-anlegur* og nafnorða sem mynduð eru með viðskeytinu *-un*, eða í eldra máli með afbrigði þess *-an*. Það kann að vekja vissan grun um að *-an-* í *-anlegur* og *-an-* í viðskeytaparinu *-an/-un* geti átt sér sama uppruna, að *-anleg-* kunnri (a.m.k. upprunalega) að vera röð tveggja viðskeyta, *-an* og *-leg*. Að því er virðist hefur þetta sjaldan verið lagt til. Þó nefndi Alf Torp (1909:lx) þennan möguleika í yfirliti yfir orðmyndun í norrænu máli snemma á síðustu öld. Megintilgáta hans er sú að uppruna *-anlegur*-orða megi helst rekja til lýsingarháttar nútíðar (sjá hér á eftir og 5.1.3) en hann bætir við, þó án rökstuðnings,

að upprunann kunni ef til vill að vera að finna í kvenkynsnafnorðum sem enda á *-an*, svo sem *lofan*, *prófan*, *reikan*.

Með þetta tvennt í huga, tilgátu Torps og framangreind merkingarleg og formleg vensl *-anlegur*-orða og *-an*-orða, er við hæfi að fara nokkrum orðum um þetta viðskeyti eða viðskeytapar. Parið *-an* og *-un*, sem fyrst og fremst hefur verið notað við myndun verknadarnafnorða af sögnum, á sér einn og sama uppruna.⁵ Þau eiga rætur að rekja til sama viðskeytis, **-ni* í frumgermönsku, sem eftir endurtúlkun í frum-norrænu varð *-ōni* og síðar að norræna viðskeytinu *-an*. Í vestur-norrænu (íslensku) fékk það tvöfalda birtingarmynd vegna *u*-hljóðvarps, afbrigðið *-un* í nefnifalli, þolfalli og þágufalli eintölu og í þágufalli fleirtölu (þar einnig skilyrt af þágufallsendingunni *-um*), en afbrigðið *-an* í eignarfalli eintölu og nefnifalli, þolfalli og eignarfalli fleirtölu. Í sumum fornum ritum er notkunin samkvæmt uppruna, sögulega viðbúin víxl á milli *-an* og *-un*. Strax á forníslenskum tíma eru afbrigðin tvö þó farin að lifa eigin lífi og er sérstaklega algengt að *-an* sé notað í öllum föllum nema í þágufalli fleirtölu.

Þetta viðskeytapar mun upprunalega hafa verið bundið við myndun nafnorða af fyrsta flokki veikra sagna, sem í málsögulegu samhengi eru nefndar *ō*-sagnir (sjá Ásgeir Blöndal Magnússon 1995:16–17; sbr. t.d. Torp 1909:lxvi). Dæmi um myndun af sögnum úr öðrum flokkum, veikum sem sterkum, eru þó gömul. Á þetta er minnst víða, t.d. hjá Torp (sama rit, s.st.) og Baldri Jónssyni (1987:91). Í ONP eru dæmi um *skemmtan/skemmtun* og *þoran* frá 13. öld, *trúan*, *ymjan* og *óráðan* frá 14. öld og *aukan* og *aukun* frá um 1500. Öll orðin tengjast samstofna sögn merkingarlega: *skemmta* er *ia*-sögn, *ymja* er *ja*-sögn en *trúa* og *þora* teljast til *ē*-sagna; *ráða* og *auka* eru sterkar sagnir. Í ROH eru dæmi um *kvíðun*, *kvíðan* og *líðun*, *líðan* (forskeytt) sem tengjast samstofna sögn, *kvíða* sem er bæði veik og sterk, og *líða* sem er sterk.

Ekki er ljóst hvort lýsingarorð sem enda á *-anlegur* hafi á einhvern hátt lotið framangreindri reglu um myndun af *ō*-sögnum. Ýmislegt mælir fremur gegn því. Bæði er það svo að orðmyndun með *-anlegur* er að mestu bundin við íslensku og er mun yngri en orðmyndunin með *-an* sem er samnorræn.⁶ Elstu dæmi um orð með físl. *-anligr*,

⁵ Ágætt yfirlit um *-an* og *-un* er að finna hjá Hugrúnu Ragnheiði Hólmgeirsdóttur (1995).

⁶ Í safni ONP eru nokkur norsk dæmi um *einkanliga* og *einkanligr* og allmörg dæmi um orð með *-anliga/-anligr* er að finna í biblíuverkinu *Stjórn* (sbr. ONP) sem kann að vera að nokkru leyti norskt en er fyrst og fremst varðveitt í íslenskum handritum frá 14. öld.

-anliga eru frá því um 1200 og snemma á 13. öld (t.d. *einkanliga*, *óifanligr*, *yfirvesanligr*) en annars eru orð með -anligr yfirleitt heldur yngri. Það hlýtur enn fremur að teljast nokkuð ólíklegt að orðmyndun með -anlegur hafi verið bundin við *ō*-sagnir í ljósi þeirra ca. 190 orða af þessu tagi, lýsingarorða og atviksorða, sem er að finna í ONP. Þau tilheyra milli 110 og 120 mismunandi stofnum. Af þeim er vissulega rúmur helmingur (um 65) *ō*-sagnir en eigi að síður er hinn helmingurinn sagnir af öðrum flokkum, þar af rúmlega 20 sterkar sagnir. Algengustu -anligr-orðin þar eru *trúanligr*, *viljanligr*, *vitanligr* og (*ó*)*þolanligr* sem öll eru mynduð af öðrum sagnstofnum en *ō*-sögnum.

3.2 Lýsingarháttarviðskeytið -and(i)

Snemma kom fram sú hugmynd að uppruna -anlegur væri að leita í viðskeyti lýsingarháttar nútíðar, -and(i), og að tannhljóðið hefði fallið brott: -andlegur → -anlegur. Þetta má m.a. sjá hjá Torp (1909:lx), Sverdrup (1911:156–160) og Alexander Jóhannessyni (1927:67). Hvorki Torp né Sverdrup vísa til heimilda máli sínu til stuðnings en báðir ræða um brottfall tannhljóðsins. Það gerir Noreen (1923:212–213) líka í málfræði sinni, án þess þó að nefna lýsingarháttinn í því sambandi.⁷ Framangreindir fræðimenn telja breytinguna gamla. Sverdrup bendir á að sambærileg orðmyndun hafi verið til í vesturgermönskum málum og nefnir því til stuðnings nokkur orð úr fornháþýsku og engilsaxnesku, öll með tannhljóði. Hann gengur svo langt að telja -anlegur hafa orðið að sérstöku viðskeyti en færir þó ekki raunveruleg rök fyrir því (sbr. Sverdrup 1911:160):

Men da bruken av præ. part. med passiv bet. i gn. som et attributivt adjektiv var forholdsvis litet yndet, forekommer det mig ikke usandsynlig, at det tildels var for at böte herpaa, at man utvidet præ. part. med suffikset -ligr. Dog har vel -anligr tilslut kun været følt som en særskilt suffiksform tjenende til avledning av verbaladjektiver.

Litlar leifar eru um orð af þessum toga í íslensku með tannhljóðinu varðveittu. Í ONP er að finna fáein dæmi, *blezandligr* 'blessaður, sem hægt er að blessa' í þýðingu frá 16. öld, *blómberandligr* 'blómstrandí'

⁷ Athyglisvert er að Noreen minnst fyrst á -anlegur-orðin í tengslum við brottfall tannhljóðsins í fjórðu útgáfu bókar sinnar, þeirri sem stuðst er við hér.

í handriti frá um 1700 (en *blómberanligr* í sama texta í handriti frá 14. öld), *óþolandligr* ‘óþolandi, sem ekki er hægt að þola’ („óþolandligr brunni sólarinnar“, handrit frá um 1340), *búandligr* í merkingunni ‘sem líkist bónda’ (14. öld), *skínandligr* ‘skínandi, bjartur’, um ljós (um 1540) og atviksorðið *hjáverandligr*, notað um ‘e-ð sem er og verður’ (1200–1225). Í nútímamáli er tannhljóð varðveitt í fáeinum orðum, *búandlegur* ‘sem líkist bónda (um mann); sem hægt er að búa á (um jörð)’, *gerandlegur* ‘sem er gerandi, sem gerir’, einnig í *þegjandlegur* ‘þögull’ sem reyndar virðist ekki koma fyrir í orðabókum en sem höfundar þessarar greinar þekkja og fáein dæmi eru um á netinu og á sér hliðarmyndina *þegjandalegur*. Hér má enn fremur nefna hugmynd Ásgeirs Blöndals Magnússonar (1995) um að *einkanlegur* ‘sérlegur; tágætur’ eigi sér e.t.v. rætur í *einkandlegur, og nefnir hann þar til hliðsjónar sögnina *einka*.

Eins og hér sést, þegar dæmin að framan eru skoðuð, virðast orð sem hafa *-and-* á undan *-legur* bera í sér (eða a.m.k. geta borið í sér) annars konar merkingu en sagnleiddu lýsingarorðin sem oftast en ekki fela í sér merkinguna ‘sem hægt er að ...’. Þetta á a.m.k. við um *blómberandligr*, *búandlegur* þegar það merkir ‘sem líkist bónda’, *gerandlegur*, *skínandligr* og *þegjand(a)legur*. Þetta útilokar auðvitað ekki að tilgátan um uppruna *-anlegur* úr *-and(i)* + *-legur* sé rétt en dæmafæðin gerir slíka ályktun óörugga.

3.3 Niðurstaða

Lítil von virðist vera til þess að með vissu sé hægt að velja á milli þeirra tveggja kosta sem hér voru nefndir enda hafa báðir sitthvað til síns ágætis. Málin þarfnast þó frekari umfjöllunar eins og í ljós mun koma í næstu köflum.

4 *-anlegur*: Formleg og merkingarleg vensl við grunnorð

4.1 Inngangur

Í þessum kafla verða tekin til skoðunar ýmis atriði sem varða merkingarlegt hlutverk og tíðni lýsingarorða sem mynduð eru af sögn,

samstöfunni *-an-* og viðskeytinu *-legur*.⁸ Eins og minnst var á í inn-gangi virðast fljótt á litið einkum tveir kostir líklegir við samtímalega greiningu, þ.e. að um sé að ræða viðskeyti, *-an-*, og þá viðskeytaröðina *-an-legur*, eða að hugsanlega sé á ferðinni tengihljóð, *-n-*. Hér verður síðari kosturinn lagður til hliðar um stundarsakir enda hafa tengihljóð ekki merkingu eða merkingarhlutverk.

Efnisskipan þessa kafla er á þá leið að í 4.2 verða sagnir sem standa með *-anlegur* ræddar og flokkaðar eftir ýmsum viðmiðunum, jafnt sögulegum sem samtímalegum, auk þess sem merkingarlegt hlutverk frumlags sagnanna verður skoðað. Það er gert til að varpa ljósi á merkingu og hegðun orðanna sem enda á *-anlegur*. Í 4.3 verða merkingarleg vensl orða með *-anlegur* við lýsingarhátt nútíðar skoðuð og í 4.4 verður fjallað um lýsingarorð sem enda á *-anlegur* og kvenkynsnafnorð sem enda á *-an*. Í 4.5 verður rætt um tengsl viðskeytisins *-an/-un* við *-anlegur*, einkum í orðum eins og *blessunarlegur* þar sem nafnorðið er í eignarfalli. Í 4.6 eru aðalatriði kaflans dregin saman.

4.2 Vensl *-anlegur*-orða við sagnir

4.2.1 Formleg vensl

Langflest lýsingarorð sem enda á *-anlegur* tengjast merkingarlega samstofna sögn. Oft er jafnframt til kvenkynsnafnorð myndað af sömu sögn með verknaðarviðskeytinu *-an/-un*, sbr. 3. kafla og nánari umfjöllun í 4.4. Þessum ytri venslum má lýsa þannig:

- (2) *Nafnorð*   *Sögn*   *Lýsingarorð*
 flokkun/flokkan ~ flokka ~ flokkanlegur

Sögnin *flokka* ‘skipa í flokka, raða niður’ lýsir verknaði þar sem við sögu koma gerandi sem frumlag og þema sem andlag: „María flokkaði bækurnar.“ Nafnorðið *flokkun* lýsir þeirri athöfn sem í sögninni felst, þ.e. ‘það að flokka bækurnar’ í þessu tilviki. Lýsingarorðið vísar til þess sem hægt er að gera við andlagið, bækurnar eru flokkanlegar. Tengsl milli germyndar, þolmyndar, verknaðarnafnorðs og afleiðslu með *-anlegur* sjást glögg í (3):

⁸ Ítarlegt yfirlit yfir grunnorð með *-legur* á tímabilinu 1600–1900 er að finna hjá Þorsteini G. Indriðasyni (2023).

- (3) a. *X flokkaði bækurnar* (germynd), bækurnar voru *flokkaðar* (þolmynd)
 b. *Flokkun* bókanna, *flokkun* á bókunum (verknaðar-nafnorð)
 c. Bækurnar eru *flokkanlegar* (afleiðsla)

Þessi orðmyndun er frjó og lifandi og auðvelt er að mynda ný orð, t.d. *dissanlegur*, *rantanlegur* og *moppanlegur* með hliðsjón af nýlegum tökusögnum, *dissa* 'vera á móti e-m, leggja fæð á e-n', *ranta* 'nöldra, blaðra' og *moppa* 'þrífa (gólf) með moppu', svo að dæmi séu tekin. Þar er augljóslega um að ræða nýmyndun með virkum orðmyndunarferlum. Á hinn bóginn þættu nafnorð eins og t.d. **moppa* vafalítið ótæk, sem og lýsingarorðin **dissanlegur*, **moppunlegur* og **röntunlegur*, mynduð með hinu mjög svo virka viðskeyti *-un*. Ótæku dæmin með *-un* skýrast af því að viðskeytið krefst eignarfallsendingar í afleiðslunni en íslensk verknaðarorð af þessum sögnum eru *dissun*, *moppun* og *röntun*.⁹

Hvernig sem uppruni lýsingarorðanna sem enda á *-anlegur* er skýrður blasa vensl við sagnir langoftast við. Í (4) eru sýnd dæmi um slík vensl við ýmsar tegundir sagna.

(4)	A	<i>Veikar sagnir</i>	<i>Lýsingarorð</i>
	1 (-ö)	lækna, bila	læknanlegur, bilanlegur
	2 (-ja)	selja, temja	seljanlegur, temjanlegur
	3 (-ja)	breyta, rifta	breytanlegur, riftanlegur
	4 (-ē)	trúa, duga	trúanlegur, duganlegur
	B	<i>Sterkar sagnir</i>	<i>Lýsingarorð</i>
	1. fl.	líða, slíta	líðanlegur, slítanlegur
	2. fl.	brjóta, þrjóta	brjótanlegur, þrjótanlegur
	3. fl.	finna, hverfa	finnanlegur, hverfanlegur

⁹ Greinarhöfundar hafa heyrt orðið *röntun* notað í tali. Orðin *dissun* og *moppun* finnast á „prenti“, *dissun* t.d. í athugasemd við blogg á vefsíðu DV í apríl 2011 (blog.dv) og *moppun* t.d. í *Morgunblaðinu* 30.9. 2016, bls. 30 (sérblað) (sjá *Tímarit.is*). Nánast má fullyrða að lýsingarorðin **dissunlegur*, **moppunlegur* og **röntunlegur* verði aldrei til enda brjóta þau gegn máltilfinningu flestra. Eina sambærilega dæmið sem höfundar þekkja er ao. *klögunliga* í þýðingu frá 16. öld (*Reykjahólabók*, sjá ONP). Hins vegar er vel hugsanlegt að *dissunarlegur* og önnur slík verði til enda fyrirmyndir nægar (sjá kafla 4.5).

4. fl.	bera, skera	beranlegur, skeranlegur
5. fl.	gefa, sjá	gefanlegur, sjáanlegur
6. fl.	fara, skafa	faranlegur, skafanlegur
7. fl.	leika, fá	leikanlegur, fáanlegur
C	Núþálegar sagnir eiga, vita	Lýsingarorð eiganlegur, vitanlegur
D	Tvöföldunarsagnir (ri-) snúa	Lýsingarorð snúanlegur

Eins og vikið var að í kafla 3.1 mun -an (viðskeytaparið -an/-un) upprunalega hafa verið bundið við myndun nafnorða af fyrsta flokki veikra sagna (*ō-sögnum*). Ýmis gömul dæmi eru þó um myndun af sögnum úr öðrum flokkum, sem fyrr segir. Séu berir stofnar ólíkra lýsingarorða (án forskeytis og forliðar) sem enda á -anlegur í safni ROH skoðaðir með tilliti til vensla við veikar sagnir fyrsta flokks annars vegar og hins vegar sterkar sagnir og hvenær þau koma fyrst fyrir er niðurstaðan þessi:¹⁰

(5) Öld	Lýsingarorðs- flettur	Vensl lýsingarorða við sagnir ō-sagnir	sterkar sagnir
16.	97	24	15
17.	121	40	15
18.	166	47	16
19.	210	49	23
20.	283	60	27

Hér má sjá að fleiri lýsingarorð tengjast veikum sögnum af fyrsta flokki (*ō-sögnum*) en þeim sterku og ef forskeyttar eða forliðaðar sagnir væru teknar með myndi sá fjöldi aukast talsvert. En varasamt er að draga of víðtækar ályktanir enda eru veikar sagnir af fyrsta flokki svo margfalt fleiri en þær sterku. Hlutfallslega eru færstar veikar sagnir af fyrsta flokki frá 17. öld eða um 19% en flestar frá 18.

¹⁰ Lýsingarorðsflettur í (5) eru samtals 877. Orð frá síðari hluta aldar eða fyrri hluta þeirrar næstu eru í ROH merkt með aldartölu og „s“ og „f“, t.d. „17s18f“, og eru slík dæmi hér talin með dæmum frá fyrri öldinni.

öld eða tæplega 29%. Sterkar sagnir verða hlutfallslega færstar á 20. öld eða 9,5% en flestar á 16. öld, rúmlega 15%. Hér verður að hafa í huga að textamagn hverrar aldar í ROH er mismikið og eðlisólíkt. Textar frá 16. öld eru ekki aðeins miklu færri en t.d. þeir frá 19. öld, heldur eru þeir fyrrnefndu allir eða langflestir af kristilegum toga. Textar frá þeirri síðarnefndu eru ekki aðeins miklu fleiri heldur mun fjölbreyttari (sjá yfirlit um textategundir í ROH og fjölda þeirra á hverri öld hjá Ástu Svavarsdóttur o.fl. 1993:3).

4.2.2 Merkingarleg vensl við grunnorð

Þau atriði sem hér hafa verið nefnd varða formlega þætti þeirra sagna sem lýsingarorðin sem enda á *-anlegur* eru í venslum við. Hér á eftir verður horft til merkingarlegra eiginleika sagnanna með það að markmiði að varpa nánara ljósi á merkingu samstöfunnar *-an-*. Í því skyni verður litið til hegðunar viðkomandi sagnar. Þannig má t.d. skoða hvort sögnin lýsi ástandi eða framvindu, lokaniðurstöðu eða ekki. Í öllu þessu skiptir hlutverk frumlagsins miklu máli. Um það sem hér er sagt um merkingarflokkun sagnanna má t.d. lesa hjá Jóhannesi Gísla Jónssyni (1997–1998:16–17; 2005:488–495).

Mjög margar sagnir eru með gerandafrumlagi og teljast til aðgerðarsagna. Það er gerandinn sem með vilja vinnur verk sem hefur í sér fólgin endapunkt. Dæmi um slíkar sagnir eru *hækka* og *blása upp* (taka með sér þolfallsandlag), *breyta* (tekur með sér þágufallsandlag) og *vænta* (tekur með sér eignarfallsandlag). Andlagið er alltaf þema (þolandi). Lýsingarorðin eru *hækkanlegur*, *uppblásanlegur*, *breytanlegur* og *væntanlegur*. Tökum dæmi af *hækka* og *breyta*. Bæði orðin vísa til þess sem hægt er að gera, hækka eða breyta. Eins og sjá má er andlag sagnarinnar frumlag með lýsingarorðinu sem hefur svipaða merkingu og þolmynd enda gerandinn ekki tilgreindur. Til hægðarauka verður talað um þolmyndarmerkingu.

- (6) a. Jón *hækkar* húsið. Húsið er *hækkanlegt*.
 b. Jón *breytir* húsinu. Húsið er *breytanlegt*.

Frumlög sumra sagna eru skynjendur (reynendur) og þemu (þolendur). Þær sagnir teljast til svokallaðra ástands- eða atburðarsagna. Þær fyrrnefndu lýsa ástandi eins og t.d. *skilja*. Þær síðarnefndu lýsa því sem einfaldlega gerist. Dæmi um slíka sögn er *gleyma*.

- (7) a. Jón skildi ekki ljóðið. Ljóðið var óskiljanlegt.
 b. Jón gleymdi ekki ljóðinu. Ljóðið var ógleymanlegt.¹¹

Áhrifslausar sagnir eins og *bila* og *rotna* eru líka einatt í venslum við umrædd lýsingarorð. Í tilvikum beggja sagnanna er frumlagið þema enda gerir það ekki neitt; sagnirnar eru atburðarsagnir. Þemafrumlagið er svo áfram frumlag með lýsingarorðinu.

- (8) Jurtaleifar *rotna* hratt. Jurtaleifar eru *auðrotnanlegar*.

Svokallaðar athafnasagnir eru forvitnilegar. Frumlag þeirra er „líklega oftast gerandi“ eins og Jóhannes Gísli Jónsson (2005:493) kemst að orði. Hann segir raunar líka að virkni frumlags þessara sagna sé mismikil. Sagnirnar fela í sér framvindu, þó án raunverulegs endis. Dæmi um slíkar sagnir eru t.d. þær fjölmörgu sem varða hreyfingu, sbr. *ganga*, *iða*, *labba*, *sprikla* og *trimma*, allar áhrifslausar. Með sumum sögnunum er erfitt að mynda orð með *-anlegur*. Það gengur t.d. varla að mynda **iðanlegur eða *sprikanlegur* út frá venjulegri merkingu sagnanna *iða* og *sprikla*, en ekki er útilokað að hugsa sér samhengi þar sem orð eins og *ganganlegur* og *labbanlegur* og jafnvel *trimmanlegur* væru *nothæf*.¹²

4.3 Merkingarleg vensl orða með *-anlegur* við lýsingarhátt nútíðar

Mörg dæmi eru um að lýsingarháttur nútíðar af áhrifssögnum standi með andlagi germyndarsetningar í þolmyndarmerkingu, sbr. Jón Friðjónsson (1982:195), Halldór Ármann Sigurðsson (1992:340–343) og Wood og Einar Frey Sigurðsson (2014:353).¹³ Þetta má t.d. sjá í A í (9). Það má hugsa sér að þar búi að baki setningar á borð við *e-r getur (ekki) drukkið kaffið / huggað barnið / trúað sögunni*.¹⁴ Í B sést hins vegar

¹¹ Hér gæti frumlagið í fyrri setningunni staðið sem óbeint andlag / aukafallsliður í þágufalli: *Ljóðið var Jóni ógleymanlegt / Jóni var ljóðið ógleymanlegt*.

¹² Allnokkur dæmi eru um *ganganlegur* á netinu og í Rmh., t.d. „Þetta er „hverfið“ mitt sem er vel ganganlegt og hjólafært en keyra þarf hring á hraðbrautum til að komast á milli.“ (Twitter).

¹³ Þessa umræðu er líka t.d. að finna hjá Halldóri Ármanni Sigurðssyni og Egerland (2009) og Antoni Karli Ingasyni o.fl. (2016). Umræðan um þolmyndarmerkingu lýsingarháttar nútíðar er þó miklu eldri, sbr. t.d. Nygaard (1905:244). Sverdrup (1911:156–160) minnst líka á þetta (sbr. kafla 3.2 og 4.4).

¹⁴ Það vekur athygli að sum orð með *-anlegur* geta helst ekki staðið án forskeytis, sbr. *?gleymanlegur* en *ógleymanlegur*, *?rotnanlegur* en *auðrotnanlegur*.

að í stað lýsingarháttarins má nota lýsingarorð sem enda á *-anlegur* sem sérstæð lýsingarorð (sjá einnig Wood og Einar Frey Sigurðsson 2014). Það sýna dæmin í (9).

(9)	A	B
	a. Kaffið er vel <i>drekkandi</i> .	Kaffið er vel <i>drekkanlegt</i> .
	b. Kaffið er <i>ódrekkandi</i> .	Kaffið er <i>ódrekkanlegt</i> .
	c. Barnið er <i>óhuggandi</i> .	Barnið er <i>óhugganlegt</i> .
	d. Sögunni er vel <i>trúandi</i> .	Sagan er vel <i>trúanleg</i> .

Dæmin í A og B í (9) eiga það sameiginlegt að merking hvers pars tákna-
ar það sem (ekki) er hægt að gera, t.d.: ‘kaffið er hægt að drekka’, ‘hægt
er að drekka það’; ‘barnið verður ekki huggað’, ‘ekki er hægt að hugga
það’. Hins vegar er setningafræðilegur munur á setningagerðunum í
A og B. Hann er sá að frumlagið með lýsingarorðunum í B er alltaf
í nefnifalli, hvert sem andlagsfall viðkomandi sagnar er. Á hinn
bóginn er frumlagið með lýsingarhætti nútíðar, í A, í nefnifalli sé
andlag sagnarinnar þolfall (formgerðarfall) en ef andlagið er þágufall
(orðasafnsfall) þá varðveitist það sem frumlag með lýsingarhættinum.
Varðveisla orðasafnsfallsins með lýsingarhættinum er því sú sama
og í þolmynd. Bæði lýsingarháttur nútíðar og lýsingarorðin fá auð-
veldlega forskeyti eða forliði, þá helst ó- af merkingarlegum ástæðum
(sjá einnig Wood og Einar Frey Sigurðsson 2014).

Dæmin um lýsingarorðin eru fjölmörg. Hins vegar er ekki alltaf
hægt að finna setningar með lýsingarhætti nútíðar sem lýsa því sama
og lýsingarorð með *-anlegur* gera, ‘það sem (ekki) er hægt að gera’,
a.m.k. ekki í eðlilegu máli. Hvernig á því stendur er ekki ljóst; a.m.k.
blasir hin málfræðilega ástæða ekki við. Á hinn bóginn felst gildi
fyrirliggjandi dæma í því að þau leiða vel í ljós þá þolmyndarmerkingu
sem fólgin er í lýsingarorðum sem enda á *-anlegur*.

4.4 Lýsingarorð sem enda á *-anlegur* og kvenkynsnafnorð sem enda á *-an*

Hér að framan (4.2.1) var minnst á verknaðarviðskeytið *-an/-un* og
þegar í inngangi var þess getið að mörg lýsingarorð sem enda á *-anlegur*
væru í venslum við verknaðarnafnorð mynduð af sama sagnstofni.
Þetta viðskeytapar er að því leyti sérstakt að virk orðmyndun með

Því er í nútímamáli bundin við fyrra afbrigðið, *-un*, en var í eldra máli mun frekar bundin við hið síðara, *-an*, sem fyrr segir (sjá 3.1). Það flækir málið nokkuð að þótt afbrigðið *-an* komi ekki fram í nefnimynd nýmyndaðra orða í nútímamáli er það reglulegt allómorf í beygingu orðanna, sbr. nf. et. *skipun* en nf. og þf. flt. *skipanir*, ef. flt. *skipana*. Enn fremur eru dæmi um að grunnmynd með *-an* sé enn í notkun, einkum í formlegu máli, t.d. nf. og þf. et. *skipan* og *ætlan* sem algengt er að sjá í lögfræðimáli. Frá málmyndunarfræðilegu sjónarhorni má væntanlega líta svo á að orð af sama tagi og *skipan* séu geymd sem slík en ekki mynduð sérstaklega með virkri orðmyndunarreglu eða við virkt orðmyndunarferli.

Við leit að orðum sem enda á *-an/-un* í ONP komu í ljós vel yfir 1.500 orð með umræddu viðskeytapari og eru grunnorðin með *-legur*, þ.e. rót+ *-an*, rúmlega 660. Í ROH er að finna 2.634 flettur nafnorða sem enda á *-an* (kvenkyns og hvorugkyns). Af þeim eru kvenkynsorðin líklega um 1.700. Mörg orðanna eru samsetningar en grunnorðin eru um 750. Fletturarnar sem enda á *-un* eru hins vegar mun fleiri eða vel yfir 15 þúsund.

Í 4.2.2 voru nefnd nokkur dæmi þar sem hegðun og merking sagna varpar ljósi á lýsingarorð sem eru í langflestum tilfellum dregin af sögn en til eru fáein dæmi um nafndregin lýsingarorð sem enda á *-anlegur*, þ. á m. *hjartanlegur* og *tímanlegur* sem lýsa ástandi. Bæði þessi orð eru gömul í málinu. Í ROH og ONP er fyrra orðið ýmist með *n* eða ekki: *hjarta(n)legur* (*-ligr*). Í ONP eru ekki dæmi um seinna lýsingarorðið en nokkur dæmi um samstofna atviksorðið *tímanliga* og þar er einnig að finna sambærilegt lýsingarorð án *n*, *tímaligr*. Bæði *tímalegur* og *tímanlegur* koma fyrir í safni ROH. Þessi tvö nafndregnu orð auk nokkurra annarra af líku tagi greina sig ekki aðeins frá öðrum orðum sem enda á *-anlegur* vegna myndunar sinnar heldur líka merkingarfræðilega enda eru engin sjáanleg tengsl við sögn. Þess má geta að Torp (1909:lx) taldi að „*hjartanligr* for *hjárt(a)ligr*“ væri að öllum líkindum af þýskum uppruna en færði ekki rök fyrir því né sýndi hugsanlega þýska fyrirmynd orðsins. Stundum er talið að merkingin sé undir þýskum áhrifum (sbr. *Ordbog over det danske Sprog* undir *hjertelig*) og má vera að Torp eigi við það, en *hjartanligr*, *hjártaligr* og *hjártligr* eru gömul í íslensku og næg dæmi um þau allt frá um 1300 og á fyrri hluta 14. aldar. Sverdrup (1911:160) veltir upp þeim möguleika að *n* í *hjartanlegur* sé til komið vegna áhrifa eignarfallsins *hjártans*; hið sama kemur fram hjá Alexander Jóhannessyni (1927:66). Þessum mun á sagndregnum og nafndregnum lýsingarorðum mætti lýsa þannig

með hliðsjón af Aronoff (1976:48) að í orði leiddu af sagnorði eins og *hækkanlegur* væri merkingin ‘sem hægt er að hækka’, jafnvel ‘sem getur hækkað’ („capable of being Xed (where X is the base)“) en í *hjartanlegur* væri *hjarta* grunnorð merkingarinnar („characterized by X (where X is the base)“).

4.5 Staða *-un/-an-* með *-legur* og virkni *-anlegur*

Í upphafi kafla 4.2.1 var vísað til orða í venslum við sögnina *flokka*. Dæmið er endurtekið hér.

(10)	<i>Nafnorð</i>	<i>Sögn</i>	<i>Lýsingarorð</i>
	flokkun/flokkann ~	flokka ~	flokkanlegur

Viðskeytið *-an/-un* í nafnorðinu felur í sér ákveðna merkingu, þ.e. orð myndað með því er heiti á verknaði, þeirri athöfn sem í sögninni felst. Viðskeytið ákvarðar um leið beygingu og kyn orðsins, slík verknaðarnafnorð eru alltaf kvenkyns. Í lýsingarorðum eins og *flokkanlegur* ber samstafan *-anlegur* í sér þá merkingu þegar viðskeytið *-legur* fer á eftir að hægt sé að gera það sem sögnin lýsir eða með öðrum orðum framkvæma þann verknað sem nafnorðið felur í sér. Það er því ljóst að umtalsverð merkingar- eða hlutverkatengsl eru á milli annars vegar *-an/-un* og hins vegar *-anlegur*.

Sem fyrr segir er framangreind orðmyndun nafnorða í nútímamáli aðeins virk með viðskeytisafbrigðinu *-un*, þ.e. *flokkun*, þó að alló-morfísk vensl séu á milli *-un* og *-an* innan beygingar orðanna. Með hliðsjón af því er hugsanleg staða viðskeytaparsins *-un* og *-an* með viðskeytinu *-legur* athyglisverð. Sé litið svo á að grunnmynd nafnorðs sem myndað er með *-un* sé um leið stofnmynd þess þá ætti stofnsamsetning með slíku orði og viðskeytinu *-legur* að leiða af sér lýsingarorð á borð við **flokkanlegur* (sjá 4.2.1). Í nútímamáli eru þó engin dæmi um orð mynduð á þann hátt sem við þekkjum til. Við höfum rekist á eitt dæmi um slíkt í gömlum ritum (sbr. neðanmálgrein 9 í 4.2.1). Orð myndað með *-un* getur einungis staðið með *-legur* í nútímamáli ef eignarfallsending kemur á milli, þ.e. *-unarlegur*, sbr. orð eins og *blessunarlegur*, *forritunarlegur*, *stjórnunarlegur* – og auðvelt er að mynda ný orð af sama tagi.¹⁵ Afbrigðið *-an* getur einnig komið fyrir í þessari stöðu en er afar fátítt. Þannig eru í ROH einungis tvær

¹⁵ Þetta hefur verið nefnt *klofin viðskeyting*, sjá Þorstein G. Indriðason (2021:101–104).

flettur sem enda á *-anarlegur*, þ.e. *orðskipanarlegur* og stakdæmið *einháttanarlegur* úr *Nýja testamentinu* 1540. Í ONP eru fá orð af þessu tagi með *-un* lýsingarorðið *ströffunarligur* og atviksorðið *undrunarliga* og með *-an* lýsingarorðin *foraktanarligur*, *forsómanarligur*, *guðlastanarligur* og atviksorðið *minnkanarliga*. Geta má þess að ROH staðfestir frekar litla notkun á *-anar-* almennt við orðmyndun (alls 255 flettur) og mikla notkun á *-unar-* (rúmlega 13.000 flettur).

Ef samstafan *-an-* í *-anlegur* er í reynd viðskeytið *-an/-un* þyrfti að líta svo á að um væri að ræða orðmyndun með því afbrigði viðskeytisins sem annars er ekki lengur virkt, eða þá að um væri að ræða orðmyndun með allómorfi sem ekki birtist í stofngerð orðsins. Það er auðvitað hugsanlegt en væri nokkuð sérstakt. Með þetta allt í huga væri áhugavert að skoða hvort samstafan *-an-* geti e.t.v. átt uppruna sinn í lýsingarháttarviðskeytinu *-and(i)*, sbr. umræðu í 3. kafla, og verður hugað að því í kafla 5.1.3.

Lýsingarorðin sem enda á *-anlegur* eru í meginatriðum merkingarlega einsleit. Þau eru hins vegar stundum í merkingarlegri, eiginlega innbyrðis, andstöðu við orð sem enda á *-unarlegur*. Dæmi um það eru *blessanlegur* og *blessunarlegur*, *stjórnarlegur* og *stjórnunarlegur*. Sé dæmi tekið af fyrra þarinn þá er merkingarmunur orðanna fólgin í því að *blessanlegur* hefur þolmyndarmerkingu (sbr. 4.2.2 að framan), hægt er að blessa þann/það sem um ræðir. *Blessunarlegur* er hins vegar germyndarmerkingar, og raunar hefur orðið svipaða merkingu og *hamingjusamur* og *heillaríkur*. Orðið *endanlegur* er athyglisvert. Merking þess er eitthvað það sem er endanlegt. Í venjulegu máli merkir þetta sama og lokaniðurstaða þess sem um ræðir. Það sem er *óendanlegt* getur hins vegar ekki endað, endahnútur verður ekki bundinn. Merking orðsins/orðanna (*ó*)*heyranlegur* varðar það sem er hægt / ekki hægt að heyra. Hins vegar er engin slík merking fólgin í orðinu *tilheyranlegur*. Það orð hefur hreina ástandsmerkingu.

4.6 Niðurstaða

Í þessum kafla hefur verið fjallað um formleg og merkingarleg vensl *-anlegur* við samstofna sagnir og tegundir þeirra. Dregnar voru fram ýmsar tölur sem varpa frekara ljósi á notkun *-anlegur*-orðanna. Einnig var horft til lýsingarháttar nútíðar í samanburðarskyni.

5 Hvernig má greina *-an-* samtímalega?

Í undanfarandi kafla mátti sjá dæmi um samstöfuna *-an-* með viðskeytinu *-legur* frá ýmsum tímum. Í þessum kafla er komið að því að greina nánar hvað þessi samstafa er eða gæti verið í nútíamáli. Reifaðir verða nokkrir möguleikar á samtímalegri greiningu viðskeyttra orða með þessari samstöfu innanborðs.

Kaflanum er skipt í fjóra efniskafla. Í 5.1 er áhersla lögð á viðskeyti. Rætt verður um möguleikann á að greina *-an-* sem viðskeyti í 5.1.1, um möguleikann á að greina *-anlegur* sem eitt viðskeyti í 5.1.2 og um það hvort *-an-* stafi upphaflega frá viðskeytinu *-and(i)* í 5.1.3. Í 5.2 verður rætt um það hvort *-n-* geti verið tengihljóð og rök að baki slíkri greiningu.

5.1 Viðskeyti sem möguleiki

5.1.1 *-an-* sem viðskeyti?

Hér að framan hefur nokkrum sinnum verið rætt um kvenkynsnafnorð sem enda á *-un* og *-an*. Eins og fjallað var um í 4.2.1 og nánar í 4.4 er hér um að ræða viðskeytapar með einn og sama uppruna. Sem fyrr segir er viðskeytisafbrigðið *-an* óvirkt í nútíamáli við myndun sagnleiddra nafnorða. Þar hefur afbrigðið *-un* tekið við. Það er mjög vel virkt og með því er auðvelt að mynda ný orð, m.a. af tökusögnum á borð við *grilla* → *grillun*, *moppa* → *moppun*, *skanna* → *skönnun* og *skala* → *skölun*. En í öllum tilvikum væru *-an-*orð þarna ótæk. Eldri orð með *-an* (*hugsan*, *blessan* o.s.frv.) hafa jafnframt að mestu leyti lotið í lægra haldi fyrir hliðstæðum með *-un*. Frá sjónarhóli nútíamáls virðist ljóst að skilja þurfi þessi tvö afbrigði gamla viðskeytaparsins að og er e.t.v. einfaldast að líta á þau sem tvö viðskeyti þrátt fyrir sameiginlegan uppruna, annað orðmyndunarlega virkt og hitt gamalt og óvirkt.

Mikil líkindi eru milli viðskeytisins *-an* og samstöfunnar *-an-* í klasanum *-an-* + *-leg-*. Formleg líkindi eru auðvitað augljós svo og hitt að við hlið margra *-anlegur-*orða eru til sagnleidd kvenkynsnafnorð sem enda á *-an* (og/eða *-un*). Með þetta í huga er ástæða til að skoða nánar hvort eðlilegt kunni að vera að greina samstöfuna *-an-* í *-anlegur-*orðum einfaldlega sem gamla viðskeytisafbrigðið *-an*. Hér verður hugað að þeim möguleika.

Með því fyrsta sem þyrfti að spyrja væri hvers vegna -an sé virkt og lifandi viðskeyti á undan -legur en annars ekki. Gæti það e.t.v. verið náíð samband eða samlífi þessa gamla viðskeytis við hið virka viðskeyti -legur sem geri orðum með -an kleift að vera á sinn hátt áfram hluti af málinu, sem hluti afleiddra orða? En af hverju ætti eitthvert tiltekið viðskeyti að verða virkt við þær aðstæður? Við þessu eru fá svör. Það er t.d. harla ósennilegt að viðskeyti eða hvers kyns orðmyndun verði virk í kjölfar þess að hún sé þröngt afmörkuð og skilyrt á einhvern hátt, t.d. í nánnum tengslum við annað viðskeyti eða skilyrt af einhverju öðru málfræðilegu samhengi. Fremur mætti telja að slík takmörkun ynni gegn orðmyndunarlegri virkni (um virkni sjá m.a. Bauer 2001:205–209).

Ef þeim möguleika væri haldið opnum að -an sé viðskeyti sem einungis komi fram í tengslum við annað viðskeyti myndi það minna á annars konar orðmyndun sem leiðir af sér orðlíka liði eins og t.d. -lendi og -auðgi. Þeir koma vart fyrir sjálfstæðir heldur bundnir fyrri lið samsetningar, sbr. *votlendi* og *mannauðgi* (sjá Þorstein G. Indriðason 2016). Í dæminu -lendi er viðskeytinu -i bætt við *land*, og til verður orðmynd – sögulega séð við *i*-hljóðvarp á einhverju stigi norræns máls – sem aldrei eða nánast aldrei stendur sjálfstæð en verður að vera í tengslum við fyrri lið, sbr. *votlendi*. Orðmyndun með -an- svipar til þessa því að við nýmyndun í nútímamáli kemur samstafan nánast aldrei fyrir í sjálfstæðu orði heldur verður að vera í tengslum við annan orðlið, í þessu tilviki viðskeyti. Stong-Jensen (1987) kallaði orðmyndun með orðliðum eins og -lendi *lexical overgeneration* sem merkir í raun að viðskeytingin með -i búi til orð sem ekki geti staðið sjálfstæð.

Samkvæmt ROH og í framhaldi af því sem hér var sagt um hliðstæð sagnleidd kvenkynsnafnorð skal þess getið að orð með -anlegur eiga sér í færri tilvikum en fleiri nafnorð með -an/-un sér við hlið. Auðvitað ber að hafa í huga að varasamt er að ákveða hvað var til eða gat verið til í eldra máli en komst e.t.v. ekki á blað, en eigi að síður er þetta eftirtektarvert. Í ROH er ekki að finna dæmi um orðin **beygjan*, **dragan*, **gnæfan*, **hneigjan*, **leysan*, **snertan* og **víkjan* sem ættu að liggja að baki afleiddu orðunum *beygjanlegur*, (*út*)*draganlegur*, *gnæfanlegur*, *hneigjanlegur*, *leysanlegur*, (*ó*)*snertanlegur* og *víkjanlegur*, ef hér væri um að ræða orðmyndun með viðskeytinu -an. Hins vegar eru til orð eins og *tilhagan* og (*illsku*)*klagan*, sbr. sagnirnar (-)haga og (-)klaga sem eru sömu gerðar og *draga* en beygingin er ólík. Því er svo við að bæta að orð eins og t.d. *diffranlegur*, *forritanlegur*, *hlustanlegur*,

niðurhalanlegur og fjölmörg fleiri hafa ekki *-an*-orð sér við hlið, einungis *-un*.

Það er eitt einkenni afleiddra orða með sterka beygingu að þau geta komið fram sjálfstæð án beygingarendingar. Þetta sést glögg t.d. í þolfalli eintölu hjá fjölmörgum sterkbeygðum karlkynsorðum og hjá lýsingarorðum í nefnifalli í kvenkyni eintölu og nefnifalli og þolfalli í hvorugkyni fleirtölu, eins og hér má sjá dæmi um:

- (11) a. dreng-skap, fín-heit, fróð-leik, geit-ung, guð-dóm,
hugsunar-hátt, ung-ling, vefn-að
b. auð-ug, blíð-lát, hol-ótt, ljóð-ræn, rúss-nesk, skröf-ul,
stráks-leg

Veikbeygð afleidd kvenkyns- og karlkynsorð geta aftur á móti eðlilega ekki staðið sjálfstæð í neinni beygingarmynd þar sem allar myndirnar krefjast endingar:

- (12) a. kvk. *til-lag (tillaga), *ár-átt (árátta), *vit-neskj
(vitneskja)
b. kk. *kenn-ar (kennari), *stjórn-and (stjórnandi), *veik-
leik (veikleiki), *ætt-ing (ættingi)

Sé samstafan *-an-* borin saman við viðskeytin í (11) þá fellur hún ekki vel að því sem hér er sagt um viðskeytt orð með sterka beygingu, enda verða orð með *-an-* í langflestum tilvikum að standa næst á undan *-legur*, sbr. t.d. *lesanlegur*, eins og hér hefur komið fram. Merkingarlega líkist samstafan *-an-* þó viðskeyti að því leyti að hún leggur til nýja merkingu, aðra en þá sem felst í viðskeytinu *-legur*. Til dæmis myndi sögnin *hækka* leiða af sér nafnorðið *hækkan* sem að vísu kæmi trúlega aldrei fyrir nú nema þá með *-legur* og fáeinum öðrum viðskeytum. Einstaka sagnleidd nafnorð sem enda á *-an* eru þó nothæf í nútímamáli, eins og áður hefur verið minnst á, t.d. *líðan*, (*orðanna*) *hljóðan*, *nýskipan* og *skipan mála*, *tilhlutan*, *tilstuðlan*, *vanlíðan*, *vísan til e-s* og *ætlan* (allt dæmi úr ROH) en sú orðmyndun er ekki virk lengur. Ný orð þessarar gerðar eru alltaf mynduð með virka viðskeytinu *-un*, sem fyrr segir, ekki með *-an*. Orðin sem enda á *-an* eru oftast og kannski nær alltaf gömul og málnotendur hafa tilfinningu fyrir því að þau séu annaðhvort hátíðleg, jafnvel gamaldags, eða hafi sérmerkingu sem sambærilegt orð með *-un* hafi ekki, sbr. umræðu í 4.5.

Samstafan *-an-* getur komið fyrir annars staðar en á undan *-legur*.

Slík orð eru fá og um er að ræða mjög takmarkaða orðmyndun. Í ONP koma fyrir orðin *ifanlauss*, *atskiljanleiki* og *atskiljanleikr* (16. öld), *efanleikr*, *eljanleysi* og *eljunleysi*, *kunnanleysi* (norskt), *þoranleysi*, *óefansamliga* og *þoranraun*, og í ROH er að finna -an- með ýmsum orðhlutum eins og í *lokkanfullur*, *anganlaus*, *eljanlaus*, *hugsanlaus*, *eljanleysi*, *iðranleysi*, *angansterkur*, *eggjansterkur*, *eljansterkur*, *langanþungur*. Dæmin eru fá og oftar en ekki úr kveðskap, sum nokkuð við aldur og vart eða alls ekki lifandi í nútímamáli. Annars vegar eru þetta orð með upprunalegum viðskeytum eins og -laus, -leysi og -semi. Hins vegar eru orð þar sem seinni liðurinn er ekki viðskeyti að uppruna heldur sjálfstætt orð sem verður fyrir merkingarhliðrun við samsetningu, -sterkur og -þungur (sjá t.d. Meibauer 2012 og Þorstein G. Indriðason 2016 um kerfisvæðingu og orðlíka seinni liði).

5.1.2 Viðskeytið -anlegur?

Ef til vill mætti hugsa sér að -anlegur sé einfaldlega ein heild, nýtt viðskeyti orðið til við samruna tveggja. Það myndi teljast til tíðinda í íslensku samhengi og eðlilegt að spyrja hvort eitthvað geti bent til þess og einnig hvað ynnist með slíkri túlkun.

Hér mætti velja upp bæði formlegum og merkingarlegum hliðum málsins. Formlega má t.d. segja að sé gert ráð fyrir að -anlegur tengist beint við sagnstofn, t.d. *hugs-anlegur*, þurfi ekki að skýra sérstaklega það að -legur geti ekki tengst beint við nafnháttarmynd, t.d. *hugsalegur (sjá Þorstein G. Indriðason 2017). Að auki eru líkur á því að endurtúlkun verði á -an- + -legur > -anlegur þegar samstafan -an- hefur verið lokuð af milli grunnorðs og viðskeytis í langan tíma. Við slíkar aðstæður eru meiri líkur en minni á að hlutverk -an breytist. Á móti kemur að sé -anlegur talið eitt viðskeyti, runnið saman úr tveimur, yrði líklega að gera ráð fyrir að t.d. -anleiki og -anleikur væru sérstök ný viðskeyti, sem hlyti að teljast hæpið. Einnig má nefna að merkingartengsl eru með viðskeytum sem taka með sér -an- í íslensku. Þannig verður t.d. ekki séð að augljós innbyrðis munur sé á merkingu orðanna *áreiðanleiki* og *áreiðanleikur*. Í þeim endurspeglast grunnmerkingin í orðinu *áreiðanlegur*, þ.e. eitthvað sem hægt er að reiða sig á.

Ef -anlegur væri eitt viðskeyti gæti það skýrt hvers vegna -an kemur nær aldrei fyrir nú sem sjálfstætt viðskeyti í virkri orðmyndun án tengsla við annað viðskeyti, þá fyrst og fremst viðskeytið -legur. Á móti kemur hins vegar að engin dæmi eru um viðskeytaröð sem

runnið hefur saman í eitt viðskeyti. Dæmi eru einungis um að rót og viðskeyti geti runnið saman, sbr. þegar rötin *fal-* og viðskeytið *-legur* renna saman í *fallegur*, þ.e. /fa[tl]egur/, ekki /fal#legur/.

5.1.3 *-an-* dregið af lýsingarháttarviðskeytinu *-and(i)*

Í 3. kafla var getið þeirrar hugmyndar fræðimanna, m.a. Noreen (1923), að uppruna *-an-* í *-anlegur* kynni að vera að leita í viðskeyti lýsingarháttar nútíðar, *-and(i)*. Þetta er á ýmsan hátt athyglisverð tilgáta. Breytingin *-and(i)* > *-an-* væri í sjálfu sér ekki flókin og tengslin við sagnir eru ótvíræð. Fæð varðveittra íslenskra dæma með *-andlegur* er þó slík að erfitt er að draga af þeim óyggjandi niðurstöður og að auki hefði mátt búast við einhverjum sporum, t.d. tvímýndum með *-an-* og *-and-*. Noreen nefndi máli sínu til stuðnings brottfall *d* í þriggja samhljóða klösum (1923:212–213). Hann rekur þar tæplega 30 orð og orðmyndir og bendir sérstaklega á „die vielen adj. auf *-an(d)legr*“ þar sem *d* hafi fallið brott. Hann tekur þar *elskanlegr* sem dæmi um brottfallsorð og ber saman við *dugandlegr* þar sem ekki hafi orðið brottfall. Um þetta vísar hann í greinargerð Sverdrups (1911) um lýsingarorð og atviksorð með viðskeytin *-ligr*, *-liga* (sjá 3.2 hér að framan). Sá galli er þó á skýringu Noreens að hann leggur hana að jöfnu við ritháttarleg atriði sem jafnvel má tengja við framburð þar sem *d* gæti fallið brott í þriggja hljóða klasa, t.d. *fræn(d)kona* og *hal(d)nir*, og orðin *an(d)marki* og *an(d)nes* sem nú eru *annmarki* og *annes/andnes*. En það er raunar ekkert sem kemur í veg fyrir klasann *nd+l*, hvorki í gömlum orðum né nýjum. Hjá Noreen örlar hvergi á þeirri hugsun að skýringin á falli *d* gæti tengst orðmynduninni sem slíkri og væri skilyrt af henni en væri ekki hljóðfræðilegs eðlis. Í framhaldi af þessu mætti halda því fram að endurtúlkun *-and(i)* til *-an-* væri einungis bundin við lýsingarhátt nútíðar – undantekningar frá því væru gömul orð eins og *gerandlegur* og *búandlegur* – og því ekki hægt að segja að sömu lögmál gildi um afleiðslu og samsetningu, þ.e. að endurtúlkun á *-and(i)* sem *-an-* þurfi ekki að ná yfir allar samstöfur með *-nd-*, sbr. að til eru samsetningar eins og *andlag* og *bandlopi*.

5.2 Tengihljóð sem möguleiki

Yfirleitt er litið svo á að *a*, *i*, *u* og *s* í samsetningunum *tóm-a-hljóð*, *dæm-i-gerður*, *ráð-u-neyti* og *keppni-s-harka* séu tengihljóð (e. linking elements, sjá t.d. Þorstein G. Indriðason 1999, 2011 og 2014 og Guðrúnu Kvaran

2005:156 um íslensku, og Fuhrhop og Kürschner 2015 almennt um tengihljóð). Í þessari stöðu er beygingarlegt hlutverk þeirra ekkert. Þetta á hins vegar ekki við í orðum eins og *hest-a-mennska*, *sjúk-ra-hús*, *sög-u-skodun* og *lækni-s-hús* þar sem um er að ræða eignarfallsendingar í eignarfallssamsetningum. Sjálf tengihljóðin hafa verið til samhliða eignarfallsendingunum og koma aðallega fyrir milli fyrri og seinni hluta í samsettum orðum, sbr. *keppni-s-skap*, en geta einnig komið fyrir milli grunnorðs og viðskeytis, t.d. í *sýn-i-legur*. Einnig er mikilvægt að hafa í huga að tengihljóð eru merkingarlaus: Þau bæta engu við merkingu fyrri liðarins. Eitt hlutverk þeirra er að þau eru stundum notuð til þess að létta undir með framburði erfiðra samhljóðaklasa, sbr. orð eins og annars vegar *drekkutími*, *hoppuróla* og *stingupeysa* og hins vegar *dóta-/draslaskápur*.

Í málum heimsins eru tengihljóð fjölbreyttrar gerðar, bæði sérhljóð og samhljóð rétt eins og í íslensku. Þeim er það sameiginlegt í fyrsta lagi að þau hafa ekkert beygingarlegt hlutverk, sbr. umræðu hér að framan, þó að þau geti haft sama útlit og beygingarendingar. Skýrt dæmi um þetta í íslensku er ólíkt hlutverk *s* í orðum eins og *keppnis*(teng.)*harka* og *læknis*(ef.et.)*hús* sem nefnd voru hér á undan. Hér má einnig nefna lýsingarorð með -*legur*, sbr. *málfræðis*(teng.)*legur* og þá tilhneigingu að skjóta samhljóði inn milli endasérhljóðs í fyrri hluta slíkra orða og viðskeytis, sbr. *notarlegur* og *asnarlegur* (auðvelt er að finna dæmi um slíkt, t.d. á *Tímarit.is*). Í öðru lagi hefur verið gert ráð fyrir því að tengihljóðin hafi þróast frá beygingarendingum í skandinavísku málunum aðallega en einnig t.a.m. þýsku. Í norsku hafa eignarfallsendingar verið endurtúlkaðar sem tengihljóð, oftast *e*, sbr. t.d. *jul-e-handel* (jól-a-verslun).¹⁶ Í íslensku má sjá sams konar þróun varðandi tengihljóðið *s*, sbr. dæmi eins og *Aftureldingsmenn*, sjá Þorstein G. Indriðason (1999). Íslenska og færeyska hafa þó að hluta þróast með öðrum hætti en hin norrænu málin þar sem eignarfallsendingar hafa varðveist betur í samsetningum, sjá t.d. Þorstein G. Indriðason (1999) og Höskuld Þráinsson o.fl. (2004).

Þegar kemur að hugsanlegri greiningu á *n* er ekki að sjá að *n* í *beygjanlegur*, *snúanlegur* og *hugsanlegur* stuðli að auðveldari framburði á sama hátt og tengihljóðin í *ruslafata* og *ráðuneyti* sem brjóta upp erfiða samhljóðaklasa eða bæta hrynjandi. Ef *n* væri tengihljóð þá hefði það

¹⁶ Um þróun tengihljóða úr beygingarendingum í norsku má fræðast hjá Faarlund, Lie og Vannebo (1997), Þorsteini G. Indriðasyni (2011) og Remøy (2020) og um sams konar þróun í þýsku hjá Nübling og Szczepaniak (2013) og Fuhrhop og Kürschner (2015).

a.m.k. ekki sama hljóðfræðilega hlutverk og *a*, *s* og *u* í þessum orðum og öðrum sambærilegum. Frá sjónarhóli hreinnar formgerðar mætti segja að rökstuðningur fyrir því að *n* sé hreint tengihljóð sé fólgin í því að tengihljóðið auðveldi það að hægt sé að mynda formgerðir með nafnháttarmynd sagna í fyrri lið sem annars er ekki mögulegt í íslensku, sbr. það að **hugsalegur* er ótæk orðmyndun en *hugsanlegur* tæk, sjá t.d. Þorstein G. Indriðason (2017). Ef gert er ráð fyrir því að *n* sé tengihljóð í dæmum á borð við *brúkanlegur*, *hjálpanlegur* (sbr. dæmi á *Tímarit.is*) og *skrifanlegur* þá væri sú notkun nær eingöngu bundin við formgerðir með nafnháttarmynd í fyrri lið og viðskeytið *-legur*, auk fáeinna dæma um nafnleidd orð, *hjartanlegur*, *tímanlegur* og e.t.v. örfá önnur, t.d. *upprunanlegur*. Ef til vill er Guðrún Kvaran (2005:140) á svipuðum slóðum án þess þó að segja það berum orðum þegar hún segir að „*-n-* sé skotið inn milli stofns og viðskeytis“. Hún segir reyndar einnig að *hugsanlega* sé *-n-* komið úr viðskeytinu *-and(i)* og fetar þar í fótspor þeirra fræðimanna sem telja að upprunans sé að leita í lýsingarhætti nútíðar, sbr. 5.1.3. Þess ber að geta að þeir Wood og Einar Freyr Sigurðsson (2014) taka undir orð Guðrúnar í nýlegri grein.

Eiríkur Rögnvaldsson (1988:4) minnst lítillega á orð eins og *væntanlegur*, *heyranlegur*, *þolanlegur* o.fl. þegar hann ræðir viðskeytið *-legur* og veltir þar fyrir sér hvernig líta beri á samstöfuna *-an-*. Hann bendir á, eins og hér hefur komið fram, að fyrri hluti orða af þessu tagi sé ekki til án *-legur*, þ.e. ekki nafnorð eins og **væntan*, **heyran* eða **þolan*, og varpar fram þeirri spurningu hvort ekki þurfi þar með einfaldlega að líta á (*a*)*n* sem „bandstaf(i)“. Kristín Bjarnadóttir (2005:127) er á sömu skoðun og byggir hana á hugmynd Eiríks. Hún segir: „Þá er *-an-* (eða *-n-*) í orðum eins og *hugsanlegur* einnig greint sem bandstafur hér.“¹⁷ Þó að þessi hugmynd, að mögulega mætti líta á *-n-* eða *-an-* sem tengihljóð eða tengisamstöfu, hafi ekki víðar komið fram, né verið rædd sérstaklega nema í stuttu máli í framangreindum ritum, þá er rétt að nefna hana hér. Þess skal getið að þessi kostur er ekki nefndur í *Íslenskri orðhlutafræði* Eiríks Rögnvaldssonar (1990).

¹⁷ Eiríkur og Kristín nota orðið *bandstafur* í sömu merkingu og *tengihljóð* sem notað er í þessari grein.

6 Tilraun til túlkunar á -an-

Í undangengnum köflum hefur verið rætt um nokkrar mögulegar greiningar á samstöfunni -an- þegar hún stendur með viðskeytinu -legur eða með öðrum viðskeytum. Hér á eftir verða þeir metnir, tillit tekið til þeirra atriða sem sýnast vega þyngst og bent á vænlegustu lausnina.

Hugsanlegt væri að líta svo á að samstafan -an- á undan -legur sé, sögulega séð, einfaldlega gamla verknaðarviðskeytið -an, sem enn sé við lýði í nútímamáli (sbr. 5.1.1). Það nýttist í eldra máli, ásamt systurviðskeyti sínu -un, við myndun nafnorða af sögnum. Nú kæmi þetta afbrigði viðskeytaparsins hins vegar nær eingöngu fyrir með viðskeytinu -legur, í mun minna mæli með fáeinum öðrum viðskeytum og orðhlutum. Sem fyrr væru nán tengsl við sögn í fyrri lið orðs. Gera mætti ráð fyrir orðmyndun af sagnrót eða e.t.v. tengingu við nafnhátt með sérhljóðsbrotfalli.

Þessi kostur er ekki óhugsandi, en skýra þyrfti hvers vegna þetta viðskeyti væri virkt við þessar sérstöku aðstæður og hvers vegna það er ekki lengur virkt við myndun verknaðarnafnorða í nútímamáli. Þrátt fyrir að til séu dæmi um sárafá nýleg orð eins og *yfirlesan*, sem sennilega er myndað laust fyrir miðja 20. öld (sbr. dæmi í ROH), eru slík orð ekki lengur afurð virkrar og óþvingaðrar orðmyndunar þótt þau hefðu verið það fyrr á öldum. Það dregur úr sennileika þessa kosts, enda væri erfitt að rökstyðja að fyrst færi fram í nútímamáli myndun nafnorðs sem á sér enga sjálfstæða yfirborðsbirtingarmynd og síðan verði ný orðmyndun með þeim stofni og viðskeytinu -legur.

Annar kostur væri að líta á samstöfuna -anlegur sem eina heild í nútímamáli og að gamla viðskeytið -an og viðskeytið -legur hafi á einhverju stigi málsins runnið saman í eitt viðskeyti (sbr. 5.1.2). Það myndi á sinn hátt skýra það að -an kemur ekki fyrir í virkri orðmyndun í nútímamáli sem sjálfstætt viðskeyti án tengsla við annað viðskeyti. Á móti kemur að engin þekkt dæmi eru um viðskeytaröð sem runnið hefur saman í eitt viðskeyti. Þess ber jafnframt að geta að væri -anlegur talið eitt viðskeyti, runnið saman úr tveimur, yrði einnig að gera ráð fyrir því að -anleiki og -anleikur væru sérstök ný viðskeyti, sem fyrr segir (jafnvel þrísamsett eins og -anlegleiki, -anlegleikur). Það verður að teljast fremur hæpið og slík skýring bæri keim af því sem kennt er við *ad hoc*-skýringar nema nánari rök komi til sem okkur hefur ekki tekist að finna.

Þriðji kosturinn væri að -an- í -anlegur eigi sögulega séð rætur að

rekja til lýsingarháttar nútíðar sem myndaður er með viðskeytinu *-and(i)*, (sbr. 4.3 og 5.1.3), og að enn séu tengsl þar á milli. Sá kostur kann í fljótu bragði að virðast ólíklegur því að þar þarf í skýringarskyni að leita til elsta málstigs íslenskrar tungu og jafnframt taka mið af og sætta sig við dæmafæð og takmarkaða textavarðveislu. Enn fremur þarf að gera ráð fyrir að tannhljóð hafi gegnumgangandi fallið brott, *-and(i) > -an-*. Til eru þó forn dæmi um lýsingarorð sem enda á *-andlegur*, mynduð af lýsingarhætti nútíðar og *-legur*, sem gætu styrkt þessa hugmynd, a.m.k. sögulega. Enda þótt þau séu fá þá benda þau til að slík orðmyndun hafi verið virk. Að því gefnu að þessi skýring á uppruna *-anlegur* eigi við sögulega séð þá hefur þar átt sér stað endurtúlkun þar sem nýja samstafan fékk hlutverk nýrrar orðmyndunar- eða byggingareindar (í skilningi t.d. Aronoffs 1976). Hún birtist nánast eingöngu á undan viðskeytinu *-legur*. Þessi byggingareind félli þá að nokkru leyti saman við viðskeytið *-an* sem fyrir var, einkum í formi en einnig að því er varðar orðmyndunarleg tengsl við sagnir.

Sé *-an-* komið úr *-and(i)* eru tengsl við sagnir skýr. Ákveðin merkingarleg tengsl eru líka ljós milli setninga með lýsingarhætti nútíðar og þeirra með lýsingarorðum sem enda á *-anlegur*, sbr. dæmin í (9). Merkingin er þolmyndarmerking (sbr. umræðu í kafla 4.2.2 að framan). Hér má sýna tvö dæmi um það sem um ræðir.

- (13) a. *X tæmdi glasið. Glasið er tæmandi+legt → Glasið er tæmanlegt.*
 b. *X þoldi álagið. Álagið er þolandi+legt → Álagið er þolanlegt.*

Mínna má á að unnt er að nota lýsingarhátt nútíðar í þessari eða líkri merkingu, eins og dæmi voru tekin um í kafla 4.3. Eins og fram kom t.d. í 5.1.3 þá hefur þessi skýring verið nefnd í ritum eldri fræðimanna sem ekki telja hana fráleita.

Fjórði kosturinn væri að gera ráð fyrir að *n* í *-anlegur* sé tengihljóð (sbr. 5.2). Varðandi þann möguleika væri ekki útilokað að gera ráð fyrir að *n*-innskot væri leið tungumálsins til þess að geta haft nafnháttarmynd á undan *-legur*, t.d. *tæma* í *tæma-n-legur*.

Nokkur atriði mæla gegn þessari lausn. Í fyrsta lagi kemur nafnháttarmynd (sem oftast hefur (beygingar)endinguna *-a*) að öllu jöfnu hvorki fyrir á undan *-legur* né sem fyrri hluti samsetninga, sbr. Þorstein G. Indriðason (2017). Í öðru lagi verður að teljast hæpið

að gera ráð fyrir sérstöku tengihljóði sem hefur þá takmörkuðu dreifingu að koma einungis fyrir milli nafnháttarmyndar og -legur, séu fáein nafndregin orð eins og t.d. *hjartanlegur*, *tímanlegur* og *ánægjanlegur* undanskilin. Í þeim orðum er ekki útilokað að um sé að ræða raunverulegt tengihljóð sem eigi ekkert skylt við samstöfuna -an í -anlegur. Í þriðja lagi eiga tengihljóð venjulega uppruna sinn í eignarfallsendingum í fyrri lið í skandinavísku málunum, sbr. umræðu í 5.2 (sjá líka Fuhrhop og Kürschner 2015 um germönsk mál og þýsku sérstaklega þar sem tengihljóð eru rakin til gamalla eignarfallsendinga). Hefðbundin íslensk tengihljóð, *a*, *i* og *u*, sem sjá má í orðum eins og *eldiviður*, *ráðuneyti* og *tómahljóð*, eru hins vegar líklega leifar gamalla viðskeyta eða endinga (sjá umfjöllun um þetta hjá Guðrínu Kvaran 2005:155–156). Vart er hægt að halda því fram að -(a)n- eigi uppruna sinn í sambærilegum endingum eða viðskeytum. Í þriðja lagi eru tengihljóð venjulega rúin merkingu, sbr. 5.2, og Nübling og Szczepaniak (2013:86) halda því fram að við þróunina frá eignarfallsendingum til tengihljóða hafi merkingin horfið, hafi hún verið fyrir hendi á annað borð. Sem fyrr segir virðist samstafan -an- (eða samhljóðið *n*) hafa merkingarlegu hlutverki að gegna, hvort sem er í myndun sagnleiddra nafnorða (-an/-un) eða í sambandi við myndun lýsingarorða með -anlegur. Það mælir gegn tengihljóði en með viðskeyti, enda bæta viðskeyti ávallt einhverju við merkingu grunnorðs.

Því er við að bæta að framangreind rök á móti *n* sem tengihljóði ættu líka við um samstöfuna -an- ef litið væri á hana sem tengisamstöfu með sambærilegt hlutverk og tengihljóð. Hún væri þá eina fyrirbærið af slíkum toga í íslensku. Sá munur væri á þessari lausn og því að gera ráð fyrir tengihljóðinu *n* að hún myndi þó leysa þann aðferðafræðilega vanda sem orðmyndun með nafnháttarmynd sagnar felur í sér, sbr. umræðuna í 5.2.

Hér á undan hafa verið ræddir fjórir kostir og þeir vegnir og metnir. Niðurstaðan af þessu öllu er sú að vænlegast virðist vera að gera ráð fyrir því að samstöfuna -an- á undan -legur beri að skoða sem sérstakt viðskeyti samtímalega, enda sé ýmislegt sem bendi til þess að það sé dregið af lýsingarorðsviðskeytinu -and(i) í upphafi. Í þeirri stöðu sem það er í dag hefur það þó verið endurtúlkað þannig að það komi ekki fyrir án þess að tengjast öðrum viðskeytum, aðallega -legur, og er því ólíkt hinu sögulega viðskeyti -an hvað það varðar. Þetta myndi líka skýra hina nánú tengingu -anlegur við sagnir og einnig merkingarlegt hlutverk samstöfunnar -an-.

7 Umræða og lokaorð

Hér hefur verið fjallað um samstöfuna *-an-* með viðskeytinu *-legur* í orðum eins og *breytanlegur* og *brúanlegur*. Í inngangi var varpað fram þremur spurningum og eru þær rifjaðar upp í (14):

- (14) a. Hvernig ber að túlka samstöfuna *-an-* málfræðilega?
 b. Hvers konar grunnorð geta staðið með *-anlegur*?
 c. Hver er merking *-an-* þegar það stendur með *-legur*?

Eftir umfjöllun um ýmsa kosti til túlkunar á *-an-* í 6. kafla var komist að þeirri niðurstöðu að samtímalega væru veigamest rök fyrir því að greina samstöfuna sem viðskeyti. Sögulega væri hún dregin af lýsingarorðsviðskeytinu *-and(i)*. Enda þótt skýringin sé ekki ný, eins og komið hefur fram, þá hafa aldrei verið færð önnur rök fyrir henni en hljóðfræðileg. Þessi lausn er rökleg að því leyti að hún tengir *-an-* og þá sérstaklega *-anlegur* við sagnir sem eru grunnorð orðmyndunarinnar með *-anlegur* og *-an-* eykur við merkingu grunnorðsins eins og venja er um viðskeyti yfirleitt en það gera tengihljóð ekki. Það sem er hins vegar óvenjulegt við *-an-* í þessari stöðu er að í nútímamálinu er viðskeytið lokað af milli grunnorðs og viðskeytis og kemur sjaldnast fram eitt og sér með grunnorðinu, sbr. t.d. **hækkan*, en *hækkanlegur*. Lausnin gerir enn fremur ráð fyrir því að líta beri á *-anlegur* sem viðskeytaröð í íslensku. Rétt er að minna á það sem nefnt var í 3.1 að orðmyndun með *-anlegur* er að mestu bundin við íslensku og er mun yngri en orðmyndunin með *-an* sem er samnorren.

Varðandi (14)b eru grunnorð sem geta staðið með *-anlegur* aðallega sagnir eins og áður var á minnst. Það sem er hins vegar athyglisvert er að við hlið *-an-* í nútímamáli er til hið virka viðskeyti *-un* sem myndar nafnorð af sögnum og þá aðallega veikum sögnum (helst sögnum af fyrsta flokki) á meðan *-an-*, og þá um leið *-anlegur*, getur tengst bæði veikum og sterkum sögnum. Sterkar sagnir sem geta staðið með *-anlegur* eru fjölbreyttar, m.a. af öllum hljóðskiptaröðum en einnig núpálegar sagnir og tvöföldunarsagnir. Einnig var bent á að *-anlegur* getur í fáeinum tilvikum staðið með grunnorðum sem eru nafnorð, sbr. *tímanlegur*, *ánægjanlegur* og *hjartanlegur*. Hugsanlegt er að þar sé á ferðinni annaðhvort tengihljóðið *n* eða að *-an-* sé þarna tilkomið vegna áhrifsbreytingar frá *-anlegur* með sögnum.

Víða, einkum í 4. kafla, var fjallað um ýmis merkingarleg atriði í sambandi við *-anlegur*, sbr. spurninguna í (14)c. Grundvallarmerking

-an- lýtur að því að eitthvað sé mögulegt. Bent var m.a. á samband lýsingarháttar nútíðar og orðmynda með -anlegur, sbr. dæmi eins og *kaffið er vel drekkandi* og *kaffið er vel drekkanlegt*, og notkun orðmynda með -anlegur í þolmyndarmerkingu, sbr. dæmin *Jón hækkar húsið* og *húsið er hækkanlegt*.

Heimildir

- Alexander Jóhannesson. 1927. *Die Suffixe im Isländischen*. Fylgir Árbók Háskólans 1927. Reykjavík.
- Anton Karl Ingason, Einar Freyr Sigurðsson og Jim Wood. 2016. „Þáttur var tekinn í hlaupinu af Höskuldi.“ Samspil fastra orðasambanda og setningagerðar. *Milli mála* 8:13–42.
- Aronoff, Mark. 1976. *Word Formation in Generative Grammar*. Linguistic Inquiry Monographs 1. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1995 [1989]. *Íslensk orðsifjabók*. 3. prentun með leiðréttingum. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Ásta Svavarsdóttir, Guðrún Kvaran, Jón Hilmar Jónsson og Kristín Bjarnadóttir. 1993. *Sýnihefti sagnorðabókar*. Rannsóknar- og fræðirit 3. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Baldur Jónsson. 1987. Íslensk orðmyndun. *Andvari*. Nýr flokkur 29:88–102.
- Bauer, Laurie. 2001. *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- blog.dv = DV, blogg síða. <blog.dv.is> (sótt í mars 2023).
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1988. Einsleitur grunnur íslenskra viðskeyta. [Óprentuð grein.] <eiríkur.hi.is/einsl.pdf> (sótt í mars 2023).
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. *Íslensk orðhlutafræði*. 4. útgáfa. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Faarlund, Jan Terje, Svein Lie og Ivar Vannebo. 1997. *Norsk referansegrammatikk*. Osló: Universitetsforlaget.
- Fuhrhop, Nanna og Sebastian Kürschner. 2015. Linking elements in Germanic. Í: Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen og Franz Rainer (ritstj.): *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe* 1, bls. 568–582. Berlin: de Gruyter Mouton.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Orð. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði*. Íslensk tunga 2. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Halldór Ármann Sigurðsson. 1992. *Verbal Syntax and Case in Icelandic*. In *a Comparative GB Approach*. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands. [Doktorsritgerð. Lund: Department of Scandinavian Languages 1989.]
- Halldór Ármann Sigurðsson og Verner Egerland. 2009. Impersonal null-subjects in Icelandic and elsewhere. *Studia Linguistica* 63:158–185.
- Hugrún Ragnheiður Hólmgeirsdóttir. 1995. *En sú unan! Saga viðskeytisins -un/-an í íslensku að fornu og nýju*. Óbirt ritgerð til BA-prófs í íslensku. Heimspekideild Háskóla Íslands.

- Höskuldur Þráinsson (aðalhöf.), Hjalmar P. Petersen, Jógvan í Lon Jacobsen og Zakaris Svabo Hansen. 2004. *Faroese. An Overview and Reference Grammar*. Þórshöfn: Føroya Fróðskaparsetur.
- ÍOS = *Íslenskur orðasjóður* [ártal vefsíðuvals: 2015]. Corpora Collection Leipzig. Abteilung Automatische Sprachverarbeitung, Universität Leipzig. <corpora.uni-leipzig.de/de?corpusId=isl_is_web_2015> (sótt í mars 2023).
- Íslensk orðabók*. 2002. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Mörður Árnason (ritstj.). Reykjavík: Edda.
- Jóhannes Gísli Jónsson. 1997–1998. Sagnir með aukafrumlagi. *Íslenskt mál* 19–20:11–43.
- Jóhannes Gísli Jónsson. 2005. Merkingarhlutverk, rökliðir og fallmörkun. Í: Höskuldur Þráinsson (ritstj. og aðalhöfundur): *Setningar. Handbók um setningafræði*. *Íslensk tunga* 3, bls. 350–409. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Jón Friðjónsson. 1982. Um lýsingarhátt nútíðar. *Íslenskt mál* 4:191–219.
- Kristín Bjarnadóttir. 2005. *Afleiðsla og samsetning í generatífri málfræði og greining á íslenskum gögnum*. Rannsóknar- og fræðslurit 7. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Meibauer, Jörg. 2013. Expressive compounds in German. *Word Structure* 6,1:21–42.
- Noreen, Adolf. 1923. *Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre) unter Berücksichtigung des Urnordischen*. Vierte vollständig umgearbeitete Auflage. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte 4. Altnordische Grammatik 1. Halle (Saale): Max Niemeyer.
- Nübling, Damaris og Renata Szczepaniak. 2013. Linking elements in German: Origin, Change, Functionalization. *Morphology* 23:67–89.
- Nygaard, Marius. 1905. *Norrøn syntax*. Kristiania: H. Aschehoug & co.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. Københavns Universitet: Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab. <onp.ku.dk> (sótt í mars 2023).
- Ordbog over det danske Sprog*. <ordnet.dk/ods> (sótt í mars 2023).
- Remøy, Håkon. 2020. *Frå paradigmatiske til ikkje paradigmatiske strukturar. Om bindeljodssamansetjingar i tre norske talemål med noko samanlikning med norrønt, islandsk og færøysk*. Óbirt ritgerð til meistaraþrófs í norrænu máli og bókmenntum. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Rmh. = *Risamálheildin*. 2019. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <malheildir.arnastofnun.is> (sótt í mars 2023).
- ROH = *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <ritmalssafn.arnastofnun.is> (sótt í mars 2023).
- Stong-Jensen, Margaret. 1987. Lexical Overgeneration in Icelandic. *Nordic Journal of Linguistics* 10:181–205.
- Sverdrup, Jakob. 1911. De gammelnorske adjektiver paa *-ligr* og adverbier paa *-liga, -la*. En studie i gn. orddannelse. [2. hluti.] *Arkiv för nordisk filologi* 27:140–186.
- Tímarit.is*. <tímarit.is> (sótt í mars 2023).

- Torp, Alf. 1909. Gamalnorsk ordavleiding. Í: Marius Hægstad og Alf Torp (ritstj.): *Gamalnorsk ordbok med nynorsk tyding*, bls. xxviii–lxxi. Kristiania: Det norske samlaget.
- Wood, Jim og Einar Freyr Sigurðsson. 2014. Building Deverbal Ability Adjectives in Icelandic. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 20.1:351–360. <repository.upenn.edu/pwpl/vol20/iss1/37> (sótt í mars 2023).
- Þorsteinn G. Indriðason. 1999. Um eignarfallssamsetningar og aðrar samsetningar í íslensku. *Íslenskt mál* 21:107–150.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2005. Historisk produktivitet. *Nordica Bergensia* 32:39–65.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2011. Om fugesammensetninger i vestnordisk. Í: Gunnstein Akselberg og Edit Bugge (ritstj.): *Vestnordisk språkkontakt gjennom 1200 år*, bls. 257–274. Þórshöfn: Faroe University Press.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2014. Fallbeygðir fyrri liðir og tvær kenningar um orðhlutafræði. *Íslenskt mál* 36:9–30.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2016. Á mörkum afleiðslu og samsetningar? Um orðlíka seinni liði í íslensku. *Orð og tunga* 18:1–41.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2017. Nafnháttur sem fyrri liður? Um *vegasalt*, *kjaftagang*, *hakkavél* og aðrar slíkar samsetningar. Í: Zakaris Svabo Hansen, Anfinnur Johansen, Hjalmar P. Petersen og Lena Reinert (ritstj.): *Bók Jógvan. Heiðursrit til Jógvan í Lon Jacobsen á 60 ára degnum*, bls. 139–155. Þórshöfn: Fróðskapur / Faroe University Press.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2021. Af hverju góðlátlegur og ekki *góðleglátur? Um leyfilegar og óleyfilegar viðskeytaraðir í íslensku. *Orð og tunga* 23:69–109.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2023. Hvorfor er suffikset -legur såpass produktivt i islandsk? En historisk utgreiing. Í: Matteo Tarsi, Lasse Mårtensson og Henrik Williams (ritstj.): *Från Island till Sverige och tillbaka: Festschrift till Veturlíði G. Óskarsson på 65-årsdagen*. *Nordiska texter och undersökningar* 33, bls. 175–196. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.

Lykilorð

afleiðsla, viðskeyti, tengihljóð, lýsingarorð, sagnir

Keywords

derivation, derivational suffixes, linking elements, adjectives, verbs

Abstract

In this article, an attempt is made to interpret the combination *-an-* in *-anlegur* in derivations like *hækkanlegur* 'raisable'. Three research questions are asked and answers sought; what is the nature of the combination *-an-* in modern Icelandic with some comparison with historical development; what are the bases of the combination *-an-* and *-legur* and finally, what is the meaning of *-an-* in *-anlegur*.

Four databases are used in the study; *Ordbog over det norrøne prosasprog* (ONP), *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans* (ROH), *Risamálheildin* (Rmh.) and partly *Íslenskur orðasjóður* (ÍOS).

According to the authors, there are four possibilities to be considered when looking for explanations for the combination *-an-*: that *-an-* is a special suffix that would actually only occur with *-legur*; distinguishing *-anlegur* as a single entity formed by the fusion of the suffixes *-an* and *-legur*, which would be highly unusual in Icelandic; to distinguish *-n-* as a linking element that is added to the infinitive forms of verbs, cf. *hækka-n-legur*; and that the origin of *-an-* in *-anlegur* is to be traced to the present participle suffix *-and(i)*. By doing this one can build on the formal relationship *-an-* has with verbs. It can also be noted that there are similarities between the behavior of various *-anlegur*-words and derivations with the present participle. The authors' conclusion is that the last option is the most promising for the interpretation of *-an-*, despite various shortcomings mentioned in the article.

Margrét Jónsdóttir
 prófessor emerítus
 Íslensku- og menningardeild
 Háskóla Íslands
 mjons@hi.is

Veturlíði Óskarsson
 prófessor í norrænum málum
 Institutionen för nordiska språk
 Uppsala universitet
 veturlidi.oskarsson@nordiska.uu.se

Þorsteinn G. Indriðason
 prófessor í norrænum málum
 Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier
 Universitetet i Bergen
 torsteinn.indridason@uib.no

Sigurður R. Helgason

Óðinn á Íslandi í ljósi mannanafna og örnefna

„In Iceland there are neither place-names nor personal names associated with Óðinn [...].“

Gabriel Turville-Petre í *The Cult of Óðinn in Iceland* (1972:8).

1 Inngangur

Fræðimenn hafa hingað til almennt talið að Óðinn hafi lítt eða ekki verið dýrkaður á Íslandi til forna (sbr. Turville-Petre 1972:8, Schier 1981:409–410, Simek 1993:191, Gunnell 2010:294 og Lassen 2011:123). Þessi skoðun byggist fyrst og fremst á þeirri staðreynd að nafnið Óðinn er hvergi að finna í íslenskum örnefnum, ólíkt því sem er í Svíþjóð, Danmörku og Noregi. Hví skyldi Ísland vera undantekning? Þetta samræmist illa því sem Snorri Sturluson segir um Óðin, að hann sé goðanna elstur og æðstur, ráði öllum hlutum, stórum og smáum, hafi smíðað himin og jörð, gert manninn og gefið honum önd (*Snorra-Edda* 2003:14). Í fljótu bragði virðist undarleg mótsögn í orðum Íslendingans Snorra um mikilvægi Óðins annars vegar og hins vegar fjarveru Óðins í íslenskum örnefnum; mótsögn sem fræðimönnum hefur orðið tíðrætt um (sbr. Lassen 2011:19 og Gunnell 2010:294).¹

¹ Ég þakka Marteini Helga Sigurðssyni fyrir gagnlegar ábendingar. Marteinn fjallaði í fyrirlestri á rannsóknarkvöldi Félags íslenskra fræða árið 2012 um Grímsnafnið sem Óðinsheiti og þá sérstaklega í tengslum við frásögnina í Íslendingabók um upphaf alþingis á Þingvöllum og Grím geitskó sem kannaði þar áður landið allt (sjá Silju Björk Hulduóttur 2012:31).

Á síðustu áratugum hefur örlað á brestum í þeirri viðteknu skoðun að Óðinn hafi lítt eða ekki verið dýrkaður á Íslandi til forna. Tengist það meðal annars hugmyndum Guðrúnar Nordal (1999) um möguleg heiti Óðins og nöfn tákndýra hans í íslenskum örnefnum. Í þessari grein verður fjallað um hugsanleg Óðinsheiti og Óðinstákn á Íslandi í mannanöfnum og örnefnum og þá meðal annars í ljósi staðháttá, mynsturs örnefna og mannanafna auk sagna sem tengjast Óðinsheitum.

Greinin er uppbyggð á eftirfarandi hátt: Í 2. kafla er fjallað um nafn Óðins og heiti hans. Í 3. kafla er rætt um mannanöfn og örnefni í tengslum við Óðinsheiti. Sjónum er einkum beint að Óðinsheitinu *Grímr* og birtingu þess í örnefnum og sérstaklega er fjallað um örnefnið *Grímshóll*, en einnig örnefnin *Grímshöfn* og *Grímsstaðir*. Einnig er rætt um Grímsörnefni á Bretlandi. Þá er fjallað um Óðinsheitið *Gautr/Gauti*, svo og önnur Óðinsheiti og tákndýr Óðins í örnefnum. Í 4. kafla er rætt um goðkennd örnefni á Austfjörðum og í 5. kafla er samantekt á helstu niðurstöðum.

2 Nafn og heiti

„Einu nafni hétumk aldregi, / síz ek með fólkkum fór“ er haft eftir Óðni í Grímnismálum 48 (*Eddukvæði I* 2014:378), enda eru forn heiti Óðins hið minnsta vel á annað hundrað (Falk 1924:34 og Simek 1993:193). Koma þau langflest fyrir í bundnu máli fornu en einnig mörg í lausu máli, svo sem í Fornaldarsögum Norðurlanda. Harla fátt hefur verið skrifað um notkun Óðinsheita í örnefnum og mannanöfnum á Íslandi. Svavar Sigmundsson hefur þó fjallað um þetta:

Í sambandi við hugsanlega Óðinsdýrkun hér á landi má e.t.v. ímynda sér að önnur nöfn á Óðni geti legið að baki einhverjum örnefnum. Varla kemur þá annað til greina af öllum þeim fjölda Óðinsheita sem Snorri nefnir en *Grímr*. En örnefni eins og *Grímsá*, *Grímsey* og *Grímsnes* o.s.frv. geta auðvitað leitt hugann að þessu heiti Óðins þó að ég ætli ekki að gera því skóna að þar sé átt við hann (Svavar Sigmundsson 1992:244).

Svavar ræðir einnig Óðinsheitið *Grímr* í annarri grein (2002:289). Þar bendir hann á að í Landnámu sé getið á þremur stöðum um *Grímsá* á jarðamörkum og einnig eitt *Grímsegil*. Hann getur þess jafnframt

að örnefnið *Grímmsgil* sé að finna víða á mörkum jarða á Íslandi. Það gæti bent til þess að Óðinsheitið Grímr kynni að hafa verið notað til að helga mörk. Vert er þó að taka fram að mennskir menn sem báru nafnið Grímr eru nefndir í Landnámu sem ábúendur jarða með mörk í *Grímsá* í Borgarfirði og *Grímmsgil* á sömu slóðum (Landnámabók 1968:71, 76; sjá enn fremur Helga Hallgrímsson 1987b:117–131).

Guðrún Nordal (1999:145–147) nefnir hugmyndir um að Óðinn kunni að leynast í nöfnum manna og staða á Íslandi í krafti heita Óðins sem eru fjölmörg, svo sem *Gautr*, *Gizurr*, *Grímr*, *Hrani* og *Hárr* (sbr. Falk 1924:11, 13, 14, 16, 18). Heitin tengjast meðal annars tilhneingingu Óðins til að dyljast og ferðast meðal manna í dulargervi og undir dulnefni, eins og sagt er frá í Grímnismálum og víðar. Óðinn kynni einnig, að mati Guðrúnar, að leynast í nöfnum manna og staða vegna notkunar Óðinstákna, svo sem hrafns, úlfs, arnar, hests og spjóts. Guðrún bendir og á þá skoðun de Vries að menn hefðu forðast sjálft eiginnaframt Óðins vegna hins hættulega valds hans (sbr. de Vries 1956–1957 II:55).

Minnast má í þessu sambandi orða Einars Ól. Sveinssonar í umfjöllun hans um Grímnismál:

Eitt er þó víst. Kvæðið birtir öllum, sem á hlýða, helgan vísdóm, um goðin og bústað þeirra, um upphaf heims, um helga hluti á himni og jörðu. Söguþráðurinn stefnir að því að Óðinn nefni að lokum nöfn sín, en annars kynni mönnum að þykja skáldskapurinn daprast í þeim kafla. En hér má fleira búa undir. Alkunn er með mörgum þjóðum trú á dulin nöfn goða, nöfn gædd krafti, sem yfirgengur allt. Í nöfnum Óðins er fólgin ógn og máttur, sjálft eiginnaframt hans óttuðust menn líkt og Gyðingar nafn Jahve [...] Ef til vill var speki allrar speki fólgin í því að kunna skil á nöfnum hans, kunna með þau að fara; ef til vill veitti hún vald, af því hún veitti samband við dularmátt og speki hins mesta allra goða. Grímnismál eru ekki einfalt fræðiljóð. Þau eru opinberun (Einar Ól. Sveinsson 1962:273).

Það er alþekkt úr trúarbragðafræðum að sömu eða svipaðar athafnir eða hegðun eru eins í mismunandi trúarbrögðum þó að samfélagsgerð sé jafnvel ólík (Bell 1992:108–115). Það er því líklegt að það sama hafi gilt um norrænan átrúnað og önnur trúarbrögð þar sem bannhelgi hvílir á ákveðnum guðum eða nöfnum þeirra.

Grímnismál eru sérstaklega áhugaverð í ljósi viðfangsefnis þessarar greinar vegna Óðinsheitanna sem þar eru upp talin. Víðtæk notkun Óðinsheita við örnefnagjöf á Íslandi gæti bent til almenns Óðinsátrúnaðar við upphaf Íslandsbyggðar. Óðinsheitið Grímr virðist hafa verið algengast heita Óðins við örnefnagjöf á landnámstímanum. Svipuð þróun virðist birtast í örnefnagjöf á Bretlandi á svipuðum tíma (sjá kafla 3.3).

Sigurður R. Helgason (2017:110) hefur bent á að Óðinsheitið *Ölvir/Ölver* komi nokkuð víða fyrir í örnefnum á Íslandi, en mannsnafnið *Ölvir/Ölver* var sjaldgæft að því er virðist við landnám og hvarf tiltölulega fljótt úr málinu. Farið var að nota það aftur um aldamótin 1900 (Lind 1905–1915:1244 og Guðrún Kvaran 2011:653). Sigurður leiddi líkur að því að nöfn eins og *Ölvishamrar* ofan *Ölvishellis*, *Ölvishaugur*, *Ölvisholt*, fjallið *Ölver* og hólur sem bera nafn *Ölvis*, kynnu að hafa verið helgistaðir tengdir Óðni (Sigurður R. Helgason 2017:117; sjá einnig Falk 1924:10).

Það eru því talsverðar líkur á því að Óðinsdýrkun hafi verið útbreiddari hér á landi en talið hefur verið og að leifar hennar leynist víða ef að er gáð.

3 Mannanöfn og örnefni

3.1 Mannanöfn og heiti Óðins

Goðtengd mannanöfn í Landnámu eru langflest tengd Þór. Mannanöfn tengd Frey eru örfá en eiginnafn Óðins eða afleidd mannanöfn tengd eiginnafni hans er þar hvergi að finna. Vert er að geta þess til samanburðar að örnefni á Íslandi tengd Þór eru í það minnsta 25, Freysörnefni þrjú, Njarðarörnefni tvö, örnefni tengd Baldri tvö og mögulega eitt tengt Tý (Svavar Sigmundsson 1992). Örnefni sem bera eiginnafn Óðins eru hins vegar engin á Íslandi. Með þessum rökum ályktuðu fyrri fræðimenn sem svo að yfirgnæfandi hluti landnámsmanna hafi haft Þór sem sitt höfuðgoð en mun færri Frey, Njörð og Baldur. Óðinn hafi hins vegar átt sér fáa áhangendur.

Áhugavert er að skoða ýmis samsett mannanöfn norræn þar sem fyrri liður eða síðari liður er annars vegar nafn goðs eða helgs staðar og hins vegar orða eins og *ketill*, *steinn*, *berg*, *hallur* eða *laug*. Jan de Vries fjallar um katla í tengslum við norræna helgisiði og segir að *Ketill*, *Vékell*, *Áskell*, *Grímkell* og *Þorkell* hafi verið algeng eiginöfn í

Skandinavíu. Seinni liðurinn í þessum nöfnum *-kell*, sem er stytting úr *-ketill*, bendir til þess að fórnarketill hafi gegnt mikilvægu hlutverki í tengslum við dýrkun ákveðinna guða (de Vries 1956–1957 I:393). Samkvæmt þessu virðist de Vries líta svo á að *Grím-* í fyrri lið eigi við Óðin. Vert er að hafa í huga að aðrar skoðanir hafa komið fram á fornri merkingu nafnsins *Ketill* eða síðari liðarins *-kell* (eða *-ketill*). Janzén (1947:47) telur til dæmis að merkingin sé „kittelhatt, hjalm eller möjligen överfört (hjalmprydd) hövding“.

Skoðum nú til frekari samanburðar fleiri samsett forníslensk mannanöfn. Sigurður R. Helgason og Marteinn Helgi Sigurðsson (2014) hafa fjallað um þetta efni og segja meðal annars að:

[nöfn séu dregin] [...] annars vegar af sérnöfnum tiltekinnna guða í fyrri eða síðari lið og hins vegar af heiti kletta eða steina í fyrri eða síðari lið. Sem dæmi má tilgreina nöfn eins og *Dorsteinn*, *Freysteinn*, *Steinþórr*, *Bergþórr*, *Dórberg*, *Dórhallr*, *Dórhalla* og *Halldór* (þar sem viðliðurinn er upphaflega *-þórr*) og má flokka nafnið *Vésteinn* á meðal þessara nafna. Öll þessi nöfn tengja steina eða kletta við tiltekið goð eða vé og má ætla að fornt samband sé á milli þess konar mannanafna og raunverulegra steina úti við í náttúrunni sem menn lögðu sérstaka helgi á (Sigurður R. Helgason og Marteinn Helgi Sigurðsson 2014:115).

Dórssteinn á Snæfellsnesi er áhugaverður í þessu sambandi, en um hann segir í Sturlubók Landnámu (*Landnámabók* 1968:126): „[...] þar stendr enn Þórssteinn, er þeir brutu þá menn um, er þeir blótuðu, ok þar hjá er dómhringr, er menn skyldu til blóts dæma“. Annað tilvik þessu skylt er örnefnið *Gunnsteinar* (sbr. mannsnafnið *Gunnsteinn*) í eða við Flateyjardal, en um þá segir í Landnámu (*Landnámabók* 1968:273) að Eyvindur sonur Loðins önguls „nam Flateyjardal upp til Gunnsteina ok blótaði þá“.

Snúum nú aftur að nafnliðnum *Grím-/grím(a)* sem birtist í samsettum nöfnum eins og de Vries benti á í tengslum við nafnið *Grímkell*. Nöfnin *Hallgrímr*, *Hallgríma* og *Steingrímr* virðast mynduð á svipaðan hátt og ofangreind goðtengd nöfn svo sem *Hallþórr*, *Steinþórr* og *Hallfreyr*. *Grím-* sem fyrri liður virðist sjaldgæfara. Áður var nefnt dæmið *Grímkell* (*-ketill*), sbr. nafnið *Þorkell*, en einnig má nefna nöfnin *Grímaldi* og *Grímhildr*. Eiginnaframt Óðins er hins vegar ekki að finna til forna í samsettum mannanöfnum norrænum, nema þá *Óðindisa* og

Óðinkárr – bæði utan Íslands – en afar fá dæmi eru um þau (de Vries 1956–1957 II:54). Er það allsendis ólíkt notkun nafna goðanna Þórs og Freys í samsettum mannanöfnum og gæti bent til ofurhelgi nafnsins Óðinn. Ekki er þó hægt að útiloka að annað hafi haft þarna áhrif eins og atkvæðafjöldi og hljóðkerfisreglur. Það er því vel hugsanlegt að *Grím-* sem fyrri liður í samsettum karlmannsnöfnum og *-grímr* sem seinni liður til forna vísi beinlínis til Óðins á sama hátt og *Þór-* sem fyrri liður og *-þór* eða *-þóra* sem seinni liður vísa til Þórs í mannanöfnum.

Ekki er öll sagan sögð varðandi tilvist Óðins í íslenskum mannanöfnum til forna því að mörg mannanöfn í Landnámabók eru jafnframt Óðinsheiti. Það eru nöfn eins og *Brúni*, *Bólverkr*, *Gautr*, *Gestr*, *Gizurr*, *Grímr*, *Hrani*, *Jörundr*, *Karl*, *Jólgeirr*, *Sigmundur*, *Sigtryggr* og *Végestr* (sjá Falk 1924:5–25). Mörg þessara heita ásamt fjölda annarra voru notuð í heiðnum kveðskap um Óðin í kringum landnámstímamann og langt fram eftir öldum. Því má ætla að umrædd mannanöfn hafi á stundum haft trúarlega skírskotun. Til dæmis má velta því fyrir sér hvort nafn föður Egils Skallagrímssonar (*Grímr*) og nafn föður Gríms, þ.e. Úlfr (úlfurinn var Óðinstákn), gefi til kynna dýpri rætur Óðinsdýrkunar Egils. Óðinsátrúnaður Egils hafi því ekki kviknað með efri stéttum erlendis eins og Sigurður Nordal (1924:160) ályktaði í grein sinni heldur mögulega verið ættlægur.

3.2 Örnefni og heiti Óðins

Vert er að íhuga hvað hugsanleg notkun heita Óðins við örnefnagjöf á Íslandi kunnir að segja um Óðinsátrúnað, en sum örnefnin voru væntanlega gefin við upphaf landnáms. Hafa ber í huga að hér eru til skoðunar örnefni ættuð úr heiðni og því nauðsyn að hafa varann á. Stök örnefni geta leitt til rangrar ályktunar. Ágætt dæmi er örnefnið *Njarðarhóll* sem er að finna við bæinn Sneis í Engihlíðarhreppi (Örnefnaskrá Sneisar). Téður hóll reynist við nánari athugun sömu örnefnaskrár heitinn eftir Nirði Snæhólm lögregluþjóni í Reykjavík en ekki goðinu Nirði. Endurtekning sama eða svipaðs örnefnis á fleiri en einum stað er mun trúverðugri heimild. Í þessum kafla verður fjallað um nokkur möguleg Óðinsheiti í örnefnum, fyrst Óðinsheitið *Grímr* og þá Óðinsheitið *Gautr*.

3.2.1 Grímr í örnefnum

Hugum nú að því hvað sagt er um Óðin og heiti hans í Grímnismálum, en í 46. vísu eru Óðni lögð eftirfarandi orð í munn:

Hétumk Grímr,
 hétumk Gangleri,
 Herjan ok Hjálmbéri,
 Þekkr ok Þriði,
 Þundr ok Uðr,
 Helblindi ok Hár;
 (*Eddukvæði I 2014:377*).

Nafnið *Grímr* ásamt hliðarmyndinni *Grímnir* eru endurtekin í 47. vísu:

Saðr ok Svipall
 ok Sanngetal,
 Herteitr ok Hnikarr,
 Bileygr, Báleygr,
 Bölverkr, Fjölnir,
 Grímr ok Grímnir
 Glapsviðr ok Fjölsviðr;
 (*Eddukvæði I 2014:377*)

Óðinsheitið *Grímr* tengist væntanlega þeirri hugmynd að þegar Óðinn hafi ferðast meðal manna hafi hann jafnan verið í dularklæðum og undir dulnefni. Þar sem *Grímr* er hvort tveggja mannsnafn og Óðinsheiti getur verið næsta erfitt að ráða í hvort um Óðinsheiti sé að ræða eða ekki. Svavar Sigmundsson (2002:289) benti á vænlega leið þegar hann sýndi fram á að örnefni *Grímsá* og *Grímshóll* séu algeng á mörkum jarða á Íslandi. Möguleg skýring á því er að Óðinsheitið *Grímr* hafi þar verið notað til að helga landamörk. Mynstur sem benda til svipaðrar notkunar Óðinsheita geta gefið vísbendingar um hvort það kunni að tengjast helgun jarða eða jarðamörkum í heiðnum sið.

Eðlilegt er í fyrstu að svipast um eftir Grímsörnefnum hér á landi og athuga fjölda, staðhætti, staðsetningu og möguleg mynstur og hvort þau gætu tengst Óðinsdyrkun. Grímsörnefni eru nú tiltölulega mörg á Íslandi, eða tæplega eitt hundrað að tölu (sbr. Hans H. Hansen 2015). Örnefni minni háttar staða, svo sem *Grímshóll* og *Grímshellir* sem ekki eru þar meðtalin, virðast þó mun fleiri. Örnefni sem eru tengd mun algengari mannanöfnum en einnig fornum eru snöggum

færri en Grímsörnefnin, svo sem nöfnin *Ólafur* (45), *Björn* (42) og *Þorsteinn* (35) (Hans H. Hansen 2015:168–215). Vert er einnig að benda á að Grímsörnefni eru óvenjumörg í vesturhluta Noregs (Nordland 1969:91), en þaðan kom verulegur hluti landnámsmanna. Örnefni sem innihalda eiginnafrögn Óðins eru afar fá á sama svæði (de Vries 1956–1957 II:54). Hér verður nánari sjónum beint að örnefnum *Grímshól*, *Grímshöfn* og *Grímsstöðum*.

3.2.2 Grímshóll

Það Grímsörnefni sem er athyglisverðast er *Grímshóll*. Grímshólar eru að jafnaði fyrirferðarlitlir í landslagi og eru nú að minnsta kosti tuttugu og sjö. Þá má finna um allt land en þó er einungis einn á Austurlandi. Vel má vera að einhver eða einhverjir hólanna séu mögulega kenndir við menn sem báru nafnið *Grím(u)r*, hvenær svo sem þeim var gefið þetta nafn. Vert er að skoða staðsetningu einstakra hóla og hvort þar megi finna eitthvert mynstur sem varpar nánari ljósi á þetta.

Benda má til dæmis á þrjá hóla, Grímshól á Vogastapa, Grímshól í Vörum og Grímshól í Bárugerði, sem allir eru í eða við þekktar verstöðvar á Suðurnesjum og kynnu því að tengjast fiskimiðum og fiskveiðum. Grímshólar í Vestmannaeyjum falla ef til vill í sama flokk. Fleiri Grímshólar kynnu að tengjast útróðrum vegna legu við sjó. Sumir þeirra eru inni í landi svo sem á Silfrastöðum í Skagafirði, Núpstúni á Suðurlandi og á fjöllum uppi eins og Grímshóll á Skötufjarðarheiði og Grímshóll á Botnfjalli og jafnvel uppi á Búðarhálsi sem er inni í óbyggðum. Vert er að nefna að Grímshólar liggja einnig í einhverjum tilvikum á mörkum jarða. Nefna má sem dæmi Grímshól á mörkum jarðanna Bergsstaða og Efri-Torfustaða í Vestur-Húnavatnssýslu. Nánari upplýsingar eru í *Töflu 1*.²

	GRÍM(S)HÓLAR	
Örnefni	Staður	Sýsla
<i>Grímshólar</i>		Vestmannaeyjar
<i>Grímshólar (Stóri og Vestri Grímshóll)</i>	Núpstún, Hrunamannahreppur	Rangárvallasýsla
<i>Grímshóll</i>	Búðarháls, Holtamannaafreittur	Rangárvallasýsla

² Orðmyndirnar *Grímshóll* og *Grímshólar* eru hér taldar með Grímshólum.

	GRÍM(S)HÓLAR	
Örnefni	Staður	Sýsla
<i>Grímshólar</i>	Kálfsstaðahverfi, V-Landeyjar	Rangárvallasýsla
<i>Grímshóll og Grímstóft</i>	Vegatunga, Laugardalshreppur	Árnessýsla
<i>Grímshólar</i>	Hellir, Ölfushreppur	Árnessýsla
<i>Grímshóll</i>	Auðsholtshjáleiga, Ölfushreppur	Árnessýsla
<i>Grímshólar</i>	Bárugerði, Grindavíkurhreppur	Gullbringusýsla
<i>Grímshóll</i>	Varir, Gerðahreppur	Gullbringusýsla
<i>Grímshóll</i>	Vogastapi, Njarðvíkurhreppur	Gullbringusýsla
<i>Grímshóll</i>	Arkarlækur, Skilmanna-hreppur	Borgarfjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Borgarnes	Borgarfjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Leirulækur, Álftaneshreppur	Mýrasýsla
<i>Grímshóll</i>	Álftanes, Álftaneshreppur	Mýrasýsla
<i>Grímshólar, Grímsstaðir</i>	Álftaneshreppur	Mýrasýsla
<i>Grímshóll</i>	Skötufjarðarheiði, Borg, Ögurhreppur	N-Ísafjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Strandsel, Ögurhreppur	N-Ísafjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Botnfjall, Botn, Reykjafjarðarhreppur	N-Ísafjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Ásmundarnes, Kaldraneshreppur	Strandasýsla
<i>Grímshóll (Grímsvarða)</i>	Efri-Torfustaðir, Ytri-Torfustaðahreppur	V-Húnavatnssýsla
<i>Grímshóll</i>	Útibleiksstaðir, Ytri-Torfustaðahreppur	V-Húnavatnssýsla
<i>Grímshóll</i>	Tannstaðir, Staðarhreppur	A-Húnavatnssýsla
<i>Grímshóll</i>	Grímstunga, Áshreppur	A-Húnavatnssýsla
<i>Grímshóll</i>	Silfrastaðir, Rípurhreppur	Skagafjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Steðji, Glæsibæjarhreppur	Eyjafjarðarsýsla

	GRÍM(S)HÓLAR	
Örnefni	Staður	Sýsla
<i>Grímshóll, Grímsland</i>	Hálshreppur	S-Pingeyjarsýsla
<i>Grímshólar</i>	Dalland, Húsavík	N-Múlasýsla

Tafla 1: *Grímshólar* og dreifing þeirra um landið.

Í *Töflu 1* má sjá skrá yfir staðfesta Grímshóla á Íslandi sem komið hafa í leitirnar við yfirferð allra örnefnaskráa Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (áður Örnefnastofnunar). Þar má sjá hvernig þetta örnefni finnst vítt og breitt um landið. Nánar er fjallað um landfræðilega dreifingu Grímsörnefna í 4. kafla. Sjá jafnframt *Kort 1* þar.

Líta má til þriggja þjóðsagna sem tengjast nafninu Grím(u)r og kynnu að varpa ljósi á mögulegt hlutverk eða upprunalegan tilgang Grímshóla. Þar má nefna sögu skráða á 19. öld, en sú varðar Grímshól á Vogastapa. Þar segir af sveitapilti sem er á leið í ver ásamt félögum sínum. Við Grímshól verður hann viðskila við þá en hittir þar mann sem býður honum að róa hjá sér um vertíðina. Piltur þekkest boðið. Á heimleið við vertíðarlok hittir hann félagu sína á ný og er þá með mun meiri hlut en þeir. Sagan endurtekur sig árum saman. Óljóst er hjá hverjum pilturinn reri. Þó má ráða af frásögninni að sá sé einhvers konar huldumaður eða vættur sem gott sé að eiga að við fiskveiðar og virðist tengdur Grímshólnum á Stapa (Jón Árnason 1961 I:14).

Benda má á aðra þjóðsögu, einnig skráða á 19. öld, sem tengist að vísu ekki örnefninu *Grímshóll*, en varðar *Grímsborg* við Ketu á Skaga. Sagt var að huldufólk byggi í borginni og hétu sá Grímur er sagður var fyrir því. Eitt sinn þegar harðindi mikil voru á Skaga gekk Ketubóndi hjá borginni og kastaði þá fram þessari vísu:

Láttu reka reyður
ríkur ef þú getur
brátt undir björgin ytri,
Borgar-Grímur, á morgin.

Var þá svarað úr borginni:

Reki reyður að landi
rétt að Ketusandi,
heljar bundin bandi
til bjargar lýð þurfandi.

Næsta morgun var rekinn mikill reyðarhvalur undir Ketubjörgum (Jón Árnason 1961 I:27).

Þriðja sögnin sem tengist nafninu *Grím(u)r* er miklu eldri og hefur varðveist í *Bárðar sögu Snæfellsáss* (*Bárðar saga* 1991:126). Sögnin segir frá afbragðsfiskimiðum norður af Ólafsvík á Snæfellsnesi sem bera nafnið *Grímsmið*. Grímur sá er sagan tengir við miðin er sagður rauðskeggjaður. Síðar í *Bárðar sögu* nefnist Óðinn Rauðgrani (1991:163), en Rauðgrani er þekkt Óðinsheiti (Falk 1924:24). Útgefendum *Bárðar sögu* virðist hafa yfirsést Óðinsheitið Rauðgrani í tengslum við umræðu þeirra um *Grímsmið* (1991:25–26 nmgr.), en þar ætla þeir að Grímsnafnið eigi við Þór vegna skeggsins rauða (sjá enn fremur nafnaskrá *Bárðar sögu* (1991:499)). Það virðist þó líklegra að hinn rauðskeggjaði Grímur eða Rauðgrani sé Óðinn og fellur það betur við hlutverk Gríms í sögunni.

Í þessum sögnum birtist áhugavert mynstur þar sem Grímr kemur fyrir sem yfirnáttúrleg vera sem ræður sjávaraflla. Valdsvið Óðins var harla margþætt. Hann var goð skáldskapar, hernaðar og dauðagoð, goð galdra og töfra, goð rúna, veðurs, visku og algleymis og að auki faðir margra goða (Simek 1993:188). Hin fjölmörgu heiti Óðins endurspeгла bæði margbreytileg hlutverk hans og útlit. Falk (1924:17) bendir á vald Óðins yfir hafinu sem sést væntanlega í Óðinsheitunum *Hléfreyr*, *Ólgr* og *Þundr*. Grímshólarnir þrír – í Bárugerði, Vörum og á Vogastapa – eru í verstöðvum á Suðurnesjum. Þjóðsögur um *Grímshól*, *Grímsmið* og *Grímsborg* gætu því tengst valdi Óðins yfir fiskisæld.

Líklegt er því að túlka megi orðhlutann *Grím-* sem Óðinsheiti í tilviki jafnvel flestra Grímshóla. Að minnsta kosti er ljóst að gamlar sögur hafa varðveist í tengslum við þessi örnefni um yfirnáttúrlegar persónur sem bera Grímsheiti. Þótt sumar heimildir um þessar frásagnir séu ekki mjög gamlar er ekki óhugsandi að a.m.k. sumir hólanna hafi í fyrndinni verið staðir tengdir og jafnvel helgaðir Óðni.

Hér er einnig rétt að nefna ákvæði í Gulapingslögum eldri sem gæti haft þýðingu í þessu sambandi (*Den eldre Gulatingslova* 1994:52 nmgr.). Umræddur lagabálkur fjallar sérstaklega um blót og leggur

þunga refsingu við því að hlaða hauga eða gera hús og kalla hörg. Sams konar ákvæði er að finna í 79. grein í *Kristnirétti Sværris konungs* (1846:430). Haugar og hólur hafa því líklega verið helgistaðir á heiðnum tíma eins og kemur einnig fram í umfjöllun Röthe (2010:283–286). Í lagatextunum er fjallað um að hlaða hauga, en orðið haugur gat til forna merkt „bæði hæð eða hól, grafhæð eða upphlaðinn (kúlulaga) legstað“ (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:310). Umrædd grein Gulþingslaga, sem fjallar sérstaklega um blót, á að sjálfsögðu ekki við um grafhauga heldur gerð hólís eða hæðar til blóta. Það er því ljóst að einhvers konar manngerðir hólur hafi gegnt ákveðnu hlutverki í heiðnum sið. Ekki hefur verið kannað hvort þeir Grímshólar sem finnast hér á landi séu náttúrulegir eða ekki.

Hvað Grímshólana varðar er freistandi að spyrja hvort finna megi hliðstæður á Íslandi um mögulega helgi á hólum í heiðnum sið. Svavar Sigmundsson nefnir *Þórshóla* á Snæfellsnesi og *Þórhól* og *Freyshóla* í Suður-Múlasýslu (1992:242). *Goðhólar* á Íslandi eru einnig nokkrir og *álfhólar* fjölmargir, svonefndir *Helguhólar* sem eiga sér mögulega uppruna í heiðni eru einnig fjölmargir (Helgi Hallgrímsson 1987a:130). *Ólvershólar* eru að minnsta kosti fimm. Að auki má nefna örnefnið *Blóthóll* að Kvennabrekku í Dölum (Örnefnaskrá Kvennabrekku).

Í lokin ber að nefna frásögn Landnámu (*Landnámabók* 1968:139) af Auði djúpúðgu og frændum hennar: „Hon hafði bænahald sitt á Krosshólum; þar lét hon reisa krossa, því hon var skírð ok vel trúuð. Þar höfðu frændur hennar síðan átrúnað mikinn á hólana. Var (þar) þá gör hörg, er blót tóku til; trúðu þeir því, at þeir dæi í hólana“. Nefna ber að Krosshólar eru kletthólar og því ekki hlaðnir.

Af ofangreindum atriðum má draga þá ályktun að hólur hafi gegnt mikilvægu hlutverki í fornum átrúnaði og því líklegt að hólur kenndir við Grím hafi upphaflega tengst Óðinsdýrkun. Á síðari tímum hafi hólarnir fengið annað hlutverk í þjóðtrúnni og þá sem íverustaður yfirnáttúrulegra vætta, en sum einkenni þeirra má ef til vill rekja aftur til Óðins og hlutverks hólanna í heiðnum sið.

3.2.3 Grímshöfn

Þórshafnir eru fimm á Íslandi (Svavar Sigmundsson 1992:243). Þær tengjast að líkindum valdi Þórs á veðri og vindum. Óðinsheitin *Farmatýr*, *Hléfreyr*, *Ólgr*, *Viðrir* og *Þundr* (Falk 1924) benda vísast sum hver til hlutverka Óðins í tengslum við siglingar og sjósókn, samanber tengsl Grímshóla við verstöðvar og fiskisæld sem rætt var um í kafla

3.2.2. Örnefnið *Grímshöfn* er á tveim stöðum á Íslandi: Grímshöfn í nánd við Kópasker (Örnefnaskrá Snartarstaða) og Grímshöfn í Brúnavík við Borgarfjörð eystra (Örnefnaskrá Brúnavíkur). Nefna má í sambandi við Grímshafnir höfnina *Gautavík*, en *Gauti* er einnig Óðinsheiti (sbr. umfjöllun í kafla 3.4 hér á eftir). Þá má geta *Grímseyrar* í nágrenni Kirkjubóls í Fáskrúðsfirði (Örnefnaskrá Kirkjubóls) sem mögulega var útróðrastaður. Sum þessara Grímsörnefna kunna að vera goðtengd, en eins og fram hefur komið tengjast Grímsörnefni oft sjávaraflla og fiskisæld.

3.2.4 Grímsstaðir

Grímsstaðir er annar áhugaverður flokkur Grímsörnefna. Bújarðir sem bera samsett nöfn með *-staðir* sem seinni lið voru hið minnsta 15% allra jarða Íslandi (Ólafur Lárusson 1939:65, sbr. Finn Jónsson 1907–1915). Örnefnið *Grímsstaðir* kemur fyrir alls 18 sinnum á landinu (sjá *Töflu 2*). Sé litið til annarra nafna/mannanafna í nöfnum jarða sem bera nöfn sem enda á *-staðir* þá virðist *Grímsstaðir* langalgengasta bæjarnafnið. Nefna má til samanburðar að *Þorsteinsstaðir* eru sex á landinu, *Þórðarstaðir* er einn og *Þorkelsstaðir* hvergi (Finnur Jónsson 1907–1915:436). Nöfnin *Þorsteinn*, *Þórður* og *Þorkell* eru samt algengustu nöfnin í Landnámu eða 83 í tilvikum *Þorsteins*, 72 í tilvikum *Þórðar* og 58 í tilvikum *Þorkels* (Olsen 1973:224). Mannsnafnið *Grímr* kemur 28 sinnum fyrir í Landnámu (*Landnámabók* 1968:453).

GRÍMSSTAÐIR		
Örnefni	Staður	Sýsla
<i>Grímsstaðir</i>	V-Landeyjahreppur	Rangárvallasýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Grunnavíkurhreppur	Strandasýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Breiðavíkurhreppur	Snæfellssýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Reykholtsdalshreppur	Borgarfjarðarsýsla
<i>Grímsstaðir á Mýrum</i>	undir Grímsstaðamúla	Mýrasýsla
<i>Grímsstaðir, Skíðastaðir</i>	Skefilstaðahreppur	Skagafjarðarsýsla
<i>Grímsstaðir á Fjöllum</i>	Fjallahreppur	N-Þingeyjarsýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Skútustaðahreppur	N-Þingeyjarsýsla

	GRÍMSSTAÐIR	
Örnefni	Staður	Sýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Þingvallasveit	Gullbringusýsla
<i>Grímsstaðir, Efri og Neðri</i>	Hrunakrókur, Hrunamanna-hreppur	Árnessýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Reykjadalur, Hrunamanna-hreppur	Árnessýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Úlfsstaðir, Loðmundarfjarðar-hreppur	N-Múlasýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Leiðarvallahreppur	V-Skaftafellssýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Hörgársveit	Eyjafjarðarsýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Kjósarhreppur	Gullbringusýsla
<i>Grímsstaðir</i>	undir Stóra Kvígindisfelli	Þistilfjörður
<i>*Grímsstaðir (1842)</i>	Reykjavík, Grímur Egilsson reisti	
<i>Grímsstaðir</i>	Svartárdalur, Lýtings-staðahreppur	Skagafjarðarsýsla
<i>Grímsstaðir</i>	á Flateyjardalsheiði	

Tafla 2: Bæjarnafnið *Grímsstaðir* og dreifing þess um landið. Heimild: Örnefnaskrár Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Dreifing Grímsstaða um landið er svipuð og Grímshólanna, þ.e. sunnan-, vestan- og norðanlands. Líklegt er að einhver þessara bæjarnafna séu kennd við nafnkennda menn og að minnsta kosti er eitt tilvik staðfest þar sem bærinn er nefndur eftir þekktum einstaklingi og reistur á 19. öld.

Athyglisvert er að önnur þekkt Óðinsheiti eru tiltölulega algeng í nöfnum sem enda á *-staðir*. Nefna má til dæmis Óðinsheitin *Gautr/Gauti* í *Gautsstaðir/Gautastaðir* (7 tilvik). *Gestur* í *Gestsstaðir* (5), *Karl* í *Karlsstaðir* (8), *Brúni* í *Brúnastaðir* (3), *Hrani* í *Hranastaðir* (3) (Finnur Jónsson 1907–1915:430–433). Öll eru umrædd nöfn hvort tveggja mannanöfn og Óðinsheiti eins og *Grímr*.

Svavar Sigmundsson (1979) hefur rannsakað íslensk bæjarnöfn með *-staðir* sem síðari lið og álitur að býli sem bera slík nöfn hafi verið hlutuð úr stærri landnámsjörðum. Væntanlega er það skýring þess að jarðir sem bera nafnið Grímsstaðir eru mestmegnis smájarðir sem flestar eru nú komnar í eyði. Svavar telur að bæjarnöfn með liðnum *-staðir* séu leidd af eiginnöfnum og rekur hugmyndir sínar um

myndun örnefna af þessu tagi (Svavar Sigmundsson (1979:242–243). Þó er hugsanlegt að aðrar skýringar búi að baki Grímsstöðum. Ekki virðist óhugsandi að Óðinsheitið *Grímr* og önnur Óðinsheiti í sama samhengi hafi þótt tryggja/helga eignarrétt smábóndans á jörðinni á svipaðan hátt og örnefnin *Grímsá*, *Grímsgil* og *Gautsgil* kunna að hafa verið notuð til að helga mörk jarða.

Vert er að vekja athygli á hve endurtekning einstakra Grímsörnefna er algeng, þ.e. flokkar eða mynstur sama örnefnis. Þetta er langt í frá einskorðað við örnefnin hér að framan, þ.e. *Grímshóll*, *Grímsstaðir* og *Grímshöfn*. Nefna má til viðbótar örnefnin *Grímsey*, *Grímsfjall*, *Grímsá*, *Grímslækur*, *Grímsgil*, *Grímshús* og *Grímsnes*. Óðinsheitið *Grímr* er ekki eina mögulega Óðinsheitið sem birtist í íslenskum örnefnum. Slík heiti virðast ófá og verður fjallað um nokkur í köflum 3.4 og 3.5.

3.3 Grímr á Bretlandi

Athyglisvert er að fyrri liðinn *Grim* (eða *Grims-*) og síðari liðinn *-grim* er að finna í þó nokkrum samsettum örnefnum af norrænum uppruna á Bretlandseyjum. Landvinningar norrænna manna þar um slóðir urðu á svipuðum tíma og landnám Íslands, en þó heldur fyrir á Bretlandi. Ekwall taldi að minnsta kosti í nokkrum tilvikum að *Grímr* í merkingunni Óðinn væri þar á ferð. Dæmi um það séu t.d. *Grim's Ditch*, varnargarður á jaðri Wiltshire, svo og *Grim's Dyke*, sömuleiðis varnargarður í nánd við Wallingford. Ekwall taldi að *Grim's Ditch* væri samheiti *Wodnes dic* (Woden's dyke) – örnefnis frá fyrri tíð – og merkti einfaldlega varnargarður Óðins (Ekwall 1960:205).

Örnefnafræðingar virðast langt í frá sammála um merkingu þessara liða í enskum örnefnum. Fellows-Jensen (1992:268) sagði t.d.: „*Grímr* is certainly recorded in Scandinavian written sources as a byname of Odin but is not apparently to be found in this sense in place-names in Denmark. [...] It would perhaps be safer to look upon *Grim* in the English place-names as a term used generally of a supernatural being“. Gelling (1961:14) er svipaðs sinnis og hallast helst að því að *Grim* í enskum örnefnum sé dulnefni yfir djöfulinn og hafi lifað siðaskiptin sem heiti á honum. Áhugaverð er í þessu sambandi grein Annette Lassen (2006:121–128) sem fjallar um djöfulvæðingu Óðins af hendi kristinna manna. Vænta má þess að umræðan um Grímsörnefni á Íslandi kunni að varpa nýju ljósi á *Grim-* í enskum örnefnum og ef til vill Óðinsheiti í enskum örnefnum yfirhöfuð. Landnám norrænna manna á Bretlandseyjum og á Íslandi ætti að veita innsýn í lokatímabil

norræns átrúnaðar. Ef til vill má draga þá ályktun af svipaðri nafngjafarhefð hvað þetta varðar á báðum svæðum að slík bannhelgi hafi verið á eigin nafni Óðins á umræddu tímabili að Óðinsheiti hafi þótt eðlilegri til notkunar í örnefnum en sjálft nafn Óðins.

3.4 Óðinsheitið Gautr/Gauti

Óðinsheitið *Gautr* kemur fyrir í síðustu vísu (54) Grímnismála sem hljóðar svo:

Óðinn ek nú heiti,
 Yggr ek áðan hét,
 hétumk Þundr fyrir þat,
 Vakr ok Skilfingr,
 Váfuðr ok Hroptatýr,
 Gautr ok Jálkur með goðum,
 Ofnir ok Sváfmir,
 er ek hygg at orðnir sé
 allir at einum mér.
 (*Eddukvæði I* 2014:379)

Gautr og hliðarmyndin *Gauti* eru mannanöfn eins og nafnið *Grímr*. Í Landnámu er einungis getið um einn nafnbera, Gaut þann sem sagður er hafa numið *Gautsdal* í Húnaþingi. Því vekur nokkra furðu hve víða nafnið birtist í örnefnum á Íslandi. Algengast er það í Gauta- og Gautsstaðanöfnum en þau eru sjö að tölu (sjá *Töflu 3*). Nefnt hefur verið áður að nafnið *Þorsteinn* er algengast nafna í Landnámu (Olsen 1973:224). Meðal staðanafna kemur Þorsteinsnafnið einungis fyrir sex sinnum (Finnur Jónsson 1907–1915:436). Virðist því að Óðinsheitið *Gautr/Gauti* sé hlutfallslega mun algengara í staðanöfnum líkt og Óðinsheitið *Grímr*. Vert er að benda á dreifingu Gauts- eða Gautastaðanafna, en þau eru bundin við ákveðið svæði: í Dölum, Húnavatnssýslum, Eyjafirði og á Vestfjörðum. Slík örnefni er hvorki að finna á Austurlandi né Suðurlandi.

	GAUTASTAÐIR, GAUTS- STAÐIR	
Örnefni	Staður	Sýsla
Gautastaðir	Kvíastrand, Grunnavíkur- hreppur	Strandasýsla

	GAUTASTAÐIR, GAUTS- STAÐIR	
Gautsstaðir	Arnkötludalur, Staðar- hreppur	Strandasýsla
Gautastaðir (einnig örnefnið Gautahóll)	Hörðudalshreppur	Dalasýsla
Gautsstaðir (einnig örnefnið Gautahóll eða „Gautur“)	Svalbarðsstrandarhreppur	S-Þingeyjarsýsla
Gautastaðir	Lónafjörður	N-Ísafjarðarsýsla
Gautsstaðir	Fljótahreppur	Skagafjarðarsýsla
Gautsstaðir	Staðarbakki, Helgafellssveit	Snæfellsýsla

Tafla 3: Bæjarnöfnin *Gautastaðir* og *Gautsstaðir* og dreifing þeirra um landið. Heimild: Örnefnaskrár Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Athyglisvert er að örnefnið *Gautahóll* finnst á tveim Gautastöðum: Gautastöðum á Svalbarðsströnd og Gautastöðum í Hörðudal á norðanverðu Snæfellsnesi. Örnefnið minnir á fyrrnefnda Grímshóla. Hóllinn *Gautavirki* (nú einnig í daglegu tali *Gautahóll*) er í Auðólfstaðaskarði vestan Gautsdals í Húnaþingi. Skarðið er nefnt „Gautgil“ í gömlu afsalsbréfi frá 1378 sem varðveitt er í yngra afriti (sbr. *Íslenskt fornbréfasafn* III:333). Hóllinn (virkið) er flatur og hringlaga að ofan. Lágur kantur (10–15 cm) er umhverfis flötinn (athugun höfundar). Þórhallur Vilmundarson (1980:85) taldi, m.a. vegna þess hve sjaldgæft nafnið *Gautr/Gauti* hafi verið á Íslandi til forna og þar sem vegurinn um skarðið lá þétt við hólinn, að hólinn hafi upphaflega borið nafnið *Götuvirki*. Þórhallur virðist ekki hafa hugað að Óðinsheitinu í þessu samhengi sem sýnist þó sennilegra í ljósi fjögurra annarra örnefna í næsta nágrenni sem eru bæjarnafnið *Gautsdalur* og samnefnt nafn dalsins, örnefnið *Gautaskálar* í Æsustaðafjalli ofan Gautavirkis og fyrrnefnt *Gautgil* sem er á mörkum jarðarinnar Auðólfstaða. Þá ber að geta þess að *Gautavirki* er nefnt í sama fornbréfi og *Gautgil* í sambandi við mörk jarðarinnar *Gautsdals* og treystir það eðlilega þegnrétt örnefnisins.

Gautavík er hvort tveggja örnefni hafnar og bæjar í Berufirði. Þórhallur Vilmundarson áleit að hið upprunalega nafn hafnarinnar hafi verið *Götuvík*. Rök Þórhalls eru má segja sama kyns og varðandi *Gautavirki*. Gamli reiðvegurinn segir Þórhallur „lá meðfram sjónum í G., undir Naustaklettum, þegar lágsjávað var“. Þórhallur (1980:84)

vísar þá enn til þess hve sjaldgæft mannsnafnið *Gauti* var til forna. Þórhallur hyggur ekki hér að Óðinsheitinu *Gautr/Gauti* frekar en áður. *Gautavík* mun hafa verið meðal helstu hafna á Íslandi til forna og er vel þekkt úr samtímasögunni *Hrafns sögu Sveinbjarnarsonar*, svo og *Víglundar sögu*, *Fljótsdælu*, *Njálu*, *Þorsteins þætti Uxafóts*, *Kristni sögu* og annálum að auki. Segja má að tengsl Óðinsheitisins *Gauti* við höfn sé í samræmi við það sem kom fram um Grímshafnir hér að framan (sjá kafla 3.2.3).

3.5 Önnur Óðinsheiti og tákndýr Óðins í örnefnum

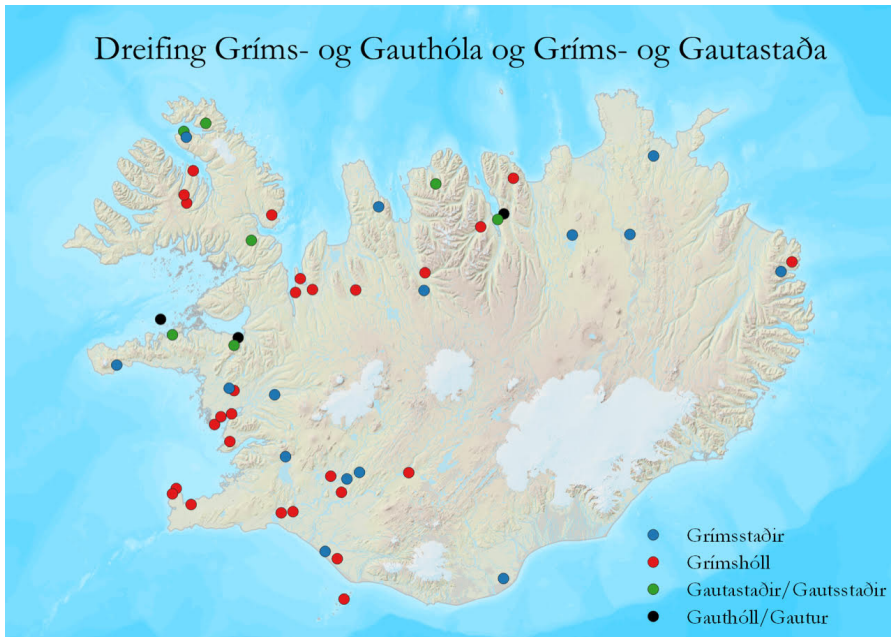
Að lokum er vert að nefna nokkur örnefni á Íslandi sem bera heiti sem kynnu að innihalda nafn Óðins. Ekki hefur verið lögð vinna í að rannsaka þau frekar en þau eru nefnd hér til þess að hvetja til frekari skoðunar. Þessi eru helst: *Gestr* í *Gestsstaðir*, *Sigmundur* í *Sigmundarstaðir* og *Sigmundarhólar*, *Bölverkr* í *Bölverksgerði*, *Hárr* í örnefninu *Háeyri*, sem er á mörgum stöðum, *Hrani* í *Hranastaðir*, *Auðun(n)* í *Auðunarstaðir*, *Brúni* í *Brúnastaðir*, *Karl* í *Karlsstaðir*, *Valtýr* í *Valtýskambur* á Austurlandi og fleiri dæmi mætti telja (sjá enn fremur Falk 1924:3–34).

Guðrún Nordal (1999:146) benti á í fyrrnefndri grein sinni að Óðinn kynni að leynast í örnefnum með nöfnum tákndýra sinna svo sem hrafnsins, hestsins, úlfsins og arnarins. Hér verður ekki fjallað um það í smáatriðum en þó má minnst á tvö möguleg dæmi. Í fyrsta lagi skal nefnt landnám Einars Rögnvaldssonar og félaga við Axarfjörð. Í *Landnámabók* (1968:285) segir frá því hvernig þeir afmörkuðu landnám sitt: „Þeir settu öxi í Reistargnúp ok kölluðu því Öxarfjörð; þeir settu örn upp fyrir vestan ok kölluðu þar Arnarþúfu; en í þriðja stað settu þeir kross; þar nefndu þeir Krossás. Svá helguðu þeir sér allan Öxarfjörð.“ Hér er minnst á öxi, örn og kross og kann örninn að vísa til tákndýrs Óðins. Annað mögulegt dæmi er nefnt í umfjöllun Svavars Sigmundssonar (2002) um örnefni á mörkum jarða. Þar greinir hann frá átta arnarörnefnum á mörkum jarðeigna í Arnessýslu einni. Hugsanlegt er að í báðum tilvikum sé örninn upphaflega tákn Óðinshelgi á mörkum jarða.

4 Goðkennd örnefni á Austurlandi

Við skoðun dreifingar Gríms- og Gautahóla á Íslandi (*Kort 1*) kemur

Í ljós stór eyða á Austurlandi. Einungis eitt tilvik umræddra hóla er á svæði sem nær frá Langanesi suður alla Austfirði og vestur í Öraefi. Umrædd undantekning er örnefnið *Grímshólar* við Gunnhildará í Húsavík eystri.

Kort 1: Dreifing Gríms- og Gauthóla og Gríms- og Gautastaða.

Fyrstu viðbrögð við umræddri eyðu er að geta sér þess til að Óðinsdýrkun hafi nær engin verið á Austurlandi, ólíkt Suður-, Vestur- og Norðurlandi. Eðlilegt er þó að spyrja hvort önnur Óðinsheiti tengist mögulegum átrúnaðarstöðum á svæðinu. Við leit fundust þrjú tilvik sem kynnu að tengjast Óðinsátrúnaði en þau eru *Ölvishellir* í landi Úlfsstaða, S-Múlasýslu, *Grímshellir* í Krossavík, N-Múlasýslu og *Valtýshellir* í Hjálpleysu, S-Múlasýslu. *Ölvir* og *Valtýr* eru Óðinsheiti eins og *Grímr* (Falk 1924:10, 33). Þessi dæmi eru þó ekki sannfærandi. Eðlilegt er hins vegar að gera stuttlega grein fyrir átrúnaðartengdum örnefnum sem einkenna umrætt svæði.

Átrúnaðartengd örnefni bundin nafngreindum norrænum goðum eru næsta fá á Austurlandi. Nefna má þó eftirfarandi líkleg dæmi: *Þórfell* í N-Múlasýslu, *Þórfell* í S-Múlasýslu, *Þórhóll* í S-Múlasýslu og *Freyshólar* í S-Múlasýslu (sbr. Svavar Sigmundsson 1992).

Örnefnið *Goðaborg* og skyld örnefni eru hins vegar yfirgnæfandi meðal átrúnaðartengdra örnefna á þessu svæði. Stefán Einarsson prófessor mun hvað mest hafa rannsakað þetta örnefni og ritaði um það nokkrar greinar. Hann birti þar m.a. skrá yfir goðtengd fjöll á Austurlandi þar sem fram kemur fjöldi tilvika um hvert örnefni: *Goðaborgir* (14), *Goðatindar* (3), *Goðafjall* (1), *Þórfell* (1) og *Ragnaborg* (1) (Stefán Einarsson 1997:24–25).

Sigfús Sigfússon birti nokkrar sagnir af helgum fjöllum á Austurlandi í Þjóðsagnasafni sínu (1986). Þær virðast varpa nokkru ljósi á átrúnað Austfirðinga á helg fjöll og má nefna eftirfarandi dæmi: „Upp af bænum Hofi er hátt og ferlegt fjall og tindstrýta efst. Á þeim tindi segja munnmæli að þeir frændur hafi haft trú mikla og gengið þangað hvern morgun til þess að gera bæn sína, enda voru þeir trúmenn miklir“ (Sigfús Sigfússon 1986:13). Og: „Suður og upp frá Hofströnd er fjallshnjúkur hár og einkennilegur sem heitir *Svartfell*. Uppi á því eru nefndar *Goðaborgir*, sem víðar á fjöllum eystra. Munu fornmenn hafa álitid að goð sín hefðust við á fjöllum uppi þar sem þau sæju best yfir. Ber víða á þessari fjallahelgi“ (Sigfús Sigfússon 1986:19).

Fjöldi og dreifing helgra fjallatinda á Austurlandi bendir til þess að trúariðkun til forna hafi að mestu verið með öðrum hætti þar en annars staðar á Íslandi. Sú staðreynd vekur að sjálfsögðu ýmsar spurningar. Í fyrsta lagi hvort uppruni landnámsmanna fyrir austan hafi verið annar en landnámsmanna sunnan, vestan og norðan lands? Í öðru lagi hvort landnám á Austfjörðum hafi orðið fyrr þar en annars staðar á landinu? Í þriðja lagi hvernig hinn austfirski fjallaátrúnaður hafi tengst norrænum átrúnaði í heiðnum sið annars staðar á Íslandi? Leit að svörum við þessum spurningum krefst verulegrar vinnu, vinnu sem rúmast ekki innan marka þessarar greinar.

5 Samantekt og helstu niðurstöður

Ýmsar ályktanir má draga af því efni sem fram er komið: Í Landnámabók eru mörg heiti Óðins notuð sem mannanöfn við landnám. Jafnframt var sýnt fram á að *Grím-* í fyrri lið og *-grímr* í síðari lið hefði þá verið notað í samsettum mannanöfnum svo sem *Steingrímr* og *Hallgrímr* á sama hátt og til dæmis *Þór-* í fyrri lið og *-þórr* sem síðari liður í fjölmörgum goðkenndum mannanöfnum svo sem *Hallþórr* og *Steinþórr*.

Fjöldi Gríms- og Gautahóla svo og tiltölulegur fjöldi örnefna sem

bera Óðinsheiti gefur til kynna að Óðinsdýrkun kunni að hafa verið útbreiddari á Íslandi en menn hafa almennt álitid. Þessi niðurstaða er þannig í meginatriðum andstæð almennu álitu fræðimanna á goða-dýrkun á Íslandi en í samræmi við áherslur Snorra-Eddu á mikilvægi Óðins í heiðnum átrúnaði.

Við skoðun dreifingar Grímshóla og Grímsstaða kemur í ljós að umrædd örnefni eru nær einvörðungu á Suðurlandi, Vesturlandi, Vestfjörðum og Norðurlandi en nær engin á Austurlandi. Áhugavert til samanburðar er að annars konar átrúnaðartengd örnefni er eingöngu að finna á umræddu svæði á Austurlandi. Staðreynd sem vekur margar áhugaverðar spurningar.

Jarðir tengdar Gríms- og Gautahólum virðast að verulegum hluta hafa verið meðaljarðir eða jafnvel smábýli. Búi Óðinsheitin *Grímr* og *Gauti* að baki þessum tilvikum, gæti það bent til Óðinsátrúnaðar meðal venjulegra bænda á Íslandi. Sú niðurstaða væri í andstöðu við þá almennu skoðun að Óðinn hafi aðallega eða jafnvel einvörðungu verið goð æðri stétta, skálda eða konungborinna manna.

Grímshólarnir, sem dreifðir eru um stóran hluta landsins, vekja spurningar. Hugsanlegt er að þeir hafi upphaflega verið helgaðir Óðni með einhverjum hætti og þá tengst trúariðkun á heiðnum tíma. Þetta er stutt af ákvæðum í Gulapingslögum eldri og Kristnirétti Sverris konungs sem leggja þungar refsingar við gerð hólts eða haugs til blóta. Ljóst er af ýmsum heimildum að Íslendingar lögðu helgi á hóla og hauga í heiðni.

Tiltölulega há tíðni Óðinsheita í örnefnum sem enda á *-staðir* vekur eðlilega spurn. Ein hugsanleg skýring á þessu örnefnamynstri er sú að Óðinsheitinu hafi verið ætlað að helga eða tryggja eignarrétt eiganda hinnar nýju jarðar, samanber örnefnin *Grímsá* og *Grímsgil* sem koma fyrir á mörkum jarða.

Ekki verður betur séð af því sem hér hefur verið rakið en að tilgáta Guðrúnar Nordal sem nefnd var í upphafi um Óðin og Óðinsdýrkun á Íslandi til forna sé rétt, það er að Óðinn dyljist síðari kristnum kynslóðum vegna víðtækrar notkunar Óðinsheita og táknþýra Óðins í örnefnum og mannanöfnum í stað eiginnafrns Óðins.

Heimildaskrá

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Bárðar saga*. 1991. Íslensk fornrit 13. Þórhallur Vilmundarson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.). Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Bell, Catherine. 1992. *Ritual theory and ritual practice*. New York: Oxford University Press.
- Den eldre Gulatingslova*. 1994. Björn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset (útg.). Oslo: Riksarkivet.
- Eddukvæði I*. 2014. Jónas Kristjánsson og Vésteinn Ólason (útg.). Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Einar Ólafur Sveinsson. 1962. *Íslenskar bókmenntir í fornöld*. Reykjavík: Mál og menning.
- Ekwall, Eilert. 1960. *The Concise Oxford Dictionary of English Place Names*. Oxford: Clarendon Press.
- Falk, Hjalmar. 1924. *Odensheite*. Kristiania: Jakob Dybwad.
- Fellows-Jensen, Gillian. 1992. Cultic Place Names. Í: Gillian Fellows-Jensen og Bente Holmberg (ritstj.). *Sakrale navne*. NORNA rapport 48, bls. 265–275. Uppsala: Norna förlaget.
- Finnur Jónsson. 1907–1915. Bæjanöfn á Íslandi. Í: *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmennta* 4, bls. 412–584. Köbenhavn: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Gelling, Margaret. 1961. *Signposts to the Past*. London: Dent & Sons.
- Guðrún Kvaran. 2011. *Nöfn Íslendinga*. Reykjavík: Heimskringla.
- Guðrún Nordal. 1999. Odensdyrkelse på Island. Í: Ulf Drobin (ritstj.). *Religion och samhälle i det förkristna Norden*, bls. 139–156. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Gunnell, Terry. 2010. Hve hár var hinn hávi? Hlutverk Óðins í íslensku samfélagi fyrir kristnitöku. Í: Gunnar Þór Jóhannesson og Helga Björnsdóttir (ritstj.). *Þjóðarspegill 2010: Rannsóknir í félagsvísindum XI*, bls. 294–303. Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Hans H. Hansen. 2015. *Íslandsatlas* (1: 100.000) (5. útg.). Reykjavík: Edda útgáfa.
- Helgi Hallgrímsson. 1987a. Helguhóll á Grund í Eyjafirði. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 84:123–135.
- Helgi Hallgrímsson. 1987b. Grímshellir og Grímsbás. *Múlaþing* 15:117–131. *Íslenskt fornbréfasafn III 1269–1415*. 1896. Jón Þorkelsson (útg.). Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Janzén, Assar. 1947. De fornvästnordiska personnamnen. Í: Assar Janzén (ritstj.). *Personnamn*. Nordisk kultur VII, bls. 22–186. Albert Bonniers, Stockholm; H. Aschehoug & Co., Oslo; J.H. Schultz, København.
- Jón Árnason. 1961. *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri*. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.). Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga.

- Kristniréttur Sverris konungs*. 1846. Í: Rudolf Keyser og Peter Andreas Munch (útg.). *Norges gamle love indtil 1387 I*. Christiania.
- Landnámabók*. 1968. Íslenzk fornrit I. Jakob Benediktsson (útg.). Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Lassen, Annette. 2006. Gud eller djævel? Kristningen av Odin. *Arkiv för nordisk filologi* 121:121–138.
- Lassen, Annette. 2011. *Odin på kristent pergament*. København: Museum Tusulanum Forlag.
- Lind, Erik. H. 1905–1915. *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden*. Uppsala: Lundsequiska bokhandeln.
- Nordland, Odd. 1969. Valhall and Helgafell. Í: Sven Hartmann (ritstj.). *Syncretism*, bls. 66–94. Stockholm: Almquist & Wicksell.
- Olsen, Magnus. 1973. Litt om navnefrekvens. *Maal og Minne* 2:92–97.
- Ólafur Lárusson. 1939. Island. *Nordisk Kultur V*. Köbenhavn: J.H. Schulz Forlag.
- Röthe, Gunnhild. 2010. *I Odins tid: norrøn religion i fornaldersagaene*. Stavanger: Saga Bok.
- Schier, Kurt. 1981. Zur Mythologie der Snorra Edda: Einige Quellenprobleme Í: Ursula Dronke, Guðrún P. Helgadóttir, Gerd Wolfgang Weber og Hans Bekker-Nielsen (ritstj.) *Speculum Norroenum. Norse Studies in Memory of Gabriel Turville-Petre*, bls. 405–420. Odense: Odense University Press.
- Sigfús Sigfússon. 1986. *Íslenskar þjóðsögur og sagnir* 6. Reykjavík: Þjóðsaga.
- Sigurður R. Helgason. 2017. Ölvir in Iceland and in Austrfararvísur. *Saga Book* 16:109–122.
- Sigurður Nordal. 1924. Átrúnaður Egils Skallagrímssonar. *Skírnir* 98:145–165.
- Silja Björk Huldudóttir. 2012. Hver var Grímur geitskór? *Morgunblaðið* 22. febrúar 2012, bls. 36.
- Simek, Rudolf. 1993. *Hugtök og heiti í norrænni goðafræði*. Reykjavík: Heimskringla.
- Snorra-Edda*. 2003. Heimir Pálsson (útg.). Reykjavík: Mál og menning.
- Stefán Einarsson. 1997. Goðaborgir á Austurlandi. *Glettingur* 7(1):19–31.
- Svavar Sigmundsson. 1979. Íslensku staða-nöfnin. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 1:238–248.
- Svavar Sigmundsson. 1992. Átrúnaður og örnefni. Í: Úlfar Bragason (ritstj.). *Snorrastefna 25.–27. júlí 1990*, bls. 241–254. Reykjavík: Stofnun Sigurðar Nordals.
- Svavar Sigmundsson. 2002. Place Names at Boundaries in Iceland. *Onoma* 37:193–204.
- Turville-Petre, Gabriel. 1972. The Cult of Óðinn in Iceland. Í: Gabriel Turville-Petre (ritstj.). *Nine Norse Studies*, bls. 1–19. London: Viking Society.
- de Vries, Jan. 1956–1957. *Altgermanische Religionsgeschichte I–II*. Berlin-Leipzig: de Gruyter.
- Þórhallur Vilmundarson. 1980. Gautavík. *Grimnir* 1:83–84.

Örnefnaskrá Brúnavíkur, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
 Örnefnaskrá Kirkjubóls, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
 Örnefnaskrá Kvennabrekku, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
 Örnefnaskrá Snartarstaða, Stofnun Árna Magnússonar íslenskum fræðum.
 Örnefnaskrá Sneisar, Stofnun Árna Magnússonar íslenskum fræðum.

Lykilorð

Óðinn, örnefni, eiginnöfn, Óðinsheiti, heiðinn átrúnaður

Keywords

Óðinn, place names, proper names, aliases, pre-Christian Iceland

Abstract

Personal names and place names that are derived from the name of the Norse god Óðinn do not exist in Iceland. According to most scholars this indicates that in pre-Christian times Óðinn was scarcely or not at all venerated in the country. It has been suggested that instead of deriving personal names and place names from Óðinn's proper name the use of his aliases (heiti) was customary for these purposes. This paper attempts to study the possible use of these suggested aliases in Icelandic personal names and place names. The focus of the discussion is primarily Óðinn's alias Grímr which seems to be widely used in Iceland. The study uncovers that *-grímr* is used like the *-þórr* in compounded proper names. Names like Steingrímr and Steinþórr indicate that *-grímr* represents Óðinn in personal names as *-þórr* represent Thor. Óðinn is also hidden in various place names in the capacity of his aliases. The element *Gríms-* is very common in place names. The toponyms *Grímshöfn*, *Grímshóll* and *Grímsstaðir* are discussed in particular as well as place names containing the element *Gaut-* or *Gauta-* which are Óðinn's aliases as well. It seems that the distribution of place names containing such aliases is decidedly uneven in Iceland as the eastern part of the country seems to contain considerably fewer place names that could be considered derived from Óðinn's aliases. The conclusion of this paper is that toponyms based on Óðinn's aliases might be quite widespread in Iceland and their numbers and geographical distribution could give further indications on the role of Óðinn in pre-Christian Iceland.

Sigurður R. Helgason
sigrh@centrum.is

Svavar Sigmundsson

Hvað er *burn* í burnirót?

Tílefni þessarar greinar er viðtal Vilmundar Hansen við Þóru Ellen Þórhallsdóttur prófessor í Bændablaðinu 21. júlí 2022, sem ber titilinn ‘Ein merkasta lækningajurt landsins,’ þar sem *burnirót* (*Rhodiola rosea*) er til umfjöllunar.

Þóra Ellen segir um uppruna heitisins: „Svo virðist sem *burn* eigi sér ekki neina samsvörun í skyldum málum og uppruni heitisins með öllu óljós.“ (Vilmundur Hansen 2022:14). Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:94) hefur heldur ekki ákveðna skoðun á uppruna nafnsins en hann segir í *Íslenskri orðsifjabók* að sér finnist orðmyndin *burni* óeðlileg, ætti að vera **byrni*. Hann segir enn fremur að nafnið eigi e.t.v. við svera og kubbslega rötina og þá hugsanlega skylt orðinu *burlufótur*, sbr. miðenska *burli* ‘sver, bólginn’.

Ásgeir hefur líklega ekki þekkt grein eftir Ólaf Halldórsson handritafræðing í Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1973 um líkneskju-smíð, þar sem hann birtir texta úr handritinu AM 194 8vo, sem ritað var árið 1387. Þar stendur: „Síðan þurrt er, þá skaltu burna með skalri vargstönn eða stórri hundstönn. En þá er vel er skyggt skaltu dysta eftir sem best með léreftó.“ (Ólafur Halldórsson 1974:8, sbr. einnig *ONP*; texti færður til nútímastafsetningar). Í sambærilegum latneskum texta er höfð sögnin *polire* (Ólafur Halldórsson 1974:11). Sögnin *burna* merkir þá ‘fægja, skyggja’ sbr. ensku sögnina *burnish* ‘fægja (málm), pólera’ sömu merkingar. *Burnish* er komið úr fornfrönsku *burniss-*.

Lýsingu á sama handverki er að finna í handritinu *Sópuði* eða *Dægrastyttingu* eftir séra Gottskálk Jónsson í Glaumbæ í Skagafirði. Það er skrifað að mestu á árunum 1543–1569 og er nú varðveitt í Breska landsbókasafninu með safnnúmerið Add. 11242. Veturliði Óskarsson gerði grein fyrir þessum texta og birti hann í Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1989. Þar er sögnin *brúnera* notuð í sömu merkingu og *burna* í fyrri texta. Í kafla um að *gjöra gullstaf* segir (Veturliði Óskarsson 1990:24): „Tak krít-menju eður brún-rautt, og bezt krít, og mel á hellu með æger (?) til máta þykkt og skrifa síðan þá stafi sem þú villt og lát þorna meir en til hálf. Tak síðan gull og sker sundur til máta og legg upp með pinsil, og tak brúnertann [þ.e. brúnertönn] og brúnera þegar þú finnur að þurrt er til þess að það skín.“ Nokkru síðar segir um það að *gullleggja*: „Sláttu gull, sker það til sem þú villt stafinn hafa til, og tak hvítu úr eggji og hrær í sundur í einni skál og lát upp á stafinn og þrykk strax gullið niður. Lát bíða þar til þurrt er <að> mestu; brúnera síðan með galtartönn og slétt með henni.“ Veturliði (1990:26–27) segir síðan um orðsifjarnar: „‘Brun(i)er-’, er af germönskum stofni (samstofna orðinu ‘brunn’ í íslensku); merkingin „fága, gljáfægja, dekkja“ er hins vegar upprunnin í rómönskum málum, sem hafa þegið þennan stofn að láni (fr. brunir, ít. brunire) og mun hann þaðan aftur kominn inn í miðlægþýsku, ‘brunêren’, og úr henni í skandinavísk mál.“

Sögnin *brunere* er nú í dönsku höfð um að ryðverja málm, en í orðabók Moths (*Moths Ordbog*), sem er söguleg orðabók um dönsku frá um 1700 segir um *brunere*: „kaldes det at trekke noget over med bladegûl, þa en kríde grûnd, og siden polere det blankt.“

Burnirótin er fyrst og fremst talin lækningajurt, en þó segir Björn Halldórsson í Sauðlauksdal í *Grasnytjum* sínum að hún sé einnig notuð í barkar stað til skinnaverkunar og verði skinnið þá gulleitt (Björn Halldórsson 1983:242). Ekki er þess getið í heimildum að burnirótin sé höfð til að ‘fægja’ hluti eins og sögnin *burna* er talin merkja en ekki er útilokað að svo hafi verið. En ljóst er að hún hefur barkandi áhrif og hefur einnig verið notuð við að barka skinn.

Orðmyndin *burn* hvk. er skráð hjá Jóni Ólafssyni úr Grunnavík í orðabók hans í AM 433 fol. frá 18. öld. Hann segir að sumir kalli (*rótina*) *burkn/borkn* og vitnar í *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar* og hljóðar sú tilvitnun svo í útgáfu hennar (Eggert Ólafsson 1975 II:38): „*Burn*, *Rhodiola*. Rót hennar, marin og hnoðuð saman við nýtt smjer, er notuð í þessum nyrztu héröðum til að lina útvortis þrautir (sem *Anodynum*). Einkum dugir hún vel, ef hún er lögð heit við verkinn.“

Færeyski náttúrufræðingurinn Nicolai Mohr segir í bók sinni *Forsøg til en Islandsk Naturhistorie* (1786:335) að *burn* hafi verið almennt heiti jurtarinnar á Íslandi. Í því sambandi má nefna að á Þormóðsstöðum í Eyjafirði er eina örnefnið sem er þekkt með samsettu myndinni *burnirót* á landinu, *Burnirótarklettur* þar sem „burnirót vex framan í miðjum klettinum“ (Nafnið.is). Björn Halldórsson (1983:237) segir um blóðrót sem er annað nafn á burnirót, að Færeyingar noti hana til að verka skinn og Niðaróssmenn fái dökkleitan purpuralit á ull sína af þessum rótum.

Mohr (1786:220) segir um not jurtarinnar á Íslandi: „Ýmsir hafa notað rótina til að lita ullarplögg græn, hún þá skorin í stykki í litarlöginn aðeins blandaðan álúni. Sé hún notuð til að barka með skinn þá gefur hún fagran, gulan lit.“ (Þýðing frá Þórði Tómassyni 2022:112).

Sú jurt sem helst hefur verið notuð sem ‘fægingarjurt’ er *eskigras* (Eqvisetum hyemale) sem sumir kalla *góubítill*. Mohr segir að það sé „det i Danmark bekiendte Skavgras, som dreiere, Snedkere, Gørtlere og andre Haandværksfolk bruge at slette og polere deres Arbeide med.“ (1786:223). Mohr segir þar einnig frá manni á Húsavík sem renndi tóbakspontur úr valbjörk og prófaði að nota eskigras til að fægja þær og fannst það betra en hákarlsroð. Í dansk-íslenskri orðabók Konráðs Gíslasonar (1851:423) er orðið *Skav(e)græs* þýtt eskigras, góibítill, eqvisetum hiemale. Mohr segir í bók sinni að í Álftafirði á Austurlandi kallist tegundin *Polypodium Filix-mas*, sama nafni og *Rhodiola rosea*, þ.e. *burn*, en aðrir kalli hana burkna. Nú er jurtin nefnd *stóriburkni* og vísindaheitið er *Dryopteris filix-mas* (sbr. Hörð Kristinsson 2010).

Í færeysku er nafnið *hjálpirót* haft um *Rhodiola rosea*. Í færeyskri orðabók Jens Christian Svabos (1746–1824), sem hann vann að allt til dauða síns, skrifar hann *Jaalpurêut*, þ.e. hjálpurót, og þýðir sem Vellugtende Fiirgjemme, *rhodiola rosea*. Mér hefur ekki tekist að finna þetta danska heiti annars staðar.

Í Færeyjum var ekki hægt að barka skinn með berki þar sem ekki óx þar skógur. Í staðinn var notuð rótin af jurtinni *Potentilla erecta*, sem fékk þar nafnið *børka* og jurtin sjálf *børkuvísa* (Poulsen 2004:284). Hún nefnist *engjamura* á Íslandi en er sjaldgæf hér (Hörður Kristinsson 2010).

Niðurstaðan er sú að líkur séu til að *burn* í burnirót sé leidd af tökusögninni *burna*, ‘fægja, skyggja’ og merki þannig ‘fægirót’ þó að heimildir nefni ekki beinum orðum þau not ratarinnar. Þó er ljóst að rótin hefur verið notuð í lækningaskyni og við skinnverkun. Orð-

myndin *burni* er því sambærileg við orðmyndun eins og *fægi-lögur* (af *fægja*) og *bæti-efni* (af *bæta*). Ólafur Halldórsson telur að textinn í AM 194 8vo þar sem *burna* er notuð sé frá tímabilinu um 1300 til 1350 en *brúnera* kemur fyrir í texta frá 16. öld. Þarna virðast tvær myndir sama tökuorðs í íslensku hafa verið notaðar hvor á sínum tíma en hverfa síðan báðar.

Heimildir

- AM 433 fol. Orðabók Jóns Ólafssonar úr Grunnavík. Handrit í Árnastofnun. Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Björn Halldórsson. 1783. *Grasnytjar*. Kaupmannahöfn. Endurútg. 1983 í *Rit Björns Halldórssonar í Sauðlauksdal*. Gísli Kristjánsson og Björn Sigfússon bjuggu til prentunar. Reykjavík: Búnaðarfélag Íslands.
- Eggert Ólafsson. 1975. *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar*. Steindór Steindórsson frá Hlöðum íslenzkaði árið 1942. Reykjavík: Bókaútgáfan Örn og Örlygur hf.
- Hörður Kristinsson. 2010. *Íslenska plöntuhandbókin. Blómplöntur og byrkningar*. Reykjavík: Mál og menning.
- Konráð Gíslason. 1851. *Dönsk orðabók með íslenzkum þýðingum*. Kaupmannahöfn.
- Mohr, Nicolai. 1786. *Forsøg til en Islandsk Naturhistorie*. København.
- Moths Ordbog = Moths Ordbog*. <https://mothsordbog.dk/>.
- Nafnið.is* Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnið.is/>.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog / A Dictionary of Old Norse Prose*. <https://onp.ku.dk/>.
- Ólafur Halldórsson. 1974. Líkneskjusmið. *Árbók Hins íslenzka fornleifafélags* 1973 70:5–17.
- Poulsen, Jóhan Hendrik Winther. 2004. *Mál í mæti. Greinasavn*. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Svabo, Jens Christian 1966. *Dictionarium færøense. Færøsk-dansk-latinsk ordbog. Udgivet efter håndskrifterne af Chr. Matras. I. Ordbogen*. København: Munksgaard.
- Veturliði Óskarsson. 1990. Að mála upp á tré. *Árbók Hins íslenzka fornleifafélags* 1989 86:21–33.
- Vilmundur Hansen. 2022. Rannsóknir á burnirót: Ein merkasta lækningajurt landsins. *Bændablaðið* 21. júlí, bls. 14–15. [Viðtal við Þóru Ellen Þórhallsdóttur.]
- Þórður Tómasson. 2022. *Fræðabálkur að ferðalokum*. Efni skráð 2020–2021. Selfossi: Sæmundur.

Lykilorð

orðsifjafræði, plöntunöfn

Keywords

etymology, plant names

Abstract

The article deals with the origin of *burn-* in the word *burnirót* 'roseroot'.

Svavar Sigmundsson
rannsóknarprófessor emerítus
svavar.sigmundsson@arnastofnun.is

Aðalsteinn Hákonarson

Opinber stafrænn örnefnagrunnur:

skráning og hnitsetning örnefna og örnefnastýring

Á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum er örnefnasafn sem geymir skrár yfir örnefni á flestum jörðum og afréttum landsins, auk fleiri heimilda um íslensk örnefni, t.d. skrár yfir nöfn fiskimiða. Þá er og í safninu fjöldi uppdráttar af ýmsu tagi með örnefnum og einnig loftmyndir. Örnefnasafnið er að stórum hluta aðgengilegt á vefnum *nafnið.is*. Árnastofnun hefur umsjón með varðveislu safnsins og eflingu, viðhaldi, skráningu og kynningu þess skv. lögum um stofnunina, nr. 40/2006, með síðari breytingum. Stofnunin hefur líka með höndum ýmis verkefni er snúa að *örnefnastýringu*, þeim þætti málstýringar eða málræktar er snýr að örnefnum (sjá Ara Pál Kristinsson 2010:1–2). Til dæmis sinnir hún ráðgjöf fyrir m.a. almenning og sveitarfélög um ný nöfn, svo sem á götum, býlum, sveitarfélögum og nýjum náttúruferðum, sbr. fyrrgreind lög um stofnunina og lög um örnefni, nr. 22/2015. Síðastnefndu lögin fjalla einnig um örnefnanefnd sem er opinber stjórnarsýslunefnd með aðsetur á Árnastofnun og leggur stofnunin henni til starfsmann skv. reglugerð um störf örnefnanefndar, nr. 1040/2017. Nefndin fjallar formlega um erindi um örnefni og gefur ýmist álit eða fellir úrskurði, eftir eðli málnanna.

Sá þáttur örnefnastýringar sem mest hefur verið fjallað um í riti hingað til varðar ný og breytt bæjanöfn sem til skamms tíma var helsta viðfangsefni örnefnanefndar (sjá Þórhall Vilmundarson 1980, Ara Pál Kristinsson 2008, 2010, Hjördísi Ernu Sigurðardóttur 2016 og Þóru

Björk Hjartardóttur 2023). Einnig hefur Ari Páll Kristinsson fjallað nokkuð um stöðlun ríkjaheita (2010, 2011) og þá hefur Hjördís Erna Sigurðardóttir fjallað um aðkomu örnefnanefndar að nafngjöfum sameinaðra sveitarfélaga (2016).

Í þessu greinarkorni segir frá vinnu sem lýtur að örnefnum í *opinberum örnefnagrunni* sem Náttúrufræðistofnun (áður Landmælingar Íslands) viðheldur í samráði við Árnastofnun. Kveðið er á um hlutverk stofnananna í þessu sambandi í 4. gr. laga um landmælingar og grunnkortagerð, nr. 103/2006, 3. gr. laga um Náttúrufræðistofnun og náttúrustofur, nr. 54/2024, og 2. gr. reglugerðar um Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, nr. 861/2008. Um er að ræða stafrænan gagnagrunn með hnitsettum örnefnum. Nöfn eru skráð í grunninn í samráði við heimildarmenn sem þekkja staðsetningu þeirra og er þeirri vinnu stýrt af Náttúrufræðistofnun (sjá nánar Rannveigu L. Benediksdóttur og Bjarneyju Guðbjörnsdóttur 2023). Einnig er skráð eftir eldri kortum og er þar bæði um að ræða prentuð kort Landmælinga Íslands (og AMS-kort bandaríska hersins) og uppdrætti af ýmsu tagi í Örnefnasafni Árnastofnunar.

Undanfarin ár hefur tekist að skrá um 15.000 ný örnefni í grunninn á hverju ári og í honum eru nú hátt í 200.000 nöfn. Erfitt er að áætla fjölda örnefna á Íslandi en talið hefur verið að heimildir um á að giska 500.000 nöfn séu í Örnefnasafni Árnastofnunar. Náttúrufræðistofnun viðheldur vefsíðu (*Örnefnasíða*) þar sem hægt er að skoða grunninn og er hún uppfærð vikulega. Fjórum sinnum á ári eru birtar nýjar uppfærslur til niðurbals án endurgjalds.

Árið 2007 gerðu Árnastofnun og Landmælingar Íslands með sér samning um samstarf í örnefnamálum er byggðist á fyrrnefndum lögum um Árnastofnun, nr. 40/2006, og lögum um landmælingar og kortagerð, nr. 103/2006. Þar kom fram að markmið samstarfsins væri að til yrði einhlítur gagnagrunnur um íslensk örnefni sem nýttist öllu samfélaginu og að örnefni yrðu birt með sem réttustum hætti. Sérstaka áherslu skyldi leggja á að samræmis yrði gætt í því hvernig örnefni væru skráð og hvernig gögnum og upplýsingum um þau væri miðlað til samfélagsins.

Þáttur Árnastofnunar í skráningu og viðhaldi örnefnagrunnsins er einkum að vinna úr og svara fyrirspurnum Náttúrufræðistofnunar sem koma upp vegna vinnslu grunnsins, en einnig berast athugasemdir frá öðrum aðilum. Úrlausnarefni eru af margvíslegum toga og lúta meðal annars að því að ákvarða rétta staðsetningu örnefna, velja aðalnafn í tilviki tví- eða fleirnefna (hin nöfnin eru líka skráð) en

einnig að skera úr um málfræðilegt form þeirra, enda getur leikið vafi á ritun og beygingu örnefna líkt og annarra orða málsins. En að sumu leyti eru örnefni þó frábrugðin öðrum orðum eins og Svavar Sigmundsson bendir á í *Handbók um íslensku* (2011:367):

- Örnefni eru nátengd ákveðnum stöðum og ritháttur þeirra getur verið tilfinningamál þeirra sem tengjast stöðunum. Þau eru því viðkvæmari fyrir frávikum í rithætti en almenn orð tungunnar.
- Örnefni lifa oft sínu eigin lífi og lúta ekki alltaf sömu beygingar-arlögmálum og samsvarandi orð í almennu máli, t.d. bæjar-nafnið *Laugar*, sem getur verið karlkyns, *Laugarnir*, en sam-nafnið *laug* er hins vegar kvenkyns.

Áður en kom til samstarfs um hinn stafræna örnefnagrunn hafði Örnefnastofnun Íslands¹ (ein stofnananna sem sameinaðar voru í Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum árið 2006) komið að yfirllestri örnefna á kortum Landmælinga Íslands og því á þessi þáttur í örnefnastarfi Árnastofnunar sér nokkra sögu. Ekki hefur þó verið sérstaklega fjallað um starfið hingað til, svo sem til að gera grein fyrir þeim sjónarmiðum sem horft er til við afgreiðslu fyrirspurna. Þó má telja víst að haft hafi verið að leiðarljósi að velja sem aðalnöfn á kortum þau sem teljast eiga sér rótgróna hefð í nærumhverfinu (sjá t.d. greinar Svavars Sigmundssonar á heimasíðu Árnastofnunar, „Móskarðahnúkar“ (2004) og „Breiðavík“ (2007), og kafla Svavars um örnefni í *Handbók um íslensku* (2011:367–378).

Í grein aftar í þessu hefti (bls. 159–176) segi ég frá þremur athugunum mínum vegna fyrirspurna um örnefni í örnefnagrunninum. Í tveimur málum var um að ræða tvínefni sem leggja þurfti mat á, annars vegar *Skjólborg* og *Skjaldborg* og hins vegar *Högni* og *Högn*. Í þriðja málinu var spurt hvort rétt væri að bæta í grunninn nýlegu nafni, *Sundhnúkagígar*, sem tíðkast hafði um skeið í ræðu og riti um jarðfræði. Þar þurfti annars vegar að meta hvort nægileg hefð væri fyrir nafninu og hvort það raskaði öðrum nöfnum á svæðinu, einkum nafninu *Sundhnúkur* sem hið nýja nafn er leitt af. Niðurstaðan var að mæla frekar með nafnmyndinni *Sundhnúksgígar*. Tilgangurinn með þessum smágreinum er ekki aðeins að koma á framfæri niðurstöðum rannsóknanna, heldur einnig að vekja athygli á örnefnagrunninum

¹ Örnefnastofnun Íslands varð til árið 1998 og tók við starfsemi Örnefnastofnunar Þjóðminjasafns er stofnuð hafði verið árið 1969.

og þeim sjónarmiðum sem horft er til við afgreiðslu mála. Vera kann að ekki séu allir sammála um niðurstöðurnar og gæti hlotist af því gagnleg umræða um hvort sem er einstök örnefni eða ólík sjónarmið sem veða þarf og meta við val á (aðal)nafni til birtingar í grunninum.

Örnefnagrunninum er ætlað að vera viðmið um opinberlega viðurkennd örnefni á Íslandi og er eðlilegt að gera ráð fyrir að sem flestir noti þau landfræðiheiti sem þar eru birt, ekki síst opinberar stofnanir og fjölmiðlar. Rétt er þó að gera þann fyrirvara að ekki er unnt að yfirfara rækilega jafnharðan hverja einustu skráningu í grunninn þótt reynt sé að sigta út augljósar villur. Athugasemdum um skráningar er hægt að koma á framfæri við hvort sem er Náttúrufræðistofnun eða Árnastofnun. Ef upp kemur ágreiningur um birtingu nafns í grunninum er hægt að skjóta málinu til örnefnanefndar og skal nefndin veita rökstutt álit um málið, sbr. 4. gr. laga um örnefni, nr. 22/2015.

Örnefni eru mikilvægur þáttur menningararfsins sem borist hefur milli kynslóða í margar aldir, í sumum tilvikum allt frá upphafi byggðar í landinu. Á 20. öld var unnið afrek með söfnun þúsunda örnefnalýsinga og -skráa af öllu landinu og er þetta safn kjarninn í Örnefnasafni Árnastofnunar (sjá *nafnið.is*). Lengst af voru ekki tæknilugar forsendur til að skrá staðsetningu nema lítils hluta örnefnanna og má líta á örnefnagrunn Náttúrufræðistofnunar sem rökrétt framhald þessarar örnefnasöfnunar. Líkt og fyrr segir er skráning í örnefnagrunninn að miklu leyti gerð í samráði við staðkunnuga á hverju svæði. Þannig er skráð þekking sem hvergi er varðveitt nema hjá heimildarmönnum, en vegna breytinga á búskaparháttum er þekkingin óðum að hverfa og er skráningin því kapphlaup við tímann.

Ritaskrá

- Ari Páll Kristinsson. 2008. Stedsnavn på Island – lov og forvaltning. *Språk i Norden* 2008:175–184.
- Ari Páll Kristinsson. 2010. Um íslenska örnefnastýringu. *Orð og tunga* 12:1–23.
- Ari Páll Kristinsson. 2011. Ríkjaheiti og ritháttur. Í: Guðrún Kvaran, Hallgrímur J. Ámundason og Svavar Sigmundsson (ritstj.). *Fjöruskeljar*. Afmælisrit til heiðurs Jónínu Hafsteinsdóttur sjötugri 29. mars 2011, bls. 1–10. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Hjördís Erna Sigurðardóttir. 2016. Örnefni, Örnefnanefnd, sameinuð sveitarfélög og bæjanöfn. Vald og saga örnefnastýringar. MA-ritgerð frá Háskóla Íslands. <https://hdl.handle.net/1946/25952>.

- Lög um landmælingar og kortagerð nr. 103/2006. <https://www.althingi.is/lagas/154b/2006103.html> (sótt í ágúst 2024).
- Lög um Náttúrufræðistofnun og náttúrustofur nr. 54/2024. <https://www.althingi.is/altext/154/s/1695.html> (sótt í ágúst 2024).
- Lög um Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum nr. 40/2006. <https://www.althingi.is/lagas/154b/2006040.html> (sótt í ágúst 2024).
- Lög um örnefni nr. 22/2015. <https://www.althingi.is/lagas/154b/2015022.html> (sótt í ágúst 2024).
- Nafnið.is*. <https://nafnid.is> Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (sótt í ágúst 2024).
- Rannveig L. Benediktsdóttir og Bjarney Guðbjörnsdóttir. 2023. Örnefnaskráning á vefnum. Í: Emily Lethbridge og Rósa Þorsteinsdóttir (ritstj.). *Nöfn á nýrri öld*. 20 greinar í tilefni 20 ára afmælis Nafnfræðifélagsins, bls. 72–74. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Reglugerð um Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum nr. 861/2008. <http://island.is/reglugerdir/nr/0861-2008> (sótt í október 2024).
- Reglugerð um störf örnefnanefndar nr. 1040/2017. <https://island.is/reglugerdir/nr/1040-2017> (sótt í ágúst 2024).
- Svavar Sigmundsson. 2004. Móskaðahnúkar. Grein á heimasíðu Árnastofnunar. <https://arnastofnun.is/is/greinar/moskardahnukar> (sótt í ágúst 2024).
- Svavar Sigmundsson. 2007. Breiðavík. Grein á heimasíðu Árnastofnunar. <https://arnastofnun.is/is/greinar/breidavik> (sótt í ágúst 2024).
- Svavar Sigmundsson. 2011. Örnefni. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 367–378. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Þóra Björk Hjartardóttir. 2023. Nöfn á nýjum býlum og afskipti Örnefnanefndar. Í: Emily Lethbridge og Rósa Þorsteinsdóttir (ritstj.). *Nöfn á nýrri öld*. 20 greinar í tilefni 20 ára afmælis Nafnfræðifélagsins, bls. 75–89. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Þórhallur Vilmundarson. 1980. Nýnefni og örnefnavernd á Íslandi. *Grimnir* 1:24–36.
- Örnefnasjá. <https://ornefnasja.lmi.is> Náttúrufræðistofnun.

Lykilorð

örnefni, örnefnastýring, örnefnagrunnur

Keywords

Place-names, place-name standardization, place-name database

Abstract

The article talks about work on standardizing toponyms in the official place-name database of Iceland which is maintained by the Icelandic Institute of Nature Research (formerly the National Land Survey) in cooperation with the Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies.

*Aðalsteinn Hákonarson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Arngrímögötu 5
IS-107 Reykjavík
adalsteinn.hakonarson@arnastofnun.is*

Aðalsteinn Hákonarson

Skjólborg og Skjaldborg – Högni og Högn – Sundhnúksgígar eða Sundhnúkagígar

1 Inngangur

Hér á eftir birtast þrjár smágreinar sem byggjast á rannsóknum sem gerðar voru til að svara fyrirspurnum um vafamál við skráningu í opinberan örnefnagrunn. Náttúrufræðistofnun (áður Landmælingar Íslands) viðheldur þessum gagnagrunni í samráði við Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum en um hann og samstarf stofnanna er fjallað nánar í annarri grein framar í heftinu (bls. 155–160). Auk þess að koma á framfæri niðurstöðum rannsókna er tilgangurinn með þessum þremur greinum að vekja athygli á grunninum og því hvernig tekist er á við álitamál sem upp koma við vinnslu hans. Grunnurinn er þess eðlis að jafnan þarf að velja eina niðurstöðu, svo sem hvert af tví- eða fleirnefnum skal vera aðalnafn (t.d. *Vífilsfell* eða *Vífilsfell* og *Urriðakotsvatn* eða *Urriðavatn*). Heimildum er safnað um efnið og þær skoðaðar í ljósi andstæðra sjónarmiða sem vega þarf og meta til að komast að þeirri niðurstöðu sem „réttust“ telst í hverju máli. Rannsóknir af þessu tagi heyra undir fagsviðið *örnefnastýringu* sem er undirsvið málstýringar eða málræktar (sjá nánar hjá Ara Páli Kristinssyni 2010:1–2).

2 Skjólborg og Skjaldborg

Í ágúst 2022 barst fyrirspurn um nafn á klettabelti nokkru á Vesturfjalli í Botnsdal í Tálknafirði. Í örnefnagrunninum var skráð heitið *Skjaldborg* en í örnefnaskrá Norðurbotns í Tálknafirði var það nefnt *Skjólborg*. Nafnið *Skjaldborg* hafði verið skráð í grunninn eftir opinberum kortum og hafði verið skráð þannig á þeim allar götur frá fyrstu útgáfu Herforingjaráðsins¹ á viðkomandi kortblaði árið 1915 (mælt 1913) (Generalst. 13 NV). Það er jafnframt elsta þekkta heimild um heiti klettabeltisins. Örnefnaskrá Norðurbotns er nokkru yngri, eða frá 1937, en þar segir:

Á [Vesturfjalli] upp af Hádegisgili er klettaborg með graslendi að norðan og austan, heitir hún Skjólborg.

Um tuttugu árum síðar notar Jóhann Skaptason, sýslumaður Barðastrandarsýslu 1935–1956, einnig heitið *Skjólborg* í lýsingu á Tálknafirði (1959:114).

Orðið *skjaldborg* (kvk.) er úr hernaðarmáli. Það merkir ‘samfeld röð af skjöldum’ (Fritzner 3:353) og kemur oft fyrir í fornritum. Orðið hefur sömu merkingu í nútímamáli, en er ekki síst notað í orðasambandinu *slá skjaldborg um einhvern* (eða *eitthvað*) ‘sameinast um að verja’, í víðum skilningi, ekki einungis hernaði. Skjaldborg eða Skjaldborgarleikur er einnig heiti á gömlum leik (Ólafur Davíðsson 1888–1892:118–120) og einnig er til skákleikur er kallast Að rjúfa skjaldborg (s.st. 297).

Ef *Skjaldborg* er upphaflegt nafn er um að ræða líkingarnafn, klettabeltið hefur þótt minna á hugmyndina um skjaldborg í hernaði. Nafnið *Skjólborg* væri á hinn bóginn dregið af því að klettarnir veittu skjól, líklega sauðfé,² sbr. orð örnefnaskrárinnar um graslendi norðan og austan klettaborgarinnar.

Örnefnið *Skjaldborg* hefur einungis fundist á einum öðrum stað. Leitað var í örnefnaskrárm í Örnefnasafni Árnastofnunar með aðstoð leitarvélar á vefnum *nafnið.is*. Einungis er unnt að leita í skrárm sem örnefni hafa verið lesin úr með ljóslestrartækni. Það á þó við um stærstan hluta skrárna.

¹ Landmælingadeild Herforingjaráðs danska hersins (Generalstabens topografiske Afdeling) hafði með höndum landmælingar og kortagerð í Konungsríkinu Danmörku í byrjun 20. aldar.

² Staðurinn er hátt uppi í fjalli. Annars staðar er tiltekið um samnefndan klett að þar hafi hestar leitað skjóls, sjá hér á eftir.

- (1) *Skjaldborg* er hæðarbunga norðarlega á Reykjanesfjalli milli Berufjarðar og Þorskafjarðar, á merkjum milli Hlíðar, Hofstaða og Hyrningsstaða í Reykhólahreppi (örnefnaskrár).³ Í tveimur landamerkjaskrám (Hyrningsstaða og Hofstaða) frá lokum 19. aldar er ritað „Skjólborg“ (ÞÍLmbBarð, nr. 12 og 18 árið 1884).

Leit á sama stað leiddi í ljós 16 dæmi um örnefnið *Skjólborg* (að frátöldum dæmunum af Reykjanesfjalli og úr Tálknafirði):

- (1) *Stóra-Skjólborg* og *Litla-Skjólborg* eru lítil klettholt í landi Írafells í Kjós (örnefnaskrá).
- (2) Á merkjum Kalastaða og Kalastaðakots á Hvalfjarðarströnd er stórt og mikið holt sem nefnt er *Skjólborg* (örnefnaskrár). „Hún er standberg að vestan og þar stóðu hestar oft í höm“ (örnefnaskrá Kalastaða). „Skjólborg“ er einnig í landamerkjabréfum Kalastaða og Kalastaðakots (ÞÍLmb I Mýr/Brg. nr. 137 og 169 árið 1885).
- (3) *Skjólborg* er nefnd í örnefnaskrá Kambshóls í Svínadal í Hvalfjarðarsveit en ekki lýst (örnefnaskrá).
- (4) *Skjólborg* er eitt (og hæst) af holtum sem saman eru nefnd Brúarholt hjá Hvanneyri í Andakíl (örnefnaskrá).
- (5) *Skjólborg* er klettur í landi Refsstaða í Hálsaveit í Borgarfirði, vestur af Markhól sem er á merkjum á mótí Sigmundarstöðum, Kollslæk og Uppsölum (örnefnaskrá Refsstaða).
- (6) Neðst á svonefndum Stekkjarás í landi Kvía í Þverárhlið í Borgarfirði eru háir kringlóttir klettur sem heita *Skjólborg* (örnefnaskrá).
- (7) Í grennd við Hríshólsvatn vestan við bæinn á Leirulækjarseli á Mýrum er klettholt nefnt *Skjólborg* (örnefnaskrá).
- (8) Á Brennistöðum á Mýrum er sérstakur klettur eða drangur nefndur *Litla-Skjólborg* og stór klettaborg nefnd *Stóra-Skjólborg* (örnefnaskrá).

³ Vísað er með þessum hætti til örnefnaskráa jarða sem nefndar er í textanum. Tilvísun er fyllri (t.d. „örnefnaskrá Grafar í Skilmannahreppi“) ef jörðin er ekki nefnd í textanum.

- (9) *Skjólborg* er klettaborg í landi Ánabrekku á Mýrum (örnefnaskrá).
- (10) Klettaborga í landi Hundastapa á Mýrum kallast *Skjólborg* (örnefnaskrá).
- (11) *Skjólborg* er á landamerkjum Skíðsholts og Stóra-Kálfalækjar á Mýrum (örnefnaskrár). Það er „dálítið hrikalegt holt, með vörðu“ (örnefnaskrá Skíðsholts). Hún er ekki nefnd í landamerkjabréfum (ÞÍLmb I Mýr/Brg. nr. 88 og 106 árin 1922–1923).
- (12) Í landi Álftár á Mýrum koma eftirfarandi örnefni fyrir í röð: *Hrafnaskjól*, *Miðskjól*, *Efstaskjól* og *Skjólborg* (örnefnaskrá). Þeim er ekki lýst en líklega eru þetta klettaholt.
- (13) Neðarlega á Sandsheiði fyrir ofan Rauðasand eru klettaborgir er heita *Skjólborg* (örnefnaskrá Skarða).
- (14) Tvær klettaborgir í landi Merkigarðs í Lýtingsstaðahreppi í Skagafirði heita *Skjólborgir* (örnefnaskrá).

Athygli vekur að fyrir utan *Skjólborg* á Reykjanesfjalli, á heiðinni upp af Rauðasandi og í Tálknafirði, og *Skjólborgir* í Skagafirði eru öll dæmin bundin við afmarkað svæði frá Hvalfirði og upp á Mýrar. Þar hefur nafnið náð fótfestu í nafnaforða málsamfélagsins; skapast hefur venja fyrir því að nefna klettaholt sem veittu skjól *Skjólborg*. Við nafngjöf er annaðhvort búið til nafn á grunni almenns orðaforða eða tilbúið nafn sótt í nafnaforða málsins. *Skjólborg* er auðskilið nafn myndað með algengum samnöfnum og kann að hafa verið búið til á fleiri en einum stað. *Skjólborg* í Tálknafirði er hugsanlega sjálfsprottin og ótengd „nöfnum“ sínum suðvestanlands en kynni einnig að hafa borist þaðan og sömuleiðis dæmin á Reykjanesfjalli og fyrir ofan Rauðasand.

Hans Kuhn (1951) fjallaði um nöfn sem breiðast út um ákveðin svæði í greininni „Vestfirzk örnefni“, þar á meðal nafnið *Hreggnasi* (bls. 16–17):

Nafnið *Hreggnasi* mun vera elzt á Snæfellsnesi, líkt og *Svörtuloft*. Þar er það nafn á fjöllum, svo sem því hæfir, því að *hregg* er stormur [...]. Þar á nesinu eru auk þess fjöll, sem heita

Hreggi og Kaldnasi. En á norðvesturkjálkanum er *Hreggnasi*, og eins *Hreggnesi* og *Hreggnæs*, svo til alstaðar lítilsháttar örnefni, og það því meira, sem dregur norðar og austar. Sumstaðar eru það jafnvel hólar í túninu eða skammt frá bænum, ellegar þá smánes eða litlir höfðar [...]. Menn hljóta að hafa misskilið nafnið og tengt það við orðið *nes*, sem það átti í upphafi ekkert skylt við, og því gert úr því, þegar þeir fluttu það lengra og lengra, *Hreggnesi* og seinna *Hreggnæs*.

Nafn þetta hefur einnig borist yfir í Húnavatnssýslu og eru nokkur dæmi um það á Vatnsnesi. Þar hefur merkingin ekki breyst á sama hátt og á Vestfjörðum. Í Talmálssafni Orðabókar Háskólans er eftirfarandi skráð um orðið *hreggnasi*:

hef heyrt einstaka kletta eða klettabelti sem eru áveðurs (á móti harðri átt) kallaða Hreggnasa (Stefán Díomedesson, Hvammstanga, V-Hún. 2/2 1964)

Einn *Hreggnasi* á Vatnsnesi er í landi Vesturhópshóla (örnefnaskrá). Jón Ólafsson úr Grunnavík (1705–1779) nefnir hann í orðabók sinni (Safn):

Hregg-nasi. m. Scopuli magni nomen in monte exstans ad sedem sacerdotalem Vestur hoops hoolar, in Præf. Hunavatnensi, id est, qvi nasum habet nimbis et procellis expositum.⁴

Þar er einnig skýring á nafnorðinu *hreggnasi*, skráð í færslu um orðið *nös* (Safn):

hregg-nasi, qvi nasum obvertit imbribus. Novi esse nomen ingentis saxi, qvod in latere montis exstat.⁵

Tilbúin nöfn af þessu tagi sem gefin eru þar sem staðhættir samræmast merkingu nafnsins hafa verið nefnd **flökkunöfn** (da. *vandrenavn*). Þegar tilbúin nöfn eru gefin án tillits til aðstæðna er hins vegar talað um **eftirheiti** (da. *opkaldelsesnavn*).⁶ Dæmi um hið síðarnefnda væri

⁴ *Hregg-nasi* kk. Nafn á stórum kletti sem stendur út úr fjalli við kirkjustaðinn Vesturhópshóla í Húnavatnssýslu, þ.e. sem hefur nefið útsett fyrir stormi og hreggi.

⁵ *hregg-nasi*, sem snýr nefinu út í storminn. Ég þekki það sem nafn á miklum kletti sem stendur út úr fjallshlíð.

⁶ Íslensku heitin eru fengin úr skrifum Þórhalls Vilmundarsonar (1983:28, 1994:11). Nánar um fullmótuð nöfn gefin í ákveðinni merkingu, flökkunöfn, sjá Hans Kuhn (1951:14 o.áfr.) og Þórhall Vilmundarson (1983:28, 1996:50).

t.d. nýbýli á flatlendi sem nefnt væri *Brekka* vegna þess að ábúendur bjuggu áður á samnefndum bæ.

Skjaldborg á Reykjanesfjalli er nefnd í nokkrum örnefnaskrá, sem á bak við eru sex eða sjö heimildarmenn, en enginn þeirra getur um nafnið *Skjólborg*. Í einu tilviki var það þó borið undir heimildarmann, en hann þekkti það ekki og taldi misritun (örnefnaskrá Hyrningsstaða).

Sennilega er nafnið *Skjaldborg* (í Tálknafirði og á Reykjanesfjalli) afbökun úr hinu algengara nafni *Skjólborg* sem í báðum tilvikum kemur fyrir sem hliðarmynd. Að vísu kemur *Skjaldborg* í Tálknafirði fyrir í eldri heimild en *Skjólborg*, en þar kemur tvennt til greina sem möguleg skýring. Annars vegar að um tíma hafi bæði nöfnin verið notuð en einungis *Skjaldborg* verið skráð af landmælingamönnum. Hins vegar að í meðförum þeirra hafi *Skjólborg* afbakast í *Skjaldborg*. Ég hef rekist á mörg dæmi um afbakanir í nafnalistum á teikningum að uppdráttum Herforingjaráðsins. Á teikningu að kortablaði 13 NV, þar sem prentað er *Skjaldborg*, er afbökunin „Álfgrunnadalur“ (Söguleg kort Dana) en á útgefna kortinu er nafninu sleppt (Generalst. 13 NV). Samsvarandi nafn í örnefnaskrá Norðurbotns er *Albrunadalur*. Á teikningu að kortablaðinu 22 SV eru fleiri dæmi, „Mýflóivatn“ fyrir *Mýfluguvatn* og „Skíðá“ (eða „Skéðá“) fyrir *Skeiðá* (Söguleg kort Dana). Á útgefna kortinu hefur fyrra nafnið verið leiðrétt en ekki hið síðara (Generalst. 22 SV). Ætla má að auðveldara sé að koma auga á afbökun ef útkoman er málleysa eins og *Mýflóivatn* en ef hún er mögulegt nafn eins og *Skíðá* – eða *Skjaldborg*.

Þótt niðurstaðan sé að örnefnið *Skjaldborg* á tveimur stöðum hafi áður verið *Skjólborg* er ekki þar með sagt að síðara nafnið skuli skráð í örnefnagrunninn, heldur þarf að veita og meta ólík sjónarmið. Upprunasjónarmiðið mælir hér í báðum tilvikum með *Skjólborg*. Á hinn bóginn hefur komið fram að í máli heimamanna virðist hæðarbungan á Reykjanesfjalli hafa verið nefnd *Skjaldborg* eftir að komið var fram á 20. öld og eldra nafnið þá verið horfið úr málinu. Almennt virðist skynsamlegt að hafa sem aðalnöfn á kortum þau sem eru notuð í samtímanum eða hafa verið til skamms tíma. Í örnefnagrunninn er hægt að skrá tvö eða fleiri nöfn fyrir sama stað en þó þarf að velja aðalnafn. Hér var ákveðið að skrá *Skjaldborg* sem aðalnafn, en einnig þótti rétt að skrá *Skjólborg* sem hliðarmynd í ljósi heimilda um það.

Í tilviki klettabeltisins í Tálknafirði benda heimildir til að nafnið *Skjólborg* hafi verið notað af heimamönnum á 20. öld og ber þannig sjónarmið um málnotkun í nærumhverfi á síðari tímum og um

uppruna að sama brunni, að skrá *Skjólborg* sem aðalnafn. Á móti kemur sjónarmið kortahefðar, enda var *Skjaldborg* á opinberum kortum alla 20. öld, sjá t.d. útgáfu atlaskorts frá 1998 (LMÍ 13). Hér var ákveðið að láta fyrrnefndu sjónarmiðin ráða. Þegar hefur orðið rof í kortahefðinni því að *Skjólborg* er á uppdrætti í nýlegri byggðarsögu Vestur-Barðastrandarsýslu frá 2011 (Birgir Þórisson 2011:336) og einnig í nýjstu útgáfu *Íslandsatlass* (Hans H. Hansen 2015, kort nr. 13). Vegna kortahefðar var þó ákveðið að skrá *Skjaldborg* sem hliðarmynd.

3 Högni og Högn

Í október 2022 var spurt um nafn á fjallshnúk innarlega í Langadal við botn Ísafjarðardjúps. Frá fyrstu útgáfu Herforingjaráðsins árið 1915 (mælt 1913) (Generalst. 22SA) hefur hann heitið *Högn* á opinberum kortum, sbr. t.d. útgáfu atlaskorts frá 1994 (LMÍ 22). Í örnefnaskrá Bakkasels í Langadal, sem gerð var veturinn 1937–1938, heitir hann hins vegar *Högni*. Þar segir:

Fyrir framan Þinghól eru svo kallaðar Heiðarbrekkur allt fram að Steinsgili. Um brekkurnar liggur vegurinn upp úr Langadal upp á heiðarnar Steingrímsfjarðar- og Þorskafjarðarheiði, sem er sameiginlegur upp á mitt Högnafjall. Fyrir framan Steinsgil er svo nefndur Steingilsskógur. Fjallshnúkurinn þar upp af heitir Högni og er kallað Högnafjall upp af honum. Þar sem Steingilsskógurinn endar heitir Hvarf og á því Tæpagata. Fyrir framan hana eru Heimri-Högnahlíðar og Fremri-Högnahlíðar. Niður hlíðar þessar rennur Höгнаá sem kemur um langan veg austan af Steingrímsfjarðarheiði úr svo nefndum Sóleyjardölum og ýmsum lækjum sem í hana falla úr vötnum og tjörnum á heiðinni.

Heimildarmaður var Guðmundur Hafliðason (1882–1944), bóndi á Fremri-Bakka, og virðist hann ávallt hafa búið á svæðinu (sjá örnefnaskrá Kirkjubóls). Hann var um þritugt þegar dönsku landmælingamennirnir voru þar. Önnur heimild um nafnið *Högni* er í *Söguþáttum landpóstanna* (Helgi Valtýsson 1942), í þætti skráðum eftir Jóhannesi Þórðarsyni (1864–1938) (bls. 256 o.áfr.). Er hann fór fyrst pósthæð yfir Þorskafjarðarheiði 1893 var faðir Guðmundar (Hafliði Hafliðason 1852–1937) bóndi á Fremri-Bakka og tveir föðurbræður

hans á næstu jörðum, Bakkaseli og Kirkjubóli (bls. 268). Sama ár fór Jóhannes jólapóstferð með reyndum pósti, Jens Þórðarsyni (1840–1931), en vegna ófærðar og náttmyrkurs varð þeim torvelt að finna rétta leið niður í Langadal. Á endanum fundu þeir að landið var farið að halla, en Jens óttaðist samt að þeir væru á rangri leið (bls. 277):

Nú biður Jens póstur tvo menn að fara fyrir sig spölkorn ofan eftir þessum halla og vita, hvort þeir heyri ekki nið í fossi, sem ætti að heyrast, værum við sunnan við fjallið Högna, eins og sig grunaði.

Grunur Jens reyndist réttur og rataði hann nú á rétta leið sem liggur norðan við Högna. Högn(a)á rennur suður fyrir fjallið og steypist þar fram af klettum.

Ekki er þekkt annað dæmi um ósamsetta nafnið *Högn*, en einn annar *Högni* er til. Það er fell neðarlega í Geldingaveri í Flóa- og Skeiðamannaafretti. Nafnið er ungt ef sú sögn er rétt að fellid heiti eftir Högna Guðnasyni (1884–1972) bónda í Laxárdal (Ágúst Guðmundsson 1996:172). *Högn*-nöfn eru hins vegar allmörg. Fyrir utan nöfnin sem leidd eru af *Högn(a)* í Langadal (*Högnafjall*, *Högn(a)á* og *Högnahlíðar*) og bæjarnafnið *Högnastaði* á þremur stöðum á landinu hef ég fundið eftirfarandi dæmi í Örnefnasafni Árnastofnunar með aðstoð leitarvélar á vefnum *nafnið.is*:

- (1) *Högnaklettur* er sunnan í Raufarfelli á landamerkjum jarðanna Raufarfells og Rauðafells undir Eyjafjöllum. *Litli-Högnaklettur* er nálægur klettur í landi Rauðafells (örnefnaskrár). *Högnaklettur* „er mikill og áberandi klettur“ sem „setur mikinn svip á fjallið“ segir Guðni Þorgrímur Þorvaldsson (2020:110).
- (2) Á Hrutafelli undir Eyjafjöllum er *Högnagerði* (örnefnaskrá).
- (3) *Högnablá* og *Högnalækur* eru í landi Heiðarsels í Hróars-tungu (örnefnaskrá).
- (4) *Högnabrekkur* eru hjá Lónakoti vestur af Straumsvík í landi Hafnarfjarðar (áður Garðahreppur) (örnefnaskrá).
- (5) *Högnadalur* og *Högnavatn* eru vestan við fjallið Hermundarfell í Þistilfirði (örnefnaskrá Hermundarfells).

- (6) *Högnagerði* er nú tún á Hrauni á Skaga, en til skamms tíma voru þar húsatættur sem bentu til búsetu (örnefnaskrá). *Högnagerðis* er getið árið 1709 og „menn ætla að fornu hafi bygð verið, því þar sjest deili til tóttarústa og girðinga“ (Jarðabók 9:4).
- (7) *Högnagróf* er í landi Eiríksstaða í Jökuldal (örnefnaskrá).
- (8) *Högnahaugur*. Þverfell innst í Lundarreykjadal fær nafn af Þverfelli „austan við bæinn [sem] lokar dalnum. Sést þetta fell víða að. Uppi á fellinu er annað fell eða hnókur, sem heitir *Högnahaugur*“ (örnefnaskrá).
- (9) *Högnahnúkur* er nefndur í einni örnefnaskrá Laxárdals í Gnúpverjahreppi. Innarlega í landi jarðarinnar eru þrjár hnúkar nefndir *Þorsteinshnúkur*, *Þórðarhnúkur* og *Högnahnúkur*. Í annarri skrá er aðeins nefndur einn hnúkur sem heitir ýmist *Þorsteins-* eða *Þórðarhnúkur* (örnefnaskrár).
- (10) Á Hofsstöðum í Álftaneshreppi í Mýrasýslu eru Úthólar vestur af heimatúninu og nefnist einn þeirra *Högnahóll* (örnefnaskrá).
- (11) *Högnahólmar* eru hólmar eða tangar í svonefndum Veitum í landi Grundar í Nesjum (örnefnaskrá).
- (12) *Högnalækur* er á merkjum jarðanna Haga og Guttormshaga í Holtahreppi, Rangárvallasýslu. Í örnefnaskrá Kvíarholts er sögn um að séra Högni, prestur á Guttormshaga, hafi druknað í Högnalæk. Sögnin er einnig nefnd í örnefnaskrá Haga (örnefnaskrár).
- (13) *Högnasker* er ein af ystu eyjum Höllustaða í Reykhólahreppi. Þar mun áður hafa verið talsvert varp, en er nú sama og ekkert (örnefnaskrár).
- (14) *Högnavöllur* er í landi Garða í Garðahreppi. Nafnið er ekki skýrt í örnefnaskrá, en þar nærri er Guðrúnarvöllur (örnefnaskrá).
- (15) *Högnavöllur* var hjáleiga í landi Fells í Mýrdal. Þar mun byggð hafa lagst af um 1880 samkvæmt örnefnaskrá. Býlið kemur aðeins fyrir í manntölunum 1860, 1870 og

1880 (ÞÍ Manntöl). Þess er ekki getið í jarðatali Johnsens 1847 (bls. 15).

- (16) *Högnholt* er í landi Högnastaða í Hrunamannahreppi á merkjum við Bryðjuholt (örnefnaskrá).
- (17) *Högnhöfði* er hátt fjall (um 1030 m) sem rís vestur af hinum breiða dal þar sem Úthlíðarhraun hefur runnið, norður af Úthlíð í Biskupstungum. Högnhöfði er hluti af fjallgarði sem Þorvaldur Thoroddsen nefnir *Laugardalsfjöll* (1958:204; örnefnaskrá Úthlíðar).

Prennt virðist koma til greina um merkingu fyrri liðar nafnanna.

- Karlmannsnafnið *Högni* er vel þekkt úr fornritum og virðist hafa tíðkast hér frá upphafi byggðar (í manntalinu 1703 báru nafnið 27 karlar).
- Nafnorðið *högni* 'karldýr kattarins, fress' er ekki þekkt úr forn máli, en það er nefnt í Orðabók Jóns Ólafssonar úr Grunnavík frá 18. öld (Safn).
- Úr nýnorsku er þekkt mállýskuorðið *hogn* (kvk.) 'fjallshryggur, klettahryggur (með bröttum hliðum); hátt fjall' (NO 5:533–534). Það er algengt í nöfnum á háum fjöllum á svæði sem nær frá Suður-Þrándalögum (þar eru m.a. *Melshogna*, *Forillhogna*, *Buhogna*, *Sauhogna*) og Østerdalen í Noregi til Härjedalen og Dalarna í Svíþjóð (NSL 309; Sandnes 1968:32–33).

Hugsanlega koma allar þessar merkingar fyrir í *Högna*-örnefnunum. Venjulega virðist gert ráð fyrir að í bæjarnafninu *Högnastaðir* sé mannsnafnið (sjá t.d. Finnur Jónsson 1907–1915:428) og gæti hið sama átt við um býlin *Högnagerði* og *Högnavöll*. Aðeins í einu tilviki tilgreina örnefnaskrár sögn er skýri nafn á þennan hátt (*Högnalækur*). Um *Högnaklett* undir Eyjafjöllum er þó frásögn í þjóðsögum Jóns Árnasonar af fornmanninum Rúti á Hrútafelli undir Eyjafjöllum sem hafi drepit þrælinn Högna við klettinn (ÍPÆ 4:125). *Kattar*-nöfn eru alltið hér á landi og kemur til greina að sum *Högna*-nöfn séu af sama tagi. Loks er freistandi að tengja hnúkinn *Högn(a)*, auk *Högna*-nafna sem eiga við kletta og fjöll við *hogn* í nýnorsku.

Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:410) tilfærir nafnmyndina *Högn* (kvk.) í *Íslenskri orðsifjabók* og bendir á norska orðið *hogn*. Hann getur

Þess til að það sé af sömu rót og mannsnafnið *Högni* sem talið er merkja 'verndari, landvarnarmaður' og vera skylt *hagi* og *hegna* 'girða af, verja gegn ágangi'. *Högn* kvk. hefði þá upphaflega haft merkingu á borð við 'skjólríkt fjall, fjallgirðing'. Alf Torp (1963:218) áleit að *hogn* gæti verið skylt sögninni *hanga* og myndi þá tengjast norskum fjallanöfnum eins og *Hangur* og *Hongfjellet* (NSL 195, Sandnes 1968:33).

Ef *Högn* er upprunalegt nafn fjallshnúksins í Langadal hefðu afleiddu örnefnið í öndverðu verið **Högnarfjall*, **Högnarhlíð* og **Högnará*. Í framburði verður *r* auðveldlega ógreinilegt í slíkum samsetningum og auk þess hefði verið sterk tilhneiging til að lesa úr þeim mannsnafnið þegar merking samnafnsins **högn* var gleymd. Þess vegna þarf ekki að koma á óvart að finna afleiddu nöfnin *Högnarfjall*, *Högnahlíð* og *Högná* (< *Högnaá*) við hlið nafnsins *Högn*.

Önnur *Högna*-nöfn sem í ljósi staðháttu er freistandi að skýra á sama hátt eru *Högnaklettur* undir Eyjafjöllum, *Högnahaugur* í botni Lundarreykjadal, *Högnahnúkur* í Gnúpverjahreppi og *Högnhöfði* (væntanlega < **Högnahöfði*, sbr. *Skálholt* < *Skálaholt*) upp af Úthlíð. Í þessum tilvikum er ekki til að dreifa ósamsettu nafni (*Högn* eða *Högni*) sem hin samsettu gætu verið leidd af. Í örnefnafræði er vel þekkt að ósamsett örnefni breytast gjarnan í samsett nöfn af því að við þau bætist orðliður sem skýrir um hvers konar fyrirbæri er að ræða.

Dæmi um breytingu af þessu tagi kann að vera nafnið *Reyðarfjall* á milli Reyðarfjarðar og Fáskrúðsfjarðar líkt og Þórhallur Vilmundarson hefur haldið fram (1983:120). Hann bendir á að *Reyðarfjall* og *Reyðarfjörður* eru forn nöfn sem koma fyrir í Sturlubók Landnámu en telur þó sennilegt að fjallið hafi í upphafi heitið *Reyðr* (um er að ræða líkingarnafn, sbr. forníslenska *reyðr* 'reyðarhvalur'). Dæmi eru um ósamsetta nafnið *Reyður* í heimildum frá 18. og 19. öld (sjá s.st.). Samkvæmt þessu hefur fjörðurinn verið kenndur við fjallið *Reyði*, en það nafn hefur síðan lengst í *Reyðarfjall* þegar skýringarliðurinn *-fjall* bættist við.

Fyrrgreindir klettur og fjöll, er nú bera samsett *Högna*-nöfn (*Högnaklettur* (tveir), *Högnahaugur*, *Högnahnúkur* og *Högnhöfði*), kunna að hafa heitið *Högn* í upphafi. Liðirnir *-klettur*, *-haugur*, *hnúkur* og *höfði* eru ef til vill skýringarliðir sem bættust við síðar þegar samnafnið **högn* var horfið úr málinu.

Um nafnið *Högn* í íslensku er Herforingjaráðskortið frá 1915 (mælt 1913) okkar eina heimild (Generalst. 22 SA) en líkt og komið hefur fram stangast hún á við aðrar heimildir sem ekki eru miklu yngri. Heimildarmaður örnefnaskrár Bakkasels frá 1937–1938 um nafnið

Högni var fullorðinn og bjó á svæðinu þegar örnefnum var safnað fyrir kortagerðina. Frásögn Jóhannesar landpósts, sem áður var rakin, var ekki skráð fyrr en skömmu fyrir lát hans 1938, en hún bendir þó einnig til að nafnið *Högni* hafi tíðkast á þeim tíma er landmælingamennirnir voru á ferð. Í greininni um *Skjólborg* og *Skjaldborg* að framan var bent á að misritanir væru tíðar á frumteikningum Herforingjaráðskortanna og rýrir það nokkuð heimildargildi þeirra. Teikningin að kortinu sem hér um ræðir er ekki undantekning. Þar er að finna eftirfarandi dæmi (Söguleg kort Dana):

- „Mjóidalsá“ (á uppdrættinum er einnig „Mjóidalur“)
- „Brekkaháls“ (einnig „Brekka“)
- „Smalatúngagil“
- „Skeggjastaðargil“
- „Kirkjúból“ og „Kirkjúbólsháls“
- „Margrjetavatn“
- „Gunnaragil“
- „Lambatúngadalur“ og „Lambatúngadalsá“ (einnig „Lambatúnga“)

Dæmin sýna að ritara skorti færni í íslensku. Á útgefna kortinu (Generalst. 22 SA) eru leiðréttar greinilegar villur: *Mjóadalsá*, *Brekkuháls*, *Smalatungugil*, *Lambatungudalur*, *-dalsá*, *Skeggjastaðagil* og *Margrjetarvatn*. Nafnið *Gunnvarargil* er hins vegar ekki fært í rétt horf. Í ljósi þessa vaknar grunur um að *Högn* geti verið misritun fyrir *Högni*. Nafnalistarnir eru án efa afritaðir eftir minnisbókum og ritara kann vel að hafa yfirsést leggur *i*-sins í „*Högni*“ í forritinu. Hann hefur e.t.v. talið hann vera strik af því tagi sem gjarnan gengur út úr staflegg stafa eins og *i*, *l*, *m* og *n* þegar þeir eru aftast í orði og skrifað er með tengiskrift. Einnig kann misritunin að hafa orðið vegna áhrifa frá afleiddu nafnmyndinni „*Högná*“, sbr. „*Brekkaháls*“ og „*Brekka*“ og „*Mjóidalsá*“ og „*Mjóidalur*“.

Niðurstaðan af þessari athugun var sú að heimildir um nafnið *Högni* væru áreiðanlegri en heimildir um nafnið *Högn*. Því skyldi *Högni* skráð sem aðalnafn en *Högn* sem hliðarmynd sökum langrar kortahefðar.

4 *Sundhnúksgígar eða Sundhnúkagígar*

Í maí 2022 barst fyrirspurn um nafnið *Sundhnúkagígar* á svæði norðaustur af Grindavík þar sem nokkrum misserum síðar fór að gjósa. Nafnið var ekki í örnefnagrunninum og hafði ekki verið á opinberum kortum. Spurningin laut að því hvort nafnið hefði öðlast nægilega hefð til að vera skráð í örnefnagrunninn.

Nafngjafinn, Jón Jónsson jarðfræðingur (1910–2005), kynnti til sögunnar heitin *Sundhnúkakraun* og *Sundhnúkagíga* í grein í *Náttúrufræðingnum* árið 1974. Hann lítur á þau sem jarðfræðileg hugtök um „eldvörp þau og hraun, sem urðu í því gosi, sem síðast varð á þessu svæði“ (bls. 145). Gígaröðin (eldvörpin) *Sundhnúkagígar* átti sér ekki nafn fyrir en *Sundhnúkakraun* skarast að einhverju leyti við eldra nafnið *Klifhólakraun*. En þar sem óvíst var um nákvæma afmörkun þess hentaði það ekki sem hugtak sem skilgreint var með fyrrgreindum hætti. Jón lagði áherslu á að nýju nöfnin, sem búin voru til í fræðilegum tilgangi, breyttu ekki örnefnum sem fyrir væru á svæðinu (s.st.).

Hæsti gígurinn í gígaröðinni heitir *Sundhnúkur* og eru nýju heitin kennd við hann. Jón segir (bls. 147):

Svo vikið sé að nafninu *Sundhnúkur*, hefur Ísleifur Jónsson, verkfræðingur, bent mér á, að nafnið muni vera komið af því að hnúkurinn hafi verið notaður sem leiðarmerki fyrir siglingu inn sunnið inn á höfnina í Grindavík.

Orðið *sund* er notað almennt um þröngt svæði á hafi, t.d. á milli eyju og lands, en einnig getur það átt við þrönga siglingarleið fram hjá boðum og skerjum. Í grein um *Sundhnúk* á Facebook-síðu Árnastofnunar segir Birna Lárusdóttir (2023):

Það er ljóst af lýsingum að það hefur verið vandasamt að ná landi heilu og höldnu í Grindavík en *Sundhnúkur* hefur verið eitt af mörgum mikilvægum leiðarmerkjum fyrir innsiglingu í svonefnd Járngerðarstaðasund. Þeir sem sóttu sjóinn þurftu að kunna skil á þessum merkjum, sem gátu verið hvort heldur manngerð eða náttúruleg, og geta lesið í landslagið og síbreytilegar sjónlínur milli merkja eftir því sem báturinn færðist nær landi.

Merki þessi eru stundum nefnd *mið*, en orðið er líka notað um sjónlínu á milli tveggja eða fleiri merkja. Við lendingar um Járngerðarstaðasund í Grindavík var til að mynda í austan- og suðaustanáttum byrjað á því að fylgja miðinu *Vörður* sem skilgreint er þannig að tvær vörður bera saman í Sundhnúk. Nánari lýsing er í blaðinu *Reykjanesi* frá 1943: „Syðri varðan stendur nálægt vestari bænum á Hópi, hin er í heiðinni þar fyrir norðan. Sundhnúkur er þekktanlegur hnúkur rétt austan við Hagafell“ („Lendingarmerki.“, bls. 3). Í suðvestan- og vestanátt var betra að fylgja *Garðinum* sem svo er lýst á sama stað:

Merki fyrir þá leið eru: „Austari ósinn í rifinu sunnan Hópsins í tvær vörður vestast í Hópstúninu“. Þessi merki beri í Sundhnúk, sem áður er nefndur, syðri varðan stendur rétt ofan við sjávarkambinn en hin norðar í túninu rétt við túngarðinn. Þegar hásjávað er flæðir yfir rífið, sem ósinn er í. Þá verður að fara eftir vörðunum og Sundhnúknum.

Sem fyrr segir er Sundhnúkur hæstur gíganna sem liggja í röð norðaustur af Hagafelli og líkt og lýsingarnar hér á undan bera með sér er hann áberandi kennileiti sem gegnt hefur mikilvægu hlutverki í menningu heimamanna og er þáttur í sögu útgerðar frá Grindavík. Hnúkurinn hentar þannig vel til að auðkenna staði í nágrenninu og eru nafngiftir á borð við þær sem hér um ræðir í samræmi við íslenska örnefnahefð. Þá er rétt að líta til þess að nafngiftin á sér þegar um hálftrar aldar sögu, enda þótt nafnið *Sundhnúkagígar* virðist einkum hafa verið þekkt meðal náttúrufræðinga. Á hinn bóginn er galli við nafnið að það bendir til þess að það sé dregið af fleirtölunafninu *Sundhnúkar*. Tilvitnun í Jón Jónsson að framan sýnir þó að hann leit á *Sundhnúk* sem eintölu mynd (sjá einnig Jón Jónsson 1978:1,135).

Samkvæmt reglum um íslenska orðmyndun er *Sundhnúks-* fyrri liður nafns sem leitt er af eintölunni *Sundhnúkur*, en *Sundhnúka-* fyrri liður nafns sem leitt er af fleirtölunni *Sundhnúkar*. *Sundhnúks-* eða *Sundhnúkagígar* eru eignarfallssamsetningar sem sýnt hefur verið fram á að eru nær einráðar þegar um er að ræða samsett orð með samsettum fyrri lið (Baldur Jónsson (1984:169 o.áfr.).

Í umræðu á samfélagsmiðlum hef ég séð því haldið fram að *Sundhnúkagígur* geti talist leitt af eintölunni *Sundhnúkur* með bandstafssamsetningu, þ.e. að *-a* fyrri liðarins sé bandstafur eins og í *rusl-a-fata* eða *dót-a-kassi*, en ekki ending eignarfalls fleirtölu. En þetta er langsótt túlkun. Almenna reglan í íslenskum örnefnum er þessi:

1) fyrri liður samsetts nafns er sterkt beygt karlkynsorð og endar á *-a* þá er liðurinn dreginn af fleirtölumynd, t.d. *Tindafell*, *Melaflatir* og *Hnaukamýri* (af bæjanöfnunum *Tindar*, *Melar* og *Hnaukar*); 2) ef fyrri liður samsetts nafns er sterkt beygt karlkynsorð og endar á *-s eða -ar* þá er liðurinn dreginn af eintölumynd, sbr. *Hamarssel*, *Haugskelda*, *Lundsá* og *Vallarhjáleiga* (af bæjanöfnunum *Hamar*, *Haugur*, *Lundur* og *Völlur*).

Nafnmynd sem ekki samræmist íslenskum orðmyndunarreglum getur þó talist góð og gild ef hún hefur öðlast ríka hefð. Þá er jafnan um það að ræða að nafnið hefur tekið breytingum frá upphaflegri mynd sinni. Dæmi um þetta eru nöfn á borð við *Öndverðarnes* (áður *Öndvert nes*), *Grænsdalur* (áður *Grensdalur*), *Húsar* (áður *Hús*) og *Breiðafjörður* (áður *Breiðifjörður*). Dæmi sambærilegt við *Sundhnúkagígar* er bæjar-nafnið *Glettinganes* sem tíðkast við hlið nafnsins *Glettingsnes*. Nafnið er leitt af fjallsnafninu *Glettingur* og munu eldri heimamenn hafa notað *Glettingsnes* en aðkomufólk *Glettinganes* (Svavar Sigmundsson 2011:372, örnefnaskrár *Glettingsness* í Borgarfjarðarhreppi, Norður-Múlasýslu). Gera verður ráð fyrir að *Glettingsnes* sé eldra heitið en yngri nafnmyndin *Glettinganes* hefur náð fótfestu og var einhöfð á opinberum kortum á 20. öld. Í þessum dæmum (*Öndverðarnes*, *Grænsdalur*, *Húsar*, *Breiðafjörður* og *Glettinganes*) hafa breytt nöfn öðlast ríka hefð og því standa sterk rök til þess að skrá þau í örnefnagrunninn (öll nöfnin eru aðalnöfn þar nema *Glettinganes*).⁷

Ekki verður talið að nafnið *Sundhnúkagígar* hafi öðlast ríka hefð. Nafnið varð til fyrir um 50 árum, líkt og komið hefur fram, og þegar fyrirspurn Landmælinga Íslands barst árið 2022 virðist notkun þess ekki hafa verið útbreidd. Svæðið sem nafnið vísar til er á náttúruminjaskrá undir heitinu „Sundhnúksröðin“, einnig „Sundhnúksgígaröðin“ (Náttúruminjaskrá) og er því fordæmi fyrir því að opinber aðili stýri nafnforminu í þá átt sem hér er lagt til.

Einnig verður að líta til þess að nafnmyndin *Sundhnúkagígar* er óheppileg vegna hættu á að hún raski hinu rótgróna heiti *Sundhnúkur*, sem er óumdeilt eintölunafn. Hann var mikilvægt leiðarmerki einmitt vegna þess að um var að ræða stakan þekkjanlegan hnúk. Aftur á móti er viðbúið að myndin *Sundhnúkagígar* leiði til þess að talað sé um *Sundhnúka* í fleirtölu. Raunar birtist sú nafnmynd árið 1978 á *Jarðfræðikorti af Reykjaneskaga* eftir Jón Jónsson. Frá því að gjósa tók á svæðinu 2023 hafa opinberir aðilar eins og Veðurstofan og fréttastofa

⁷ Í grunninum er hins vegar vitanafnið *Glettinganesviti*.

RÚV oftast talað um *Sundhnúksgíga* samkvæmt tilmælum frá Landmælingum Íslands. Margir jarðfræðingar virðast hins vegar nota hina myndina, ef til vill af gömlum vana. Blaðamenn Morgunblaðsins virðast einnig fylgja þeirri reglu að rita *Sundhnúka*. Því miður hefur þetta leitt til þess að æ oftast er ritað og talað um *Sundhnúka* í fleirtölu.

Heimildir

- Ari Páll Kristinsson. 2010. Um íslenska örnefnastýringu. *Orð og tunga* 12:1–23.
- Ágúst Guðmundsson. 1996. *Árbók 1996: Ofan Hreppafjalla*. Reykjavík: Ferðafélag Íslands.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Baldur Jónsson. 1984. Samsett orð með samsetta liði. Fáeinir athuganir. Í: Bernt Fossetøl, Kjell Ivar Vannebo, Kjell Venås og Finn-Erik Vinje (ritstj.). *Festskrift til Einar Lundeby 3. október 1984*, bls. 158–174. Oslo: Novus Forlag.
- Birgir Þórisson (ritstj.). 2011. *Fólkið, landið og sjórin*. *Vestur-Barðastrandarsýsla 1901–2010*. Vestfjarðarit 3. Þingeyri: Útgáfufélag Búnaðarsambands Vestfjarða.
- Birna Lárusdóttir. 2023. Örnefnið Sundhnúkur. Grein á Facebook-síðu Árnastofnunar 15. nóvember 2023.
- Finnur Jónsson. 1907–1915. Bæjanöfn á Íslandi. Í: Jón Sigurðsson, Konráð Gíslason og Gísli Brynjúlfsson (ritstj.). *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju* 4, bls. 412–584. Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Fritzner = Fritzner, Johan. 1886–1896. *Ordbog over Det gamle norske Sprog* 1–3. Omarbeidet, forøget og forbedret Udgaave. Kristiania: Den norske Forlagsforening.
- Generalst. 13 NV = 13 NV *Barðaströnd – Hálfán* (1:50.000). Generalstabens topografiske Afdeling, Kjöbenhavn, 1915.
- Generalst. 22 SA = 22 SA *Langadalsströnd – Steingrímsfjarðarheiði* (1:50.000). Generalstabens topografiske Afdeling, Kjöbenhavn, 1915.
- Generalst. 22 SV = 22 SV *Langadalsströnd – Skálmardalsheiði* (1:50.000). Generalstabens topografiske Afdeling, Kjöbenhavn, 1915.
- Guðni Þorgrímur Þorvaldsson. 2020. *Raufarfell undir Eyjafjöllum*. Rit LbhÍ nr. 129. Hvanneyri: Landbúnaðarháskóli Íslands.
- Hans H. Hansen. 2015. *Íslandsatlas* (1:100.000), 5. útg. Reykjavík: Mál og menning.
- Helgi Valtýsson. 1942. *Sögubættir landpóstanna*. 1. bindi. Akureyri: Norðri.
- ÍPÆ = *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri*. Safnað hefir Jón Árnason. Ný útg. 6 bindi. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna. Reykjavík: Þjóðsaga, 1954.

- Jarðabók 9* = *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 9. bindi. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag í Kaupmannahöfn, 1930.
- Johnsen, J. 1847. *Jarðatal á Íslandi*. Kaupmannahöfn: J. Johnsen.
- Jóhann Hjaltason. 1949. *Árbók 1949: Norður-Ísafjarðarsýsla*. Reykjavík: Ferðafélag Íslands.
- Jóhann Skaptason. 1959. *Árbók 1959: Barðastrandarsýsla*. Reykjavík: Ferðafélag Íslands.
- Jón Jónsson. 1974. Sundhnúkahraun við Grindavík. *Náttúrufræðingurinn* 43(3–4):145–153.
- Jón Jónsson. 1978. *Jarðfræðikort af Reykjanesskaga*. 1. Skýringar við jarðfræðikort. 2. Jarðfræðikort. Reykjavík: Orkustofnun.
- Kuhn, Hans. 1951. Vestfirzkr örnefni. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 50:5–40. „Lendingarmerki.“ 1943. *Reykjanes* 1(4):3–4.
- LMÍ 13 = 13 *Barðaströnd* (1:100.000). Reykjavík: Landmælingar Íslands, 1998.
- LMÍ 22 = 22 *Langadalsströnd* (1:100.000). Reykjavík: Landmælingar Íslands, 1994.
- Manntöl. Hlekkur á manntalsvef Þjóðskjalasafns Íslands: <https://manntal.is> (sótt í ágúst 2024)
- Nafnið.is*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (sótt í ágúst 2024).
- Náttúruminjaskrá. Hlekkur á vef Umhverfisstofnunar: <https://www.ust.is/nattura/naturuverndarsvaedi/natturuminjaskra/> (sótt í ágúst 2024).
- NO 5 = *Norsk ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*, 5. bindi. Lars S. Vikør (aðalritstjóri). Oslo: Det norske samlaget, 2005.
- NSL = *Norsk stadnamnleksikon*, 4. útg. Jørn Sandnes og Ola Stemschaug (ritstj.). Oslo: Det norske samlaget, 1997.
- Ólafur Davíðsson. 1888–1892. *Íslenzkar gátur, skemtánir, vikioakar og þulur II: skemtánir*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag.
- Safn = Safn úr orðabókarhandriti Jóns Ólafssonar úr Grunnavík (AM 433 fol.). Seðlasafn á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Sandnes, Jørn. 1968. Fjellnamn frá Trøndelag. Í: Jørn Sandnes og Per Tylden (ritstj.). *Namn i fjellet*, bls. 14–56. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Svavar Sigmundsson. 2011. Örnefni. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 367–378. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Söguleg kort Dana. Kortalag í kortasjá Landmælinga Íslands sem sýnir frumteikningar að Herforingjaráðskortum og Atlaskortum: <https://kortasja.lmi.is> (sótt í ágúst 2024).
- Talmálssafn Orðabókar Háskólans. Seðlasafn á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Torp, Alf. 1963. *Nynorsk etymologisk ordbok*. Uforandret opptrykk. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- ÞÍLmb Barð = Þjóðskjalasafn Íslands, Landamerkjabók Barðastrandarsýslu, 1886–1960.
- ÞÍLmb I Mýr/Brg = Þjóðskjalasafn Íslands, Landamerkjabók Mýra- og Borgarfjarðarsýslu, 1922–1923.

- Þí Manntöl = Þjóðskjalasafn Íslands, Manntalsvefur: <https://manntal.is> (sótt í ágúst 2024).
- Þorvaldur Thoroddsen. 1958. *Ferðabók*. Skýrslur um rannsóknir á Íslandi 1882–1892. Reykjavík: Snæbjörn Jónsson & Co.
- Þórhallur Vilmundarson. 1983. Baldur og Loki. *Grímnir* 2:5–37.
- Þórhallur Vilmundarson. 1994. Víghóll. *Lesbók Morgunblaðsins*, 12. tbl., 26. mars, bls. 7–11.
- Þórhallur Vilmundarson. 1996. Hjórungravágr. *Grímnir* 3:51.
- Örnefnaskrár í örnefnasafni. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Lykilorð

örnefni, opinber örnefnagrunnur, örnefnastýring

Keywords

place names, official place-name database, place-name standardization

Abstract

The article presents the results of three studies undertaken to resolve actual questions that arose in connection with work on standardizing place names in the national place-name database of Iceland. The three studies illustrate some of the many and varied kinds of issues that need to be addressed in the process of place-name standardization.

Aðalsteinn Hákonarson
rannsóknaraðjunkt
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Eddu, Arngrímsgötu 5, IS-107
adalsteinn.hakonarson@arnastofnun.is

Þórdís Úlfarsdóttir og Halldóra Jónsdóttir

Íslensk-pólsk veforðabók

1 Bakgrunnur

Orðabækur eru grunnforsenda fyrir skilningi á milli tveggja mála og eru mikilvæg hjálp í tungumálakennslu. Mjög hefur skort á slíkt hjálpartæki við íslenskunám og málskilning þess stóra hóps Pólverja sem sest hefur að á Íslandi. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum tók því frumkvæði að því að búa til nýja veforðabók milli íslensku og pólsku. Verkefnið er til þess fallið að styðja við notkun íslensku í samskiptum Pólverja og Íslendinga og hjálpa til við að efla málskilning milli þessara hópa þannig að dregið sé úr þörfinni á að grípa alltaf til ensku, eins og algengt er í samskiptum fólks. Markhópar orðabókarinnar eru einkum þessir: Pólverjar á Íslandi, bæði þeir sem sest hafa hér að og þeir sem starfa á landinu í skemmri tíma, nemendur og kennarar á öllum skólastigum og auk þess þýðendur og túlkar milli málanna tveggja.

Hjá Árnastofnun er mikil og löng reynsla við gerð veforðabóka sem hófst hjá Orðabók Háskólans með ISLEX-verkefninu. Stofnunin hafði yfir að ráða íslenskum orðabókarstofni, nauðsynlegri fagþekkingu og þeim tæknilegu aðstæðum sem þurfti til að vinna verkið. Pólska er tíunda markmálið í röð tvímálaorðabóka á vegum stofnunarinnar. Áður hafa komið út ISLEX, sem er íslensk-norræn orðabók með markmálunum dönsku, norsku, nýnorsku, sænsku, færeysku og finnsku, og var hún opnuð árið 2011 og LEXÍA sem er orðabók milli íslensku, frönsku og þýsku og var franskir hluti hennar opnaður 2021, en ráðgert er að opna þýska hlutann síðla árs 2024. Einnig er nú unnið að íslensk-enskri orðabók. Einsmálsorðabókin *Íslensk nútímamálsorðabók*

er aðgengileg og er geysilega mikið notuð. Allar ofangreindar orðabækur eru uppfærðar reglulega með viðbótum og leiðréttingum.

2 Orðabókin

2.1 Helstu eiginleikar

Nýja íslensk-pólska orðabókin hefur að geyma 54.400 uppflettiorð ásamt þýðingum á pólsku. Orðabókin lýsir íslensku nútímamáli þar sem áhersla er lögð á að sýna margvísleg orðasambönd, fasta orðanotkun og notkunardæmi. Við ritstjórnina er notaður vefgagnagrunnur sem er sérstaklega hannaður fyrir verkefnið. Margir kostir rafrænnar miðlunar eru látnir njóta sín, t.d. er hægt að hlusta á framburð íslensku uppflettiorðanna auk framburðar á 750 föstum orðasamböndum. Gefin eru full beygingardæmi allra beygjanlegra orða með tenglum í *Beygingarlýsingu íslensks nútímamáls* (BÍN).

Mynd 1. Orðið 'sólarupprás' með pólskri þýðingu 'wschód słońca' fyrir neðan.

Um 3000 orðmyndir eru í orðabókinni (sbr. *Mynd 1*), einkum af fyrirbrigðum í náttúrunni eins og dýrum og plöntum. Mikil áhersla er lögð á að sýna föst orðasambönd, en þau eru tíu þúsund talsins og að auki 4000 sagnasambönd. Jafnframt eru í orðabókinni 34 þúsund notkunardæmi sem sýna íslensku orðin í eðlilegu textasamhengi ásamt þýðingum á pólsku.

2.2 Orðasambönd

Orðasambönd eru mikilvægur hluti af orðabókinni. Þau geta oft reynst erfið þeim nemendum sem læra íslensku sem annað mál og því þarf

að gera þeim góð skil. Orðasamböndin skiptast í tvo meginflokka: orðastæður og orðatiltæki eða myndhverf orðasambönd. Orðastæður hafa fastan kjarnalið auk stoðliðar (*Mynd 2*) og merking þeirra er venjulega gagnsæ, eins og orðastæðurnar í orðinu *loft*: <svífa> í *loftinu*, <horfa> út í *loftið* og <kasta boltanum> upp í *loftið* (sjá Jón Hilmar Jónsson 2005:xix–xx). Myndhverfu orðasamböndin (e. idioms) eru hins vegar oftast ekki ógagnsæ og getur verið erfitt að átta sig á merkingu þeirra út frá orðunum einum. Dæmi um slík orðasambönd eru í orðinu *eldur*: *fara úr öskunni í eldinn*, *hafa mörg járn í eldinum* og *hella olíu á eldinn*. Þarna eru á ferðinni myndlíkingar þar sem merking orðasambandsins er í heild sinni ákveðið hugtak fremur en að hægt sé að ráða hana af einstökum orðum þess.

klukka no kvk

🔊 **framburður**

➔ [BEYGING](#)

1

(tímamælir)

■ zegar

hvað er klukkan?

■ która jest godzina?

klukkan er <tvö>

■ jest druga

klukkan er að verða <tvö>

■ jest prawie <druga>

klukkan er <tíu mínútur> gengin í <fjögur>

■ jest <dziesięć> po <trzeciej> (dosłownie: godzina idzie dziesięć minut na czwartą)

klukkan er <tíu mínútur> yfir <þrjú>

■ jest <dziesięć> po <trzeciej>

klukkan slær

■ zegar dzwoni

Mynd 2. 'Klukka' (p. 'zegar'). Orðið er í sjálfu sér einfalt en því fylgja mörg föst orðasambönd sem öll eru þýdd á pólsku.

2.3 Merkingarflokkar

Orðaforðanum í orðabókinni er skipt upp í 600 merkingarflokka en þeir eru til dæmis *matur*, *skóli*, *hljóð* og *hreyfing*. Þessir flokkar heyra til kerfislegum þáttum sem eingöngu eru ætlaðir til að nota við ritstjórnarvinnuna. Auk þess er að finna hefðbundnari sérmerkingar á mörgum fagsviðum eins og til dæmis *jarðfræði*, *stærðfræði*, *lögfræði*, *málfræði* og *tölour* og eru þær merkingar sýnilegar notandanum. Þegar

orðin eru þýdd á pólsku er að langmestu leyti unnið eftir þessum flokkum, en það gerir starfið markvissara og tryggir betra innbyrðis samræmi í ritstjórnarvinnunni. Jafnframt er unnið eftir ákveðnum forgangi þannig að mikilvægustu orðin eru þýdd fyrst.

3 Upphaf og fjármögnun

Upphaf verkefnisins má rekja til ársins 2019 en þá fékkst styrkur úr einum af sjóðum Háskóla Íslands að upphæð þrjár milljónir íslenskra króna. Í kjölfarið var lagður grunnur að orðabókinni og Stanislaw Bartoszek var ráðinn verkefnisstjóri pólska markmálsins, en hann hefur mikla reynslu af orðabókum og hefur sjálfur áður gefið út orðabækur milli íslensku og pólsku. Eins og í mörgum öðrum orðabókarverkum Árnastofnunar er Halldóra Jónsdóttir verkefnisstjóri og Þórdís Úlfarsdóttir aðalritstjóri.

Í árslok 2022 fékk Árnastofnun fimmtán milljóna króna fjárveitingu frá félags- og vinnumarkaðsráðuneytinu á Íslandi og var þá hægt að setja aukinn kraft í verkið. Auk Stanislaws voru ráðnir til starfa tveir ritstjórar pólska markmálsins sem hafa pólsku að móðurmáli og eru menntaðir í íslensku frá Háskóla Íslands, en þau eru Aleksandra Maria Kieliszewska og Mirosław Ambroziac. Enn fremur kemur að verkinu Emilia Mlynska, skólaráðgjafi í kennslu innflytjenda.

Síðar bættist við Pawel Bartoszek sem býr yfir sérþekkingu í stjórnsýslu, en orðaforðinn sem henni fylgir er umfangsmikill og einkar mikilvægur fyrir innflytjendur.

4 Birting

Orðabókin er enn í vinnslu en mikil þörf er á að koma efninu sem fyrst fyrir almenningssjónir, og gerir framhaldsstyrkur frá áðurnefndu ráðuneyti það mögulegt. Staðan í mars 2024 er sú að lokið hefur verið við um 60 prósent orðaforðans. Stefnt er að því að orðabókin verði opnuð á vef Árnastofnunar síðari hluta ársins 2024 sem verk í vinnslu og verður hún þá aðgengileg og ókeypis fyrir alla.

Heimildir

Beygingarlýsing íslensks nútímamáls (BÍN). Kristín Bjarnadóttir (ritstjóri). Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (<https://bin.arnastofnun.is/>).

ISLEX, *íslensk-skandinavísk orðabók*. Þórdís Úlfarsdóttir (aðalritstjóri). Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (<https://islex.arnastofnun.is/>).

Íslensk nútímamálsorðabók. Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir (ritstjórar). Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (<https://islenkordabok.arnastofnun.is>).

Íslensk-pólsk orðabók. Þórdís Úlfarsdóttir (aðalritstjóri). Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. (<https://polska.arnastofnun.is/>) (væntanleg)

Jón Hilmar Jónsson. 2005. *Stóra orðabókin um íslenska málnotkun*. Reykjavík: JPV.

LEXÍA, *íslensk-frönsk og þýsk orðabók*. Þórdís Úlfarsdóttir (aðalritstjóri). Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (<https://lexia.arnastofnun.is/>).

Lykilorð

veforðabók, tvímálaorðabók, pólska, íslenska

Keywords

online dictionary, bilingual dictionary, Polish, Icelandic

Abstract

The article describes a new bilingual dictionary between Icelandic and Polish which is being compiled at The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies. The main target group is the large population of Polish immigrants in Iceland. Our aim for the dictionary is to promote the use of Icelandic in all areas of society, and support language learning and teaching at every level in the education system.

Halldóra Jónsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Edda, Arngrímshaga 5
IS-107 Reykjavík
halldora.jonsdottir@arnastofnun.is

Þórdís Úlfarsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Edda, Arngrímshaga 5
IS-107 Reykjavík
thordis.ulfarsdottir@arnastofnun.is

Ásta Svavarsdóttir

Ritmálssafn Orðabókar Háskólans

Samtíð og saga

1 Inngangur

Orðabók Háskólans var komið á laggirnar á fimmta áratug 20. aldar með það lokamarkmið að gefa út stóra sögulega orðabók um íslensku. Áratugina á undan höfðu orðið talsverðar umræður um nauðsyn þess að semja ítarlega orðabók um íslensku með íslenskum skýringum og gerðar höfðu verið atrennur að efnissöfnun og gerð slíkrar bókar með tilstyrk Alþingis (sjá einkum Jóhannes L.L. Jóhannsson o. fl. 1920; Guðmund Davíðsson [og] Jóhannes L.L. Jóhannsson 1926–1927; Jóhannes L.L. Jóhannsson 1928). Sú vinna leiddi ekki til útgáfu nema að afar takmörkuðu leyti (Jón Ólafsson 1912–1915) en stærstur hluti þess efniviðar til orðabókagerðar sem var tekinn saman á fyrri hluta aldarinnar komst í vörslu Orðabókar Háskólans eftir að hún var stofnuð. Á umræðu- og undirbúningstíma orðabókarvinnunnar greindi menn nokkuð á um það yfir hversu langt tímabil ný vísindaleg orðabók ætti að ná, aðallega hvort hún ætti að taka til allrar sögu málsins frá upphafi ritaldar eða hvort sleppa ætti fornmálinu sem þegar höfðu verið gerð allgóð skil í orðabókum á 19. öld (sjá blaðaumræður: Alexander Jóhannesson 1919a, 1919b; Finnur Jónsson 1919a, 1919b; Jóhannes L.L. Jóhannsson 1919a, 1919b, 1919c). Þegar Háskóli Íslands tók að sér ábyrgð á orðabókarverkefninu eftir 1940 (sjá Halldór Halldórsson 1969:29–31; Jón Aðalstein Jónsson 1988) var hins vegar þegar hafinn undirbúningur að gerð orðabókar

um fornmálið á vegum Árnanevndar í Kaupmannahöfn (*Ordbog over det norrøne prosasprog* (ONP)). Þess vegna var ákveðið að íslenska orðabókin skyldi taka þar sem henni sleppti og ná yfir tímabilið frá siðaskiptum og upphafi prentaldar um miðja 16. öld til samtímans (sjá Jakob Benediktsson 1955:7–8, 1971:12–13). Saman myndu þessi tvö verk því spanna alla sögu íslensks orðaforða allt frá elstu handritum til nútímamáls. Fyrirmyndir verksins voru stórar orðabækur yfir þjóðtungur sem höfðu verið gefnar út eða voru í smíðum í öðrum löndum, einkum orðabók Grimm-bræðra í Þýskalandi (*Deutsches Wörterbuch* (DWB) í 33 bindum 1854–1971), Oxford-orðabókin í Englandi (*A New English Dictionary on Historical Principles* (OED) í 12 bindum 1884–1928), sögulega danska orðabókin (*Ordbog over det danske Sprog* (ODS) í 28 bindum 1918–1956) og orðabók sænsku Akademiunnar (*Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB) í 39 bindum 1893–2023).

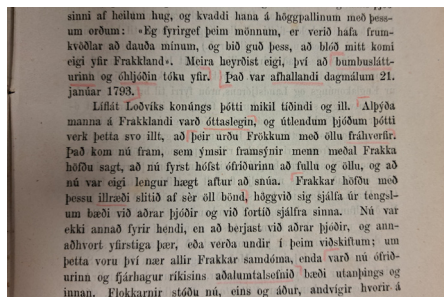
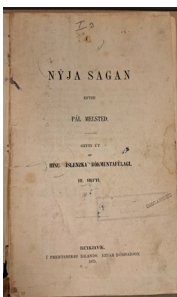
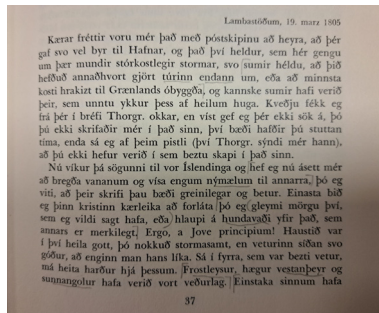
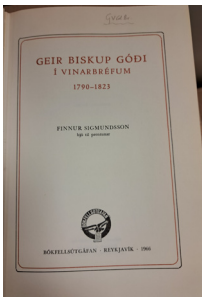
Hafist var handa við efnisöflun með því að safna dæmum um orð og orðanotkun í rituðum textum á íslensku, einkum prentuðum heimildum en einnig handritum frá síðari öldum. Þannig varð til vaxandi safn skráðra notkunardæma, hið svonefnda Ritmálssafn Orðabókar Háskólans, sem fjallað verður um í þessari grein. Í fyrri hluta hennar verður sjónum beint að tilurð og einkennum safnsins. Gerð verður grein fyrir þeim aðferðum sem beitt var við efnisöflunina í 2. kafla og fjallað um seðlasafnið sem spratt af henni í 3. kafla. Seinni hluti greinarinnar fjallar um þróun safnsins í kjölfar þeirra byltingarkenndu breytinga sem urðu á aðferðum við gerð og framsetningu orðabóka í lok 20. aldar. Í 4. kafla verður sagt frá vinnu við tölvuskráningu efnisins sem hófst á níunda áratugnum og gerð rafrænna gagnagrunna til að halda utan um efniviðinn og vinna úr honum. Þá fjallar 5. kafli um rafræna birtingu safnsins frá og með aldamótum og þar er gerð grein fyrir því hvernig efninu er nú fyrir komið þannig að almennir notendur geta nálgast það og nýtt viðmótið til þess að leita í efninu frá ýmsum hliðum. Greininni lýkur með stuttum niðurlagskafla.

2 Efniviður og aðferðir

Þegar orðabókarverkefninu var hleypt af stökkunum var stuðst við þær aðferðir sem þá þóttu bestar við gerð fræðilegra orðabóka – orðabóka sem byggðust á umfangsmikilli efnisöflun og ítarlegum rannsóknnum á orðaforða og orðanotkun á grunni þeirra gagna. Efnis-

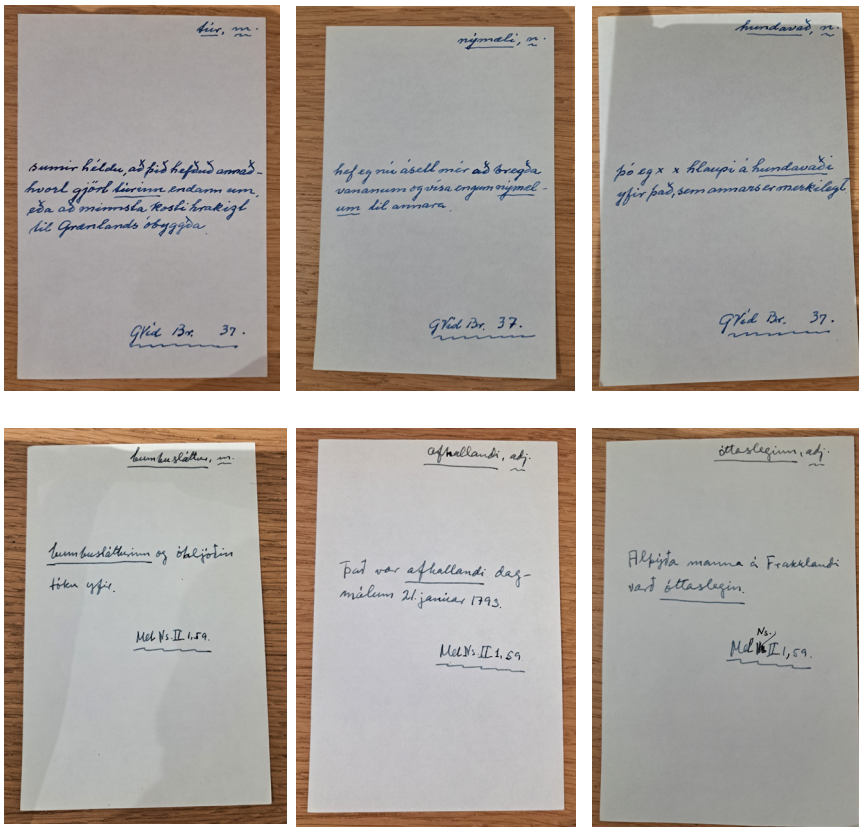
söfnunin fólst fyrst og fremst í því að lesa og orðtaka sem allra mest af prentmáli á íslensku frá 16. til 20. aldar. Framan af öldum voru prentaðar bækur svo fáar að hægt var að lesa þær nánast allar. Þær voru einsleitar, að verulegu leyti trúarlegs eðlis þar sem prentverk var tengt kirkjunni, en síðari tíma útgáfur af ritum frá sama tímabili, ekki síst veraldlegum textum, voru einnig orðteknar og jafnframt var leitað fanga í handritum frá síðari öldum til þess að auka fjölbreytni efniviðarins (sjá Jakob Benediktsson 1955). Eftir að útgáfa bóka og blaða jókst á 19. öld varð að velja úr textunum. Eftir sem áður var leitast við að fara yfir svo mikið og fjölbreytilegt efni frá 19. og 20. öld að það gæfi góða mynd af málinu á þeim tíma. Í heimildaskrá ritmálssafnsins eru alls yfir 2000 titlar en að baki sumum þeirra liggja margra binda verk, bókaflokkar eða blöð og tímarit sem sum hver voru gefin út árum eða áratugum saman.

Svokölluð orðtaka fólst í því að við lesturinn var merkt við orðmyndir í textanum sem þóttu áhugaverðar af einhverjum sökum og samhengi þeirra afmarkað til þess að sýna hvernig orðið væri notað og til að varpa ljósi á merkingu þess (sjá *Mynd 1*).

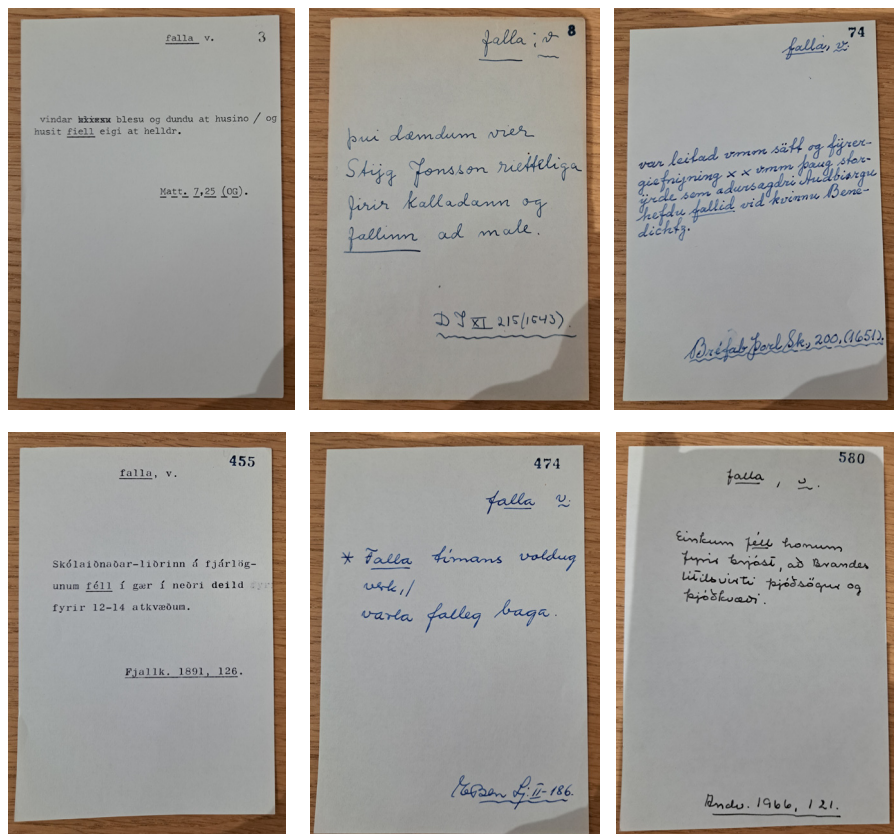
Mynd 1. Dæmi um orðtöku, annars vegar úr bréfum Geirs Vídalíns (bréf frá 1805 á síðu 37) og hins vegar úr bók Páls Melsted frá 1875 (hluti af bls. 59), með undirstrikunum og afmörkun notkunardæma.

Síðan voru öll notkunardæmi úr viðkomandi heimild skráð stafrétt á sérstaka seðla, eitt dæmi á hvern seðil, ásamt uppflettimynd orðsins sem um ræddi og tilvísun til heimildarinnar með skammstöfun og eftir atvikum til bindis eða árgangs og blaðsíðutals. Þetta sést glögglega á *Mynd 2*. Efst í hægri horni seðils er uppflettiorðið ásamt orðflokki (m = karlkynsnafnorð, n = hvorugkynsnafnorð, adj = lýsingarorð). Á miðjum seðli er notkunardæmið eins og það birtist í orðtekna textanum (þetta er hluti dæmanna sem merkt var við í orðtökutextunum á *Mynd 1*). Loks er neðst heimildaskammstöfun (GVídBr = Geir biskup góði í vinarbréfum; MelNs = Páll Melsteð: Nýja sagan), bindi ef við á (II, 1) og blaðsíðutal.

Mynd 2. Dæmi um skráningu notkunardæma á seðla.

Ef útgáfutími heimildarritsins dugði ekki til að aldurssetja dæmið, t.d. þegar um var að ræða safnrit með textum frá ólíkum tímum eða dæmi tekið úr tilvitnun í eldri heimild, var ártal skráð í sviga aftan við heimildartilvísunina og ræður það þá aldursgreiningunni (sjá Mynd 3 sem líka sýnir ólíka seðla með sama uppflötti).

Mynd 3. Sýnishorn af seðlum með notkunardæmi um sögnina *falla* frá ýmsum tímum og úr mismunandi heimildum. Í sumum tilvikum fylgir ártal á eftir heimildarskammstöfuninni og það ræður þá aldursgreiningunni. Seðlarnir eru ýmist handskrifaðir eða vélritaðir og á þeim eru ólíkar rithendur.

3 Seðlasafnið

Að skráningu lokinni var seðlunum raðað í stafrófsröð eftir uppfletti-orðinu í sérsniðna tréstokka eða kassa (sjá *Mynd 4*).

Mynd 4. Seðlakassi. Notkunardæmi um tiltekið uppflettiorð standa saman í aldursröð og uppflettiorðum er skipað í stafrófsröð.

Þannig stóðu öll dæmi um tiltekið orð saman og væru dæmin mörg var seðlunum raðað innbyrðis í aldursröð þannig að elstu dæmin um orðið væru fremst og þau yngstu aftast. Fremst í hvern seðlakassa var sett spjald sem sýndi hvaða bil í stafrófinu dæmin í honum spanna og kössunum var svo komið fyrir í stafrófsröð í hilluskáp (sjá *Mynd 5*).

Mynd 5. Seðlakassar merktir fremsta og aftasta orðinu í hverjum kassa. Kössunum er raðað í geymsluskápa.

Smám saman jókst safnið að vöxtum og skipuleg skráning og röðun efnisins gerði notendum kleift að ganga að dæmum um tiltekið orð á vísnum stað í safninu. Við orðabókerð eða aðrar rannsóknir

á notkun og merkingu orðs mátti síðan endurraða seðlunum eftir ólíkum viðmiðum meðan unnið var með þá, t.d. eftir formlegum, merkingarlegum eða setningarlegum einkennum. Seðlasafnið hefur ævinlega verið aðgengilegt í húsakynnum Orðabókar Háskólans og síðar Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og þar hefur starfsfólk, orðabókaritstjórar, fræðimenn, háskólastúdentar og aðrir getað nýtt sér það í námi, starfi og rannsóknum. Í safninu eru liðlega tvær milljónir seðla í ríflega 700 seðlakössum. Því hefur nú verið komið fyrir í nýju húsi Árnastofnunar, Eddu, og þar verður það áfram opið fræðimönnum í handritalestrarsal ásamt öðrum söfnum Orðabókar Háskólans.

4 Rafrænt gagnasafn

Á síðustu áratugum 20. aldar urðu byltingarkenndar breytingar á vinnuáferðum við orðabókagerð með tilkomu tölvutækninnar. Orðabók Háskólans var frumkvöðull hér á landi í nýtingu hennar í hugvísindum og laust eftir 1980 var farið að huga að tölvuvæðingu ritmálssafnsins. Fyrsti áfanginn í því starfi miðaði að því að fá betri yfirsýn yfir efniviðinn í safninu, hvaða orð þar væri að finna, hversu miklar heimildir væru um þau og frá hvaða tíma. Í kynningarbæklingi frá þessum tíma segir (OH 1984:21):

Þótt fróðleikurinn sem geymdur er í söfnum Orðabókarinnar sé geipilegur að vöxtum þá takmarkar umfangið oft þau not sem af honum er að hafa. Þetta stafar af því að seðlum er raðað í stafrófsröð [...]. Þess vegna er auðvelt að afla sér upplýsinga um einstök orð í safninu en önnur vitneskja er torfundin. Þannig hefur verið nánast ógerlegt að finna bakstöðuliði (t.d. *mannlegur* eða *rithöfundur*) í viðskeyttum og samsettum orðum. Sömu sögu er að segja vilji menn leita að orðafari einstakra tímabila, höfunda eða landshluta. Upplýsingarnar eru í söfnunum en hingað til hefur verið torvelt að ná til þeirra.

Til að bæta úr slíkum annmörkum var ráðist í gerð rafrænnar yfirlitsskrár um öll uppflöttiorð í safninu þar sem eftirfarandi upplýsingar voru tilgreindar:

- (1) uppflöttimynd orðsins (t.d. **haus**, **hausta**);
- (2) orðflokkur og kyn nafnorðs (t.d. **m** = masculinum, þ.e. nafnorð í karlkyni, **v** = verbum, þ.e. sagnorð);
- (3) fjöldi dæma um orðið (t.d. **3** = þrjú dæmi, **>** = fleiri en 5 dæmi);
- (4) tímabilið sem dæmin spanna (miðað við aldarþriðjunga, t.d. **17f–20s** = frá fyrsta þriðjungi 17. aldar til síðasta þriðjungs 20. aldar)
- (5) gerð orðsins (**g** = grunnorð, **v** = viðskeytt orð, **f** = forskeytt orð, **s** = samsett orð)
- (6) elsta heimild um orðið í safninu (skammstöfun, t.d. **ÓDavÞj. II, 37** = Ólafur Davíðsson: Íslenzkar þjóðsögur, 2. bindi, bls. 37)

Samhliða var gerð yfirlitsskrá um þær heimildir sem höfðu verið orðteknar. Í henni var skráð skammstöfun heimildarinnar í safninu (sbr. (6) að ofan; sjá líka sýnishorn af seðlum á *Mynd* 2 og 3) ásamt hefðbundnum bókræðilegum upplýsingum um viðkomandi rit: höfundur þar sem það á við, titill, útgáfuár, útgefandi o.s.frv. Jafnframt var hver heimild tímasett eftir ákveðnu kerfi þar sem hverri öld var skipt í þrennt, t.d. 19f = 1801–1833, 19m = 1834–1867, 19s = 1868–1900 (sbr. (4) hér að ofan). Oftast miðast aldurinn við útgáfuár heimildarritsins en ef notkunardæmi úr viðkomandi heimild eru almennt sérmerkt með ártali ræður það aldursgreiningu dæmanna. Í heimildaskránni stendur þá „ármerkt“ við ritið í stað viðeigandi aldursmerkingar m.t.t. útgáfuárs. Loks voru skráðar upplýsingar um einkenni heimildarinnar, s.s. efnisflokk og tegund ritsins.

Þessar tvær skrár veittu áður óþekkta sýn á efniviðinn og skipuleg skráning upplýsinganna í gagnagrunn gaf færi á að leita í efninu frá ólíkum hliðum. Meðal þess sem draga mátti út úr skránum voru ýmsar tölulegar upplýsingar eins og fjöldi uppflöttiorða í safninu sem reyndist vera ríflega 600 þúsund.¹ Einnig kom í ljós að notkunardæmin dreifðust mjög ójafnt á uppflöttiorðin. Um stærstan hluta þeirra var bara eitt dæmi í safninu (rúmlega 60% orðanna), um ríflega fjórðung orða reyndust vera 2–5 dæmi og einungis 12% uppflöttiorðanna

¹ Nýrri tölur benda til þess að í rafræna gagnasafninu séu nú u.þ.b. 700 þúsund uppflöttiorð.

höfðu sex eða fleiri dæmi á bak við sig. Áætlaður seðlafjöldi er nálægt 2,3 milljónum. Dreifing eftir orðflokkum reyndist líka mismunandi. Nafnorð eru langflest, yfir 80% af uppflettiorðunum, en jafnframt sá orðflokkur þar sem stakdæmi eru mest áberandi. Um næstum 65% nafnorða er bara eitt notkunardæmi og fleiri en sex dæmi um einungis 10% þeirra. Aftur á móti eru sagnorð ekki nema tæplega 3% uppflettiorðanna. Um ríflega 30% sagna eru a.m.k. sex dæmi og bara stakdæmi um 44% þeirra (sjá nánar Ásta Svavarsdóttir o.fl. 1993:9–11, 13).

Í framhaldi af gerð yfirlitsskránna var hafist handa við að skrá sjálf notkunardæmin í áföngum. Í kjölfarið voru gerðar tilraunir með ritstjórn efnisins til þess að láta á það reyna hversu vel efniviðurinn dygði sem grundvöllur orðabókarlýsingar. Fyrsta atrennan beindist að stafabilinu *roskinn-rúm* sem svaraði til einnar opnu í orðabók Sigfúsar Blöndals (1920–1924). Jón Hilmar Jónsson (1988:124–125) hefur gert grein fyrir þessu verkefni og þeim lærdómi sem draga mátti af tilrauninni. Að fenginni reynslu beindist næsta atrenna að sögnum. Notkunardæmi um fjölmargar algengar sagnir voru tölvuskráð og í kjölfarið var unnið að greiningu þeirra til undirbúnings frekari ritstjórnartilrauna (sjá Jón Hilmar Jónsson 1988 og sýnishorn þar af sögnunum *berja* og *geyma*). Sú vinna leiddi til útgáfu *Sýniheftis sagnorðabókar* (Ásta Svavarsdóttir o.fl. 1993) þar sem fjallað var um efniviðinn í söfnum Orðabókar Háskólans og gerð rækileg grein fyrir ritstjórnarvinnunni í inngangi og síðan sýnd dæmi um orðabókartexta sem náði til allra sagna á bilinu *þagga-þjösna* ásamt forskeyttum og samsettum sögnum sem myndaðar eru á grundvelli þeirra (t.d. *afþakka*, *hampþétta*, *helþegja*, *vanþakka* o.fl.), alls 113 orðabókargreinar eða flettur (sjá *Mynd* 6).

þjóðnýta

þjóð-nýta

• **ÞJÓÐNÝTA E-B:** *færa e-ð úr einkaeign í eigu ríkisins*
 20Þ hvort þjóðnýta bærir samar völdugustu greinar stöf-
 lundabarns. Rétur. 1926, 86 20Þm Eg hjóti því við, að þeir,
 sem halda fram þjóðnýtingu á öllum framleiðslutækjum,
 mundu vilja þjóðnýta blöðrynting. CFHug., 224 20m öll
 meiri háttar framleiðslutækj samfélagsins verði þjóðnýt.
 TímMM. 1946, 287 20m að það eigi að láta privatmenn
 hlaupta burt með ágðönn af þessum atvinnuvegi, sem
 „þjóðnýta“ tópin. Rétur. 1937, 107 20s í elmsökum rík-
 jnum voru þar [x] jámbrautlirnar smár saman þjóðnýtar.
 ABMann. XI, 60 20s þeir [x: sófalslistar] . . . sögðust átla
 að kaupa atvinnutækni af eignastéttinni, en þjóðnýta þau
 síðan. GuðlArSóla., 202

• **ÞJÓÐNÝTTU:** *sem hefur verið færður úr einkaeign í eigu ríkisins*
 20Þ þannig að dregnar sjeu skýrar línur á milli þjóðnýttar framleiðslu og auðmagnsframleiðslu einstak-
 linganna. Rétur. 1926, 88 20s Var hert á loft að hjó þjóðnýtta
 kvikmyndabúnaðs ætíð að heita Heiðarbrjó. JFÁsg-
 Haft., 164

þjóf kenna

• **ÞJÓFKENNA E-N:** *bera þjófnáð upp á e-u* 19m Að því er snerit hinn annan áður . . . um að hvepstiðforinn hafi þjófkennit alla í Mosfellsdalum. Ldsvdyr. VII, 13 (1852)
 19s Sýna má samskar þrjúkennir líkar sumum þrjúkenn-
 um Mynsters biskups, og hafa danskir prestar aldrei þjóf-
 kennit hann fyrir. Þjóð. 29, 50 20m Loks kemur þar reikn-
 ingssgerð þess, er þjófkennur hafað verið, að hann segir:
 „Og svo dróttabir þú því að mér, að eg hefði stolið ánum, sem nú eru fundnar“, þóþó-ÉðÁp. III, 110 20s Einar. . . var rekin frá prestsetrinu forðum af því hann hafði tamið sér að stela fleksi úr búrinu — og var snögglega þjófkennur þegar nýi presturinn kom. Wasmoðreyr., 38

þjóf skotra

• **ÞJÓFSKOTRA E-U:** ♪ *þjófskotra angunum: laumast til að lita í e-a dt* 20m og var alltaf að þjófskotra angunum heim að bænum . . . hvort nokkur sæti til mín. ÞóþóStein., 189

þjóf starta

• **ÞJÓFSTARTA:** *fara of snemma af stað, byrja of snemma á e-u* 20m Í úrslitum þjófstörtuðu þeir Ázmi og Guttormur tvisvar. Árbj. 1945, 20 20s Í herböðum Bandaríkjamanna lak fýlan af nánumst ráðgjöfum forsetans sem kvörtuðu yfir því að Rússarnir væru að þjófstarta. IHJHrafn., 94

þjóf stela

Sjá ONP

• **ÞJÓFSTELAE-U:** *taka e-ð ofgjafsrí hendi, stela e-u* 20m Það vantaði nú ekki annað en að maður færi að þjófstela fyrir hann kaffi, þennan jómförögul-gelding. GHaqakon., 46

• **ÞJÓFSTOLINN:** *sem hefur verið tekinn ofgjafsrí hendi e. stol-
 ið* 16s ad . . . Þurjdrög hefði jettí þjófstolidd háá föd-
 ur sínum. Alpb. II, 336 (1592) 17f ad . . . Gíssur hefði borgat vt þjófstolidd flei vt sínum húsum. Alpb. II, 240 (1622) 18f Eðli. . . Það merkir þjófstolidd fé: en það hefir sitt nafn af því, að háfar vilia egiarnn hafa föleidd.

78

þjóna

víð hann. Var þetta kallað að þjónhlyppa ljánn og hann kallaður þjónhlyppur. Eigi voru þeir ljár taldir jángfóðir eftir þá aðgerð.

• **ÞJÓHLYPPA E-U:** *fresta e-u, láta e-ð ógert e. framhjá sér fara* AT
 Tms Eg held ég bara þjónhlyppi þessu til morguns.

þjóna

þjónaði (þjónði), þjónað

→ undirþjóna, úþjóna

Sjá ONP

A. starfa, vinna; stuðla að, styðja

B. nýfast, koma að gagni

C. starfa sem sóknarprestur

D. velja þjónustu, annast

E. hegð sér samkvæmt <æðli e. löngun>

F. cum nau>: gagnast til eðlunar

• **ÞJÓNA:** □ 1. starfa, vinna 16m manzins sonr er . . . Al
 kominn til þess at . . . hann þjónaði og gæfi sína ond vt til endr lausnar fyrer margu. OGottNjár. Mk 10,45 16s So þjónaðe Jacob í sío Árar fyrer Rachel. Guðþróttib. IM 29,20 17f þo Himenen gæfe oss Líos og Birtu a Deigunum / so vier gjetum þjónað og vinned / það oss nauðsynlegt er. Cerhítvug., K VI v 17s 18f Þessi Sæmundur skyldi hafa mjög lagt í vanda að láta þjóna á heljum dögum. Ann. II, 47 18f [lausganga]r] hlaupta vetur eður sumar, þjóna um stund hér eður þar. Alpb. X, 567 (1720) 18f a hinum fimmm Dögum sem þar a mille toru [x: stórtáðbanna] leyfðest að þjóna nokkud. GþorPost., I A aa I r 19m Þá dreingir eru lilegri og komnir á 15. ár, vilja menn kann eke koma þeim . . . í leri til handverksmanna, að þeir gæi farið að þjóna fyrir dreing. Alpb. 1853, 613 19m spurðu hann að hvört það væri döttir hans sem þjónaði í háðinu. Jáb. 2 V, 35 20m Eitir það þjónaði hún hjá Jóni Siemsen. Þóþó-ÉðÁp. I, 119 20s María Antonia hefur . . . leigt sér klefa í klaustirinu til að gæta þjónað sem matsgjafi á sumrin. IG-ÞórsÁh., 10 □ 2. nýfast, koma að gagni 19f Þeir þjóna þerz, sem þarf og þægt vinna. Gl., 405 19s Optast eru hestarnir orðnir aldráðir . . . og því lengi bünir að þjóna í þarfir mannanna. Dýrav. 1897, 2 20s Mastur þetta þjóna sem sendinet. Alpb. 9/6 1968, 1,5 20s Hann er staddur í allstórum sal sem greinilega á að þjóna sem setustofa. GuðlArSóla., 9 20s Kirkja eða bænhús íhláð hefur . . . öbr- um þræði þjónað sem síðbutúinn. Isbjm. V 93 □ 3. starfa sem sóknarprestur við kirkju 17s hann villði egiarnum við platzed bilfa, so leings sem hann gæte þjónað og sokninn villði með næglast. Bréfábrs., 232 18s Nú kann einn að eiga barn í einni sveit, sem hann þjónar fyrir. LFR. IV, 134 19f batnaði þá nokkud, svo hann [x: prestur] gat þjón- að til veturmitta. Konbrét., 124 (1830) 19m Hann segist hafa þjónað þar, síðan presturinn hefði horfið þaðan. Jáb. II, 37 ♪ þjóna fyrir altari: annast heilgatahafir fyrir altari við guðþjónustu 19f Síðlands Stíftprófastr þjón- aðir fyrir Altarinu. Sagnab. II, 94 20s var föllmenn altar- anganga í dómkirkjunni þarsem séra Bjarni . . . þjón- aðir fyrir altari. SAMFugl., 230 □ 4. ♪ þjóna fyrir bör- um: ganga um beina 16m Þat er eigi hæfilgt at vier for- latum guds ord / og þjónum fyrir börðum. OGottNjár. P 6,2 17f Síra Jón Þjórnsson þjónaði fyrir börðum. JERsk., 69 19s Emlar blóna fyrir börðum. ÞÍÓð. 34, 105 ♪ blóna at

málsh. BI

CI

at DI

Mynd 6. Sýnishorn af orðabókartexta úr *Sýnihefti sagnorðabókar* (1993).

Þessi vinna skilaði dýrmætri reynslu innan stofnunarinnar auk þess sem sýniheftinu var dreift víða til kynningar.

Þriðja atrennan í tölvuskráningu efnisins naut stuðnings Lýðveld-
 issjóðs, sem stofnað var til í tilefni af 50 ára afmæli íslenska Lýðveldisins og skyldi m.a. styrkja verkefni á sviði íslenskrar tungu. Vinnan, sem fór fram á árunum 1995–1997, miðaði að því að koma sem stærstum hluta dæmasafnsins í rafrænt form. Þótt styrkurinn væri myndarlegur og skipti sköpum fyrir verkefnið var ljóst frá upphafi að safnið væri of stórt til að hann nægði til þess að tölvuskrá það allt. Frekar en að þurfa að hætta í miðju stafrófi var ákveðið að ná utan um þann hluta orðaforðans sem var algengur og langlífur, þ.e.a.s. orð sem verulegar

heimildir voru um og frá löngu tímabili. Í fyrstu var því afráðið að sleppa orðum með einungis eitt notkunardæmi í safninu á bakvið sig, m.a. með þeim rökum að í uppflettiskránni væru þegar talsverðar upplýsingar um þau orð (aldur og uppruni dæmisins). Fljótlega varð þó ljóst að þetta dygði ekki til og var þá farið að sleppa orðum sem örfá dæmi voru um við tölvuskráninguna og síðar einnig dæmum úr bundnu máli sem oft eru torráðin og gefa takmarkaða vitneskju um venjulega notkun og merkingu orða. Með þessu móti náðist það markmið að komast til enda í stafrófinu þótt bagalegt sé að það hafi þurft að skilja eftir eyður í dæmasafninu. Síðar hefur að einhverju leyti verið stoppað í slík göt en eigi að síður eru enn fjölmörg notkunardæmi einungis varðveitt í seðlasafninu þótt þau séu fá í hlutfalli við þau sem finna má í rafræna dæmasafninu sem nú geymir um 1,8 milljónir notkunardæma. Í gagnasafninu eru einnig notkunardæmi sem ekki eru í seðlasafninu. Þetta eru dæmi úr heimildum sem orðteknar voru eftir að tölvuvinnsla hófst á stofnuninni og voru tölvuskráð beint eftir heimildinni. Í upphafi voru þessi dæmi prentuð á seðla og raðað inn í safnið en því var síðar hætt og þau því aðeins varðveitt í rafræna safninu. Þetta eru því hlutfallslega fá dæmi en notendur verða samt að hafa í huga að þótt efniviðurinn í seðlasafninu og í rafrænni gerð ritmálssafnsins sé að langmestu leyti sá sami þá er samræmið ekki algert. Yfirlitsskráin nær eigi að síður til allra uppflettiorðanna, hvort sem dæmi um þau eru á báðum stöðum, einungis í seðlasafninu eða bara í rafræna safninu. Rafrænu gögnunum var komið fyrir í gagnagrunni þar sem ólíkir hlutar þeirra eru samtengdir þannig að öll (tölvuskráð) dæmi um tiltekið uppflettiorð eru tengd saman og við upplýsingar um orðið í yfirlitsskránni og heimildartilvísanir eru sömuleiðis tengdar við heimildaskrána og þær upplýsingar sem þar eru um viðeigandi rit.

5 Vefaðgangur

Í upphafi voru rafrænu gögnin aðeins aðgengileg á tölvum Orðabókar Háskólans og nýttust því fyrst og fremst starfsfólki stofnunarinnar við vinnu sína. Þegar nettengingar urðu öflugri og almennari undir aldamótin og með tilkomu veraldarvefsins var ráðist í að koma upp vefaðgangi að gögnunum sem nýst gæti fleirum, bæði innan og utan stofnunar. Síðan hefur safnið verið öllum opið til leitar þótt hún hafi verið ýmsum takmörkunum háð. Lengi framan af einskorðaðist

leit í safninu að mestu við uppflettiorð og notendur þurftu því að vita eftir hverju þeir væru að slægjast. Þessar takmarkanir á leitarmöguleikum spruttu í upphafi af því að tölvukerfið var ekki nógu öflugt til að leyfa fjölbreytilegri möguleika og síðar urðu tafir á nauðsynlegri endurnýjun gagnagrunnsins ásamt manneklu til þess að þær endurbætur sem þurfti til að gera leitina sveigjanlegri létu á sér standa. Í árslok 2018 voru gögnin loks flutt í nýjan gagnagrunn og í kjölfarið var komið upp nýju vefviðmóti fyrir ritmálssafnið á vef Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Síðan hefur verið unnið að því að auka og efla safnið til hagsbóta fyrir notendur þess, ekki síst með því að nýta betur þær upplýsingar sem þegar var að finna í gagnasafninu til að auka sveigjanleika í leit. Úrbætur hafa líka verið gerðar á sjálfum efniviðnum, t.d. hefur dæmum í rafræna safninu fjölgað talsvert, ýmiss konar samræming hefur átt sér stað og margvíslegar villur hafa verið leiðréttar. Í þessum kafla er leitast við að gera grein fyrir helstu möguleikum til að nálgast efniviðinn í safninu eins og það birtist almennum notendum á vef stofnunarinnar.

5.1 Leit í ritmálssafni

Leit í safninu byggist á grunnmynd uppflettiorða. Þar er átt við þá mynd sem almennt er höfð sem fulltrúi orðsins í orðabókum og öðrum uppflettiritum – nefnifall eintölu af nafnorðum (t.d. *bolli*, *lærdómur*, *kápa*, *blað*), nefnifall eintölu karlkyn af lýsingarorðum (t.d. *gulur*, *skemmtilegur*) og nafnháttur af sagnorðum (t.d. *detta*, *ferðast*). Einfaldasti leitarmöguleikinn er að leita að einu tilteknu uppflettiorði með því að slá grunnmynd þess inn í leitargluggann (sjá *Mynd 7*). Þá birtist fellilisti með tillögum um möguleg uppflettiorð ásamt orðflokki og kyni og velja má viðeigandi orð af honum. Þetta er ekki síst gagnlegt þegar tvö eða fleiri orð hafa sömu uppflettimynd, t.d. *vinna* (nafnorð eða sagnorð) eða *sykur* (karlkyn eða hvorugkyn).

The screenshot shows the search results for the query "skr_tinn". The page header includes the logo and name of the Ritmálssafn Orðabókar Háskólans. Below the header, there are navigation buttons for "Ritmálssafn" and "Heimildaskrá". A search bar contains the text "skr_tinn" and buttons for "Opna ískil" and "Leita". Below the search bar, there is a note: "Notaðu * og _ sem algildisstafi, dæmi: aðal* og ma_ur". The main content area is titled "Leitarniðurstöður" and contains two search results: "skritinn_lysingarorð" and "skrýtinn_lysingarorð". A link "< Til baka á forsiðu" is visible above the results.

The screenshot shows the search results for the query "a_j_nkt". The page header is the same as in the previous screenshot. The search bar contains "a_j_nkt" and buttons for "Opna ískil" and "Leita". Below the search bar, there is a note: "Notaðu * og _ sem algildisstafi, dæmi: aðal* og ma_ur". The main content area is titled "aðjunkt" and contains a result for "nafnorð, karllygn". The result text is: "Fjöldi tölrutakra dæma: 11", "Dæmi í ritmálssafni frá 19f-20s", and "Heimild elsta dæmis: Sagnabj II, 80". A link "< Til baka á forsiðu" is visible above the result. On the left side, there is a sidebar with the title "Uppflettið" and a list of categories: "aðildarsveitarfélag (no)", "aðildarsveitarstjórn (no)", "aðildarsýsla (no)", "aðildarumsókn (no)", and "aðildarþjóð (no)".

Mynd 8. Dæmi um leit með algildistákninu `_` sem svarar til hvaða bókstafs sem er.

Á Mynd 8 sést þegar annars vegar var leitað að strengnum „skr_tinn“ og hins vegar „a_j_nkt“. Í fyrra tilvikinu reyndust uppflettimyndirnar *skritinn* og *skrýtinn* báðar vera í safninu en í því síðara einungis uppflettimyndin *aðjunkt*.

Almennt eru uppflettið rituð samkvæmt reglum um nútíma-stafsetningu og unnið hefur verið að samræmingu samkvæmt því. Eigi að síður má víða finna ýmiss konar misræmi í rithætti innan safnsins og dæmi eru um að sama orðið hafi fleiri en eina uppflettimynd þótt slíkum tilvikum fari fækkandi. Auk þess getur verið álitamál hvaða afbrigði eigi að fella undir eitt og sama uppflettið og hver ekki. Notendur þurfa því að vera á varðbergi gagnvart mögulegum tilbrigðum, annaðhvort með því að nota algildistákn eða prófa aðra

möguleika ef þeir finna ekki það sem þeir leituðu fyrst að því að orðið getur leynst undir öðrum rithætti eða jafnvel undir fleiri upp-flettimyndum en þeirri sem leitað var að í upphafi.²

Síðara algildistáknið, stjarna (*), stendur fyrir ótilgreindan fjölda bókstafa, einn eða fleiri. Það má nota í sama tilgangi og strikið en það er þó einkum gagnlegt til að finna hópa orða með sameiginleg einkenni, t.d. orð sem byrja eða enda á sama hátt. Þannig má finna öll orð í safninu sem enda á viðskeytinu *-legur*, öll samsett orð með *-ljörn* að síðari eða síðasta lið eða öll orð með forliðnum *kven-*.

Með því að nota ítarleit má afmarka leitina frekar, með tilliti til aldurs dæmanna og/eða orðflokks (sjá *Mynd 9*). Með leitarstrengnum „*vinna“ finnast öll uppfleittiorð með *-vinna* sem síðasta lið. Leitinn skilar 884 orðum sem ýmist eru nafnorð eða sagnorð. Hafi notandinn einkum áhuga á sögnunum er einfaldara og skýrara að velja „sagnorð“ í ítarleitinni en að vinsa þau úr handvirkt og þá stendur eftir listi með 31 orði.

Mynd 9. Leit með algildistákninu *, sem stendur fyrir ótilgreindan stafastreng („*vinna“ = öll orð sem enda á *-vinna*), ásamt orðflokksnum „sagnorð“ í ítarleit. Á myndinni er einungis hluti sagnanna.

² Hér er einnig vert að nefna að í safninu leynast ýmiss konar villur sem eru leiðréttar eftir því sem þær koma í ljós en aldrei er hægt að komast algjörlega fram hjá þeim í svo stóru safni. Þetta eru einkum innsláttarvillur eða ritvillur sem hafa sprottið af mislestri á seðlunum, sem margir eru handskrifaðir, og þótt þær séu hvítleiðar eru þær flestar skaðlittlar. Ætli notendur að taka upp dæmi úr safninu má nýta heimildartilvísunina til að bera þau saman við frumtextann ef ástæða þykir til. Í stöku tilvikum geta slíkar villur verið í sjálfum uppfleittiorðunum eða að villur í innsláttarskrám hafa valdið því að dæmi hafa lent undir röngu uppfleittiorði. Ábendingar frá notendum um hvers kyns villur sem þeir rekast á í safninu eru afar vel þegnar.

Glöggur lesandi tekur fljótt eftir að sumar sagnanna sem enda á *-vinna* hafa í rauninni *-tvinna* sem síðari samsetningarlið. Þar sem leitin byggist á bókstafastrengjum er ekki hægt að koma í veg fyrir að hún skili oft líka óviðkomandi niðurstöðum. Einnig má nota ítarleitina án leitarstrengs til þess að finna orð af tilteknum orðflokki í safninu, t.d. allar upphrópanir eða allar forsetningar, eða til þess að finna öll orð eða orð af tilteknum flokki sem dæmi eru um á ákveðnu tímasteiði, t.d. lýsingarorð sem koma fyrir á öllu tímabilinu frá miðri 16. öld til seinasta þriðjungs 20. aldar (sjá *Mynd 10*; þau reyndust vera 575 af alls rúmlega 92 þúsund lýsingarorðum).

Mynd 10. Leit að öllum lýsingarorðum í safninu (* = hvaða stafastrengur sem er) þar sem elsta dæmið er frá miðri 16. öld og það yngsta frá síðasta hluta 20. aldar. Á myndinni sjást einungis fyrstu orðin í stafrófinu sem samræmast leitarskilyrðunum.

Notendur geta líka leitað í safninu gegnum heimildaskrána með því að smella á viðeigandi flipa á forsiðu vefsins. Í leitargluggann má færa heimildarskammstöfun og þá birtast upplýsingar um viðkomandi heimild. Þarna má líka nota algildistákn, t.d. HKL* til að kalla fram öll orðtekin rit Halldórs Kiljan Laxness og með því að nýta ítarleit má skilgreina leitina nánar, t.d. er hægt að kalla fram öll orðtekin rit frá ákveðnu tímabili, rit eftir tiltekinn höfund og rit sem voru íslenskuð af ákveðnum þýðanda (sjá *Mynd 11*).

The screenshot shows the website interface for Ritmálssafn Orðabókar Háskólans. At the top, there is a navigation bar with the site's logo and name. Below this, there are tabs for 'Ritmálssafn' and 'Heimildaskrá'. A search bar is present with the text 'Leit í heimildaskrá'. To the right of the search bar are buttons for 'Opna list' and 'Leita'. Below the search bar, there are input fields for 'Aldur', 'Gunnar Gunnarsson', and 'Halldór Kílan Laxness'. The main content area is titled 'Heimildir' and shows a list of search results. Each result includes the author's name, age, publication year, publisher, and a link to view the full text. The results are as follows:

Frá Blindhúsum.	Gunnar Gunnarsson	20m	1948	Reykjavík	Halldór Kílan Laxness	GunnBlindh				
Höfundur:	Gunnar Gunnarsson	Aldur:	20m	Útgáfuár:	1948	Útgáfustaður:	Reykjavík	Þýðandi:	Halldór Kílan Laxness	Sjá öll dæmi úr þessari heimild
Fjallkríkan.	Gunnar Gunnarsson	20m	1951	Reykjavík	Halldór Kílan Laxness	GunnFk				
Höfundur:	Gunnar Gunnarsson	Aldur:	20m	Útgáfuár:	1951	Útgáfustaður:	Reykjavík	Þýðandi:	Halldór Kílan Laxness	Sjá öll dæmi úr þessari heimild
Víkivá.	Gunnar Gunnarsson	20m	1948	Reykjavík	Halldór Kílan Laxness	GunnVik				
Höfundur:	Gunnar Gunnarsson	Aldur:	20m	Útgáfuár:	1948	Útgáfustaður:	Reykjavík	Þýðandi:	Halldór Kílan Laxness	Sjá öll dæmi úr þessari heimild

Mynd 11. Ítarleit í heimildaskrá ritmálssafnsins að orðteknum ritum Gunnars Gunnarssonar í þýðingu Halldórs Kílan Laxness.

Auk upplýsinga um hverja einstaka heimild er mögulegt að kalla fram öll dæmi úr henni sem tiltæk eru í rafræna gagnasafninu, óháð uppflöttiorði, með því að velja „Sjá öll dæmi úr þessari heimild“ hægra megin við heimildina (sjá Mynd 11). Í dæmalistanum sem þá birtist er svo tengill í hverju dæmi sem leiðir notendur áfram að viðkomandi uppflöttiorði í ritmálssafninu.

5.2 Niðurstöður leitar

Leit að tilteknu uppflöttiorði skilar upplýsingum og dæmum um orðið auk lista til vinstri yfir orð sem standa næst því í stafrófsröðinni (sjá Mynd 12). Þau eru oft skyld því, ekki síst samsetningar sem hafa leitarorðið sem fyrri lið, og gagnlegt getur verið að skoða orðin í samhengi hvert við annað. Hægt er að smella á hvert þessara orða og kalla þannig fram upplýsingar og eftir atvikum dæmi um orðið og notkun þess.

The screenshot shows the website interface for Ritmálssafn Orðabókar Háskólans. At the top, there is a search bar with the text 'óhljóð' entered. Below the search bar, there is a list of search results for 'óhljóð'. The first result is 'nafnorð, hvornuglygn' with a count of 26. Below this, there is a section for 'Orðmyndir' and a 'Dæmi' section. The 'Dæmi' section contains a table with three rows of examples, each with a description, a source, and a star icon.

Leit í dæmum		
fyrir buldran þeirra Vagna / og Ohliodum Hicolanna.	Gulþrepur/Bibl Jer 47_3	☆
nær allar Himenins stál með storum Brestum og Ohliode ricurfalla.	Þellum Óðmæd 8 Vör	☆
vm þa menn sem veita á þingjum ohliod edur Bulldran.	Alþib Nv_295	☆

Mynd 12. Dæmi um niðurstöðu leitar að uppflettiörðinu *óhljóð*. Í efsta rammanum eru upplýsingar um orðið, hversu miklar heimildir um það eru í safninu og frá hvaða tímabili.

Í efsta rammanum til hægri birtast helstu upplýsingar um orðið: orðflokkur auk kyns nafnorða, fjöldi tiltækra dæma (í rafræna gagnasafninu), tímabilið sem dæmin spanna (þ.e. aldur elsta og yngsta dæmisins í safninu) ásamt tilvísun til elstu heimildar um orðið (með því að smella á skammstöfunina sjást nánari upplýsingar um ritið). Næsti rammi, sem þarf að opna með því að smella á plúsmerkið hægra megin (sjá *Mynd 13*), sýnir töflu með þeim orðmyndum sem koma fyrir í dæmunum; í hægri dálkinum birtast stafrétta myndirnar úr dæmunum sjálfum en í þeim vinstri er samsvarandi stöðluð nútímamálsmynd og búið er að fella tilbrigði undir hana, t.d. „ohliodum“ og „óhljóðum“ undir orðmyndina *óhljóðum*.³

³ Stöðlun orðmynda er ekki að fullu lokið og þess vegna er stafrétta myndin í sumum tilvikum líka í vinstri dálki þótt hún sé ólík nútímamálsmyndinni.

óhljóð			
nafnorð, hvorugkyn			
Fjöldi tölvutækra dæma: 26			
Dæmi í ritmálssafni frá 16s-20m			
Heimild elsta dæmis: Jer 47, 3 (GÞ)			
Orðmyndir			
Orðmynd	Fjöldi	Ritmynd	Fjöldi
óhljóð	14	ohliod	2
		ohljóð	1
		óhljóð	2
		óhljóð	9
óhljóða	2	ohlióða	1
		óhljóða	1
óhljóði	2	ohliode	1
		óhljóði	1
óhljóðin	2	óhljóðin	2
óhljóðum	6	ohliodum	1
		óhljóðum	5
Dæmi			Heildarfjöldi: 26

Mynd 13. Yfirlitstafla um þær orðmyndir sem koma fyrir í dæmum um orðið *óhljóð* ásamt fjölda dæma um hverja mynd. Í hægri dálki (Ritmynd) eru stafréttar myndir eins og þær koma fram í dæmunum en í þeim vinstri (Orðmynd) eru þær stöðluðu nútímamálsmyndir sem stafréttu myndirnar svara til. Orðmyndirnar birtast í stafrófsröð í töflunni.

Í þriðja rammanum birtast öll dæmi um orðið í rafræna gagnasafninu í aldursröð (sjá Mynd 14). Til vinstri er notkunardæmið sjálft með upp-flettiorðinu feitletruðu og hægra megin við það er heimildartilvísun og aldursmerking dæmisins.

óhljóð

nafnorð, hvorugkyn
Fjöldi tölvutækra dæma: 26

Dæmi í ritmáissafni frá 16s–20m
Heimild elsta dæmis: Jer 47, 3 (GP)

Orðmyndir +

Dæmi Heildarfjöldi: 26

Hlaða niður sem töflu

fyrir bullran þeirra Vagna / og Ohliodum Hiolanna.	GuðbrPorlBibl Jer 47, 3 Aldur: 16s	☆
nær allur Himeninn skal með storum Brestum og Ohliode nidurfalla.	PallUmDómad B Vlv Aldur: 16s	☆
vm þa menn sem veita á þjngum ohlíod edur Bulldran.	Albb IV, 295 Aldur: 17f (1616)	☆
myndaði hann óhljóð á skipi sínu, svo sem heróp.	Tyrk 319 Aldur: 17fm	☆
skiptu sér í hópa um eyjarnar með sínum rauðum merkjum, herbúnaði, herópi og óhljóðum .	Ann I, 228 Aldur: 17m	☆
Fremebundus [...] sa sem [...] brukar havada, ohlíod .	JÁNucl 445 Aldur: 18m	☆
at venia augu þess og eyru frá barnæsku, til ómynda og óhlíoda , og stæla þat upp til at nidrkéfa sinn náttúrliga viðbiöd.	LER IX, 243 Aldur: 18s	☆
*Ospekt, Ohljóð / ok Oorða.	MiltPar 52 Aldur: 18s	☆
Hvört villidýr kann með sínu óhljóði annað að fæla.	GJ 166 Aldur: 19f	☆
risu upp óstöðvandi óhljóð .	II 250 Aldur: 19fm	☆
er kyn þó þér heyrst þetta laglaus óhljóð .	ÁrstÞór I, 35	☆

Mynd 14. Hluti dæma um uppflettiorðið *óhljóð* í safninu (11 elstu dæmin af 26) ásamt heimildartilvísun og aldri hvers dæmis.

Séu dæmin ekki mjög mörg er tiltölulega auðvelt að fá yfirsýn yfir þau en annars eru tvær leiðir til þess að takmarka fjöldann. Annars vegar má smella á einhverja myndanna í orðmyndatöflunni og þá birtast einungis dæmi þar sem sú mynd kemur fyrir í dæmalistanum. Hins vegar má nota leitargluggann ofan við dæmin til þess að leita í þeim. Með strengnum „kald“ í dæmum um nafnorðið *hlátur* finnast t.d. tvö dæmi um orðastæðuna *kaldur hlátur* og leit að myndinni „sér“ í dæmum um sögnina *flýta* skilar einungis dæmum þar sem hún kemur fyrir (sjá *Mynd 15*).

flýta

sagnorð
Fjöldi tölvutækra dæma: 58
Dæmi í ritmálssafni frá 16s-20s
Heimild eista dæmis: Guðbrún[Bib] Jer, 48 16

Orðmyndir -

Dæmi Heildarfjöldi: 10

Hlaða niður sem töflu

*Pangað vill sér [v.l. sýn] flýta.	IGuðmárm VIII, 28 Aldur: 17m	☆
Aldrei skyldi seinn maðr flýta sér.	GI, 27 Aldur: 19f	☆
EKKI er til fagnaðar að flýta sér.	GI, 69 Aldur: 19f	☆
skuli því kóngur flýta sér og drepa hana áður en hún komi ásetning sínum fram.	LÁÞ, 2 v, 70 Aldur: 19m	☆
flýta sín, pro flýta sér. A. M. (Fjóltsdælska).	SÍð Aldur: 19m	☆
siðan flýtti hann sér af stað og reið hart mjög.	SKGGky, 10 Aldur: 19m	☆
en það [þ.e. úrið] á í að flýta sér, þegar það fer að verða óhreint aftur.	Sonurquill, 64 Aldur: 19m (1844)	☆
Svo var flýtt sér að ná í kaffitækin og fá sér kaffi.	ÞInlandsk, 134 Aldur: 19s20f	☆
Gróa flýtti sér sem mest að gjöra mér gott og flýta mér á stað aftur.	FjÞjóðn, 10 Aldur: 20f	☆
Ef klukkan flýtr sér eða 'reinkar sér.	SEÞh, 95 Aldur: 20f	☆

Mynd 15. Niðurstöður leitar að strengnum „sér“ í dæmum um sögnina *flýta* sem skilaði 10 dæmum um sambandið *flýta sér*.

Þessi leitarkostur getur verið gagnlegur ef leitað er að ákveðnum orðasamböndum en þar sem dæmin eru frá ólíkum tímum og tekin upp stafrétt gefur hann misgóða raun, fornafnið *sér* er t.d. stundum ritað „sier“ í gömlum dæmum og ef notandinn áttar sig ekki á því getur hann misst af áhugaverðum dæmum. Það getur því borgað sig að fara í gegnum allt dæmasafnið og leita handvirkt að dæmum um það sem er til athugunar (sjá um aðferðir til þess í 5.3).

5.3 Vinna með niðurstöður

Með nýju vefviðmóti var leit í safninu ekki einungis gerð sveigjanlegri heldur er notendum líka gert auðveldara að vinna með niðurstöðurnar. Aftan við hvert dæmi í leitarniðurstöðunum er óútfyllt stjarna (sjá *Mynd 12, 14* og *15* í 5.2). Með því að smella á hana er viðkomandi dæmi merkt (þá fyllist stjarnan) og um leið verður til tímabundinn dæmalisti þar sem safna má saman dæmum sem snerta athugunarefnið hverju sinni. Þessi valkostur er ekki síst gagnlegur ef

notendur vilja bera saman notkun mismunandi orða sem eru formlega eða merkingarlega tengd, því að hægt er að safna á listann dæmum sem tilheyra fleiri en einu uppflettiorði. Listinn birtist þegar smellt er á „Sjá minn dæmalista“ vinstra megin á síðunni (sjá *Mynd 16*).

Sjá minn dæmalista	Sjá öll dæmi um orðið flýta
< Til baka á forsiðu Ekki er til fagnaðar að flýta sér.	G.69 Aldur: 19f Sjá öll dæmi um orðið flýta
skuli því kóngur flýta sér og drepa hana áður en hún komi ásetning sínum fram.	Jón 2.5. 70 Aldur: 19m Sjá öll dæmi um orðið flýta
flýta sín, pro flýta sér. A. M. (Fljótdælska).	Sch Aldur: 19m Sjá öll dæmi um orðið flýta
síðan flýtti hann sér af stað og réið hart mjög.	SKGSA 10 Aldur: 19m Sjá öll dæmi um orðið flýta
en það [þ.e. úrið] á í að flýta sér, þegar það fer að verða óhreint aftur.	Samnefni 64 Aldur: 19m (1844) Sjá öll dæmi um orðið flýta
Svo var flýtt sér að ná í kaffiækin og fá sér kaffi.	Efhlandis 134 Aldur: 19s20f Sjá öll dæmi um orðið flýta
Gróa flýtti sér sem mest að gjöra mér gott og flýta mér á stað aftur.	Efljóh. 10 Aldur: 20f Sjá öll dæmi um orðið flýta
Ef klukkan flýtt sér eða 'seinkar sér'.	GEfh. 85 Aldur: 20f Sjá öll dæmi um orðið flýta
Olúcan Moab mun braedliga koma / og hana Oglæta hun flýtt sér miag.	Guðfróðir 16c. 48-16 Aldur: 16s Sjá öll dæmi um orðið flýta
*sitfinu á gollid grytte, / gleck þaðann mieg sier flýtte / og heingde stalfann sig.	HEBRA 20. 2 Aldur: 17m Sjá öll dæmi um orðið flýta
Aldrei skyldi seinn Madur flýta sér.	GEFNAI 41 Aldur: 16s Sjá öll dæmi um orðið flýta
Þeir stýtta líl mitt um einn eða tvo tíma og flýta mér til himnans.	MEGAL II 22 Aldur: 19f (JAH) Sjá öll dæmi um orðið flýta
Mér fannst einsoq mér lægi orboð á að flýta mér.	Fjóh. 1. 152 Aldur: 19m <small>Clk. öll dæmi um orðið flýta</small>

Mynd 16. Sýnishorn af hluta dæmalista sem hefur verið búinn til um orðasambandið *flýta sér*, þar á meðal í 1. og 2. persónu (*flýta mér/þér*) og með eldri rithætti (*sier, sjer*), með því að nota stjörnumerkingu.

Önnur nýjung er sú að nú er hægt að hlaða niður dæmum í töfluformi (sem excel-skjali), t.d. dæmum um tiltekið uppflettiorð í heild eða að hluta, dæmum úr ákveðinni heimild (eftir leit í gegnum heimildaskrá, sbr. 5.1 og *Mynd 11*) eða dæmum sem safnað hefur verið á eigin dæmalista með því að stjörnumerkingja valin dæmi eins og fyrr var lýst (sjá *Mynd 16*). Það gerir notendum kleift að vinna með dæmin á ýmsan hátt. Auðvelt er t.d. að eyða óviðkomandi dæmum og fá þannig betri yfirsýn yfir það sem athyglin beinist að, t.d. tiltekið orðasamband, setningagerð eða merkingu, og sömuleiðis að bæta við eigin greiningarþáttum sem síðan má nýta til að flokka dæmin á margvíslega vegu.

6 Niðurlag

Ritmálssafn Orðabókar Háskólans hefur orðið til á löngum tíma og þar hafa nokkrar kynslóðir starfsfólks orðabókarinnar og síðar Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum lagt hönd á plóg við skipulag, umsjón, orðtöku, uppskrift notkunardæma, röðun seðla, tölvuskráningu, forritun, vefhönnun og ýmiss konar greiningu og úrvinnslu. Hópurinn er stór og því eru engin nöfn nefnd hér en í honum hafa verið málfræðingar, aðstoðarfólk og fjölmargir háskólastúdentar í sumarvinnu. Þótt eðli safnsins sé í grundvallaratriðum hið sama og lagt var upp með hefur hver nýr áfangi haft mótandi áhrif á framsetningu þess og aðgang að því fyrir orðabókaritstjóra, fræðimenn, stúdenta og almenning eins og lýst hefur verið hér að framan. Óhætt er að fullyrða að safnið sé mikilvægasta heimildin sem tiltæk er um íslenskan orðaforða, þróun hans og sögu á síðustu 450–500 árum og það hefur nýst á margvíslegan hátt, ekki síst við málrannsóknir og orðabókagerð, eins og fjölmargar tilvísanir til þess í ræðu og riti bera vitni um. Tækniþróun á undan-gengnum áratugum hefur haft mikil áhrif á aðferðir og verklag við orðabókagerð og á útgáfu orðabóka. Tölvutæknin hefur m.a. leitt til þess að nú hafa rafræn textasöfn og málheildir með samfelldum leitarbærum textum leyst efnissöfnun með orðtöku og gerð stórra seðlasafna af hólmi sem aðalefniviðurinn við gerð orðabóka um samtímamálið og rannsóknir á því. Þess vegna hefur hefðbundinni orðtöku verið hætt og þar af leiðandi bætast ekki fleiri notkunardæmi í safnið. Það þýðir þó alls ekki að ritmálssafnið hafi misst gildi sitt sem heimild um íslensk orð og orðaforða á því tímabili sem það spannar. Í fyrsta lagi hefur farið fram talsverð úrvinnsla og greining á efniviðnum þannig að þar liggja upplýsingar sem ekki eru annars staðar og þó að ekki verði bætt við efnið er ætlunin að vinna áfram að frekari flokkun og greiningu efniviðarins og gera safnið þar með aðgengilegra og nýtilegra. Í öðru lagi ná þau rafrænu íslensku textasöfn og málheildir sem nú eru tiltæk fyrst og fremst til nýlegra texta, efnis frá þessari öld og síðustu 10–15 árum 20. aldar, og einungis að mjög litlu leyti til texta frá fyrri tímum.⁴ Unnið er

⁴ Í *Íslensku textasafni* á vef Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum er allnokkuð af eldri leitarbærum textum sem m.a. voru notaðir til að fylla í göt í efniviðnum við gerð *Sýniheftis sagnorðabókar* (Ásta Svavarsdóttir o.fl. 1993:16–17; sjá líka Jörgen Pind o.fl. 1993). Textarnir í því safni eru þó algjörlega ógreindir (orðmyndirnar eru m.ö.o. hvorki málfræðilega markaðar né tengdar viðeigandi

að því að koma upp slíkum söfnum með eldri textum og talsvert er þegar til af 19. og 20. aldar textum í rafrænni gerð og þeim fer fjölgandi. Uppbygging og framsetning málheilda með gömlum textum er þó að mörgu leyti flóknari og tímafrekari en málheilda með samtímatextum. Þangað til slíkar málheildir verða tiltækar er mikilvægi ritmálssafnsins ótvírætt og auk þess eru í safninu gögn og greining sem gætu komið að góðum notum við gerð málheilda með eldri textum.

Heimildir

- Alexander Jóhannesson. 1919a. Orðabókin. *Ísafold* 1919(3):2–3.
- Alexander Jóhannesson. 1919b. Enn um orðabókina. *Ísafold* 1919(5):2.
- Ásta Svavarsdóttir, Guðrún Kvaran, Jón Hilmar Jónsson og Kristín Bjarnadóttir. 1993. *Sýnihefti sagnorðabókar*. Rannsóknar- og fræðslurit 3. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Finnur Jónsson. 1919a. „Vísindalega orðabókin“. *Lögrjetta* 1919(14):1.
- Finnur Jónsson. 1919b. Orðabókin. Svar. *Lögrjetta* 1919(29):2–3.
- Guðmundur Davíðsson [og] Jóhannes L.L. Jóhannesson. 1926–1927. *Orðabókarmál Íslendinga*. [Án útgefanda og útgáfustaðar.]
- Halldór Halldórsson. 1969. Alexander Jóhannesson. Háskólamaðurinn. *Andvari* 1969:3–38.
- Íslenskt textasafn*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <<http://corpus.arnastofnun.is/>>.
- Jakob Benediktsson. 1955. Det islandske ordbogsarbejde ved Islands universitet. *Scripta Islandica* 6:7–12.
- Jakob Benediktsson. 1971. *Íslensk orðabókastörf*. Erindi dr. Jakobs Benediktssonar á fundi Stúdentaakademíu 6. desember 1969. Rit Stúdentaakademíu II. Reykjavík: Stúdentaakademía.
- Jóhannes L.L. Jóhannsson, Jakob Jón. Smári [og Þórbergur Þórðarson (sýnishorn)]. 1920. *Álit og tillögur um vísindalega íslenska orðabók ásamt sýnishorni*. Reykjavík: Prentsmiðjan Gutenberg.
- Jóhannes L.L. Jóhannsson. 1919a. Vísindalega orðabókin. *Lögrjetta* 1919(3):10.
- Jóhannes L.L. Jóhannsson. 1919b. Orðabókin. *Lögrjetta* 1919(18):66.
- Jóhannes L.L. Jóhannsson. 1919c. Orðabókin enn. *Lögrjetta* 1919(32):2–3.
- Jóhannes L.L. Jóhannsson. 1928. *Fréttir af orðabókarmálinu*. Sérprent úr Verði. Reykjavík: Prentsmiðjan Gutenberg.

---

uppflettiorði) og leitin einskorðast því við einfalda strengjaleit. Vert er að benda á að meðal textanna er allt dæmasafnið úr Ritmálssafni Orðabókar Háskólans og þarna er því hægt að leita að orðmyndum í dæmasafninu óháð því undir hvaða uppflettiorði þau standa í ritmálssafninu.

- Jón Aðalsteinn Jónsson. 1988. Alexander Jóhannesson og Orðabók Háskólans. *Orð og tunga* 1:105–122.
- Jón Hilmar Jónsson. 1988. Sagnorðagreining Orðabókar Háskólans. *Orð og tunga* 1:123–174.
- Jón Ólafsson. 1912–1915. *Orðabók íslenzkrar tungu að fornu og nýju í fjórum bindum*. [Einungis tvö hefti 1. bindis voru gefin út: 1: A-áætlun; 2: ávirðing-brýnn.] Reykjavík: Orðabókarfélagið.
- Jörgen Pind, Kristín Bjarnadóttir, Jón Hilmar Jónsson, Guðrún Kvaran, Friðrik Magnússon og Ásta Svavarsdóttir. 1993. Using a Computer Corpus to Supplement a Citation Collection for a Historical Dictionary. *International Journal of Lexicography* 6(1):1–18. <<https://doi.org/10.1093/ijl/6.1.1>>.
- OH 1984 = *Orðabók Háskólans*. Kynningarbæklingur. Ritstj. Jörgen Pind. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <<https://ritmalssafn.arnastofnun.is/>>.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík.

Lykilorð

ritmálshemildir, orðtaka, seðlasafn, rafrænt gagnasafn

Keywords

written language sources, excerpting, citation archive, digital database

Abstract

The article describes the so-called Written Language Archive (WLA) of the University of Iceland Dictionary (or the Institute of Lexicography), now preserved and maintained by the Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies. Work on the WLA started in the early 1940s applying the method of traditional excerpting from written texts, and thus gradually building up a collection of dictionary slips with excerpted citations showing the use of Icelandic words in the period from the mid-16th to the late 20th centuries. This collection now contains over 2 million citations excerpted from more than 2000 different sources, and the number of headwords or lemmata is around 700 thousand. In the 1980s the first steps were taken in the digitalization of the collection, first by creating complete registers over the headwords and the sources, and later by digitizing most of the citations. All the digital material was organized in a database indicating relations between different parts of the collection, and around the turn of the century the digital version of the WLA was made generally accessible for search on the web. The database and the interface (on the website <<https://ritmalssafn.arnastofnun.is/>>) were updated in 2018 and the means of searching the collection made more flexible by using wildcards and advanced search, not only full headwords.

Ásta Svavarsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Arngrímögötu 5
IS-107 Reykjavík
asta.svavarsdottir@arnastofnun.is

Nafnfræði

Nöfn á nýrri öld. 20 greinar í tilefni 20 ára afmælis Nafnfræðifélagsins. Ritstjórar: Emily Lethbridge og Rósa Þorsteinsdóttir. Hönnun, umbrot og teikningar: Blær Guðmundsdóttir. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. 2023. (293 bls.) ISBN 978-9979-654-70-4.

Í þessari bók er að finna fjölmargar sjálfstæðar greinar þar sem tekin eru fyrir atriði er snerta nöfn í ýmsu samhengi. Bókin skiptist í fimm þemaskipta kafla og í hverjum þeirra eru þrjár til fimm greinar: I. *Nöfn á fornum tíma og í heimildum*; II. *Nöfn, söfnun, skráning og stjórnsýsla*; III. *Samspil nafna og landslags*; IV. *Fiskar, fuglar og önnur dýr*; V. *Nöfn og þjóðmenning*.

Greinarnar eru samtals 20 og eiga það flestar sameiginlegt að byggjast á fyrirlestrum á vegum Nafnfræðifélagsins síðastliðin rúm 20 ár. Umfjöllunarefnið eru af ýmsum toga eins og kaflaheitin gefa til kynna. Nokkur dæmi má nefna um efnistöð: Helgi Þorláksson ritar um klofaörnefni og hlutverk „klofasteina“ á mörkum jarða; Jón Axel Harðarson fjallar um fjölþættan uppruna mannanafna sem enda á *-arr*; Þóra Björk Hjartardóttir gerir grein fyrir hlutverki Örnefnanefndar þegar nýjum býlum eru gefin nöfn; Hrefna Sigríður Bjartmarsdóttir skrifar um sérkennileg örnefni í landi Brautarholts á Kjalarnesi og Aðalsteinn Hákonarson ræðir uppruna og skýringar á örnefnum sem byrja á *Grens-/Græns-*. Flestar greinarnar eru afar fróðlegar og skemmtilegar aflestrar og ættu að falla lesendum Orðs og tungu vel í geð. Hönnun bókarinnar er einkar vel heppnuð en hún er í fallegu umbroti sem gerir hana afar læsilega og er auk þess prýdd mörgum teikningum og myndum. Einnig er að finna í bókinni heimildaskrá og atriðisorðaskrá sem eykur gagnsemi hennar og auðveldar notkun.

Rúnafræði

Rúnir á Íslandi. Þórgunnur Snædal. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. 2023. (320 bls.) ISBN 978-9979-654-69-8.

Þessi bók fjallar um rúnir og notkun rúnaleturs á Íslandi frá upphafi Íslandsbyggðar fram til loka 19. aldar. Einnig er gerð grein fyrir sögu rúna og þróun þeirra frá því þær fyrst koma fram. Umfjölluninni er skipt upp í nokkra ónúmeraða kafla sem sýna vel uppbyggingu bókarinnar og efnistöð: *Upphaf rúnanna, elstu ristur, þróun rúnanna í Skandinavíu; Upphaf og þróun íslenska rúnaletursins; Rúnir í eldri handritum; Letra- og dulrúnasöfn frá 16. og 17. öld; Norrænu rúnakvæðin; Rúnir í yngri handritum; Rúnir á gripum; Rúnir á legsteinum og aðrar ristur í stein*. Að lokum er svo skrá yfir rúnaristur á Íslandi og auk þess skrá yfir nöfn í rúnaristum, skrá yfir orð í rúnaristum og handritaskrá.

Í bókinni er safnað saman flestu því sem vitað er um notkun rúnaleturs á Íslandi. Yfirleitt þegar fjallað er um ritmenningu Íslendinga fer lítið fyrir þætti rúna. Það er þó ljóst að þær hafa gegnt mikilvægu hlutverki í ritunarsögunni, sérstaklega þegar um er að ræða áletranir á gripum og hefur það komið skýrar í ljós við nýlegar fornleifarannsóknir. Þórgunnur Snædal hefur starfað sem rúnafræðingur í áratugi og er fagnaðarefni að hægt sé að nálgast á handhægan hátt á einum stað helstu niðurstöður rannsókna hennar og annarra á íslenskum rúnum. Það er greinilegt á því efni sem safnað hefur verið saman að rúnahefðin á Íslandi hefur verið sterk og lifað lengi þótt ekki hafi mjög mikið varðveist af eiginlegum rúnaristum eins og sums staðar annars staðar á Norðurlöndum. Íslenskar rúnaristur eru þó alls 106 samkvæmt skránni í bókinni, sumar þeirra mjög merkilegar þótt margar séu illa varðveittar og torlæsar.

Fyrir lesendur tímaritsins er afar fróðlegt að sjá umfjöllun um þau orð sem eru varðveitt á rúnaristum en einnig hvernig rúnir eru notaðar í handritum á fyrri og síðari öldum og hlutverk þeirra í íslenskum textum. Með þessari umfjöllun um notkun á rúnum er varpað skýrara ljósi á sögu íslenskrar tungu og ritun hennar. Elsta handrit sem hefur að geyma íslenskan texta er frá 12. öld þótt væntanlega hafi ritun hafist eitthvað fyrr. Það er því athyglisvert að frá miðbiki 11. aldar er varðveitt rúnaáletrun á snældusnúði sem fannst við uppgröft á Alþingisreitnum í Reykjavík á þessari öld þar sem stendur meðal annars **uilburk amik** eða *Vilborg á mig*. Ef aldursgreiningin er rétt

eru þessi orð eldri en elstu handritatextar. Nokkrir fleiri gripir með rúnum hafa fundist frá svipuðum tíma og því ljóst að elstu beinu heimildir um ritaða íslensku eru rúnaristur.